

54244

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

HAZIRLAYAN
İSHAK ÖZGEL

DANIŞMAN
Doç. Dr. İBRAHİM ÇELİK

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

BURSA-1996

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR
ÖNSÖZ

GİRİŞ BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ SİYÂSÎ, İCTİMÂÎ, İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

I. SİYÂSÎ HAYAT.....	2
II. İCTİMÂÎ HAYAT.....	11
III. İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM MÜSTAKİL TEFSİR YAZAN BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

I. ESERLERİ MEVCUT OLAN MÜFESSİRLER.....	15
1. EBU'L-KÂSİM ŞERİF MURTAZÂ (436/1044).....	16
2. EBU'L-HASAN el-MÂVERDÎ (450/1058).....	19
3. EBÛ MUHAMMED el-CÛVEYNÎ (458/1047).....	25
4. EBÛ CA'FER et-TÛSÎ (460/1067).....	29
5. EBU'L-KÂSİM el -KUŞEYRÎ (465/1072).....	32
6. EBU'L- HASAN el-VÂHÎDÎ (468/1076).....	47
7. EBÛ BEKİR, ABDÛLKÂHİR el-CÛRCÂNÎ (470-471/1078-1079).....	54
8. EBU'L-MUZAFFER el-İSFERÂYİNÎ (471/ 1078).....	55
9. EBÛ İSMAİL el-ENSÂRÎ el-HEREVÎ (481 / 1089).....	57
10. EBU'L- HASAN el-PEZDEVÎ (482/1089).....	61
11. EBÛ ZEKERÎYYA el-HATÎB et-TEBRİZÎ (502 / 1109).....	62
12. EBU'L-KÂSİM RAGİP el-İSFAHÂNÎ (502H / 1109).....	65
13. EBU'L-HASAN İLKIYA el-HERRASÎ (504H / 1110).....	74
14. EBÛ HÂMÎD el-GAZZÂLÎ et-TÛSÎ (505/ 1111).....	83
15. EBU'L- KÂSİM el-KİRMÂNÎ (505/1111 dolayları).....	97
16. EBU'N-NASR ABDURRAHİM el-KUŞEYRÎ (514/1120).....	102
17. ABDÛ'L-HAMÎD el-HÂKİMÎ (514/1120).....	105
18. EBÛ MUHAMMED el-BEĞAVÎ (516 / 1112).....	109
19. EBÛ HAFS ÖMER en-NESEFÎ (537/ 1142).....	120
20. EBU'L-KÂSİM ez-ZEMAŞERÎ (538/1144).....	139
21. EBÛ ALÎ et-TABERSÎ (548/1153).....	148
22. EBU'L- KÂSİM en-NİSÂBÛRÎ (553ta sağ/1159).....	154
23. EBÛ ABDİLLAH es-SECÂVENDÎ (560/1165).....	155
24. EBU'L-FADL el-BAKKÂLÎ (562/1167).....	164
25. EBU'L-HÛSEYİN er-RÂVENDÎ(573/1187).....	172
26. EBÛ ALÎ el-GAZNEVÎ el-BELHÎ (582/1186).....	174
27. EBU'N-NASR el-ATTÂBÎ (586/1190).....	178
28. EBU'L-FEREC İBNÛ'L-CEVZÎ (597/1201).....	181
29. EBÛ MUHAMMED RUZBIHAN el-BAKLÎ (606/1209).....	193
30. EBÛ ABDİLLAH er-RÂZÎ (606/1209).....	199
31. EBU'L-CENNAB NECMÜDDİNÛ'L-KÛBRÂ (618/1221).....	210
32. EBÛ HAFS ŞİHABUDDİN es-SÛHREVERDÎ (632/1234).....	213

İKİNCİ BÖLÜM
SÛRE TEFSİRİ VEYA ULÛMU'L-KUR'ÂN'A DAİR
ESER YAZAN MÜFESSİRLER

1. EBÛ ZERR el-HEREVÎ (434/1043).....	227
2. EBÛ REŞİD en-NÎSÂBÛRÎ (440/1048).....	227
3. EBU'L-FETH ed-DEYLEMÎ (444/1052).....	228
4. EBÛ ALÎ el -AHVEZÎ (446/1054).....	228
5. EBU'L-FADL er-RÂZÎ (454/1062).....	229
6. el -FÂRİSÎ (457/1065).....	229
7. EBÛ ÖMER el-HEREVÎ (463 / 1071).....	229
8. EBÛ MA'ŞER et-TABERÎ (478 /1085).....	230
9. EBÛL-HASAN el-FEREZDÂKÎ (479/1086).....	230
10. EBÛ ABDİLLAH en-NEHREVÂNÎ (493/1100).....	231
11. EBU'L MEÂLÎ el -CEYLÎ, ŞEYZELE (494/1100).....	232
12. EBÛ ABDİLLAH el -HORASANÎ (500/1106).....	232
13. EBU'L-KÂSİM el-HEMEDANÎ (500/1107).....	232
14. EBÛ ABDİLLAH el -KEFERTÂBÎ (503/1111).....	233
15. EBÛ MUHAMMED el-BAĞDÂDÎ (541/1146).....	233
16. EBU'L-HASAN el-BÂKÛLÎ (543/1143 den sonra).....	234
17. EBÛ'L-FETH eş-ŞEHRİSTÂNÎ (548/1135).....	234
18. EBÛ HAFS el-CENZÎ (550/1155).....	235
19. EBU'L-MEKÂRİM el-BAĞDÂDÎ (561/1166).....	235
20. EBÛ SA'D es-SEM'ÂNÎ (562/1167).....	236
21. EBÛ'N-NECİB es-SÛHREVERDÎ (563/1168).....	236
22. EBÛ'L-ABBAS el-KAT'İYYU (563/1168).....	237
23. EBÛ ABDİLLAH, eş-ŞİRÂZÎ (565/1170 de sağ).....	237
24. EBU'L-MUZAFFER el -İRÂKÎ (567/1171).....	238
25. EBÛ'L-BEREKÂT el -ENBÂRÎ (577/1181).....	238
26. EBÛ MUSA el -MEDÎNÎ (581/1185).....	239
27. EBÛ CA'FER el -MÂZENDERANÎ (588/1192).....	239
28. EBU'L-HAYR et-TALKÂNÎ (590/1193).....	240
29. EBU'L-BEKÂ el-UKBERÎ (616/1219).....	241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEFSİRDE TAM BİLGİ SAHİBİ OLDUKLARI HALDE
BU SAHADA ESER YAZMAYAN MÜFESSİRLER

MÜFESSİRLER.....	242
SONUÇ.....	247
BİBLİYOGRAFYA.....	251

KISALTMALAR

A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.n.	: Adı geçen nüsha
a.n.	: Aynı nüsha
a.y.	: Aynı yer
b.	: İbn veya bin
bkz.	: Bakınız.
bt. y.	: Basım tarihi yok.
by. y.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
c/ d	: Sûre numarası/ Âyet numarası
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi (Diyanet Vakfı)
Fak.	: Fakültesi
GAL	: Geschichte des Arabischen Litteratur
h.	: Hicri
İ. A	: İslâm Ansiklopedisi (M.E. B.)
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
Ktph.	: Kütüphanesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi

M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Maddesi
nr veya no	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Suppl.	: Supplementband
Tah.	: Tahkik eden
Ter.	: Tercüme eden
Ünv.	: Üniversitesi
vr.	: Varak
Y. Lisans	: Yüksek Lisans

ÖNSÖZ

K.Kerim nüzûlünden itibaren anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılan ilâhi bir kitaptır. Bu manada tebliğ ve tebyin ile görevlendirilen Hz. Muhammed (a.s.) ilk müfessirdir. Peygamberimiz (a.s.)'nin vefatı üzerine Kur'ân'ı Kerîm'i anlama yolundaki ihtiyaçlar giderek artmaya başlamış, Sahâbe'nin önde gelenlerinden belirli kişiler K.Kerim'i tefsir ederek bu ihtiyaçları karşılamaya çalışmışlardır. Böylece K.Kerim günümüze kadar bir çok müfessir tarafından farklı yönleri ile incelenmiş ve bu konuda on binlerce kitap yazılmıştır.

Bu müfessirleri ve eserlerini inceleyen ilim dalına Tefsir Tarihi denilmektedir. Bu sahada sadece belli tefsir ekollerini ve tefsir anlayışlarını belirlemek veya tefsir tarihinin ana çatısını oluşturmak hedefine yönelik sınırlı çalışmalar yapılmıştır. Halbuki K. Kerim'i anlamaya yönelik yazılmış on binlerce tefsir vardır. İnsanlık devam ettiği müddetce de yazılmaya devam edilecektir. Yazılacak tefsirlerin selâmeti ve başarısı geçmiştekilerin tanınması ve ilim dünyasına kazandırılması ile doğru orantılıdır. Çünkü ilim, bir gelenek olup mevcut birikimin tahlili ve tenkidi ile beraber gereken eklemelerin yapılmasından ibarettir.

O halde mevcut tefsirleri tanıttak, yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneleri, müfessirlerin ilmî hayatlarını ve tefsir metodlarını belirtecek referans/kaynak çalışmalar yapmak ilmî bir gerekliliktir. Şüphesiz, tefsir tarihindeki onbinlerce eseri bu şekilde ele almak kolay bir şey değildir. Bu çalışma ancak belirli dönemlere taksim edilerek, hatta kişiler bazına indirgenerek yapılabilir. Bu manada daha önce Osmanlı Dönemi Müfessirleri ismiyle bir çalışma yapılmıştı. Biz de gerek tefsir tarihi hakkında malûmat sahibi olmak gerekse Türklerin İslâm medeniyetine katkılarını tesbit edebilmek gayesiyle ve bu alandaki çalışmaların zaruretine inanarak, Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirlerini araştırmayı istedik. Zira, bu dönemde Türkler İslâmiyeti kabul etmiş, Nizâmiye medreselerini kurarak, islâmî ilimlerin gelişmesine büyük katkıda

bulunmuşlardır. İlimlerin tedvin edildiği, Asya'da aydınlanmanın başladığı, âlimlerin ve ilmin saygınlık kazandığı bu dönem, tefsir tarihi açısından da oldukça önemlidir.

Öncelikle ele aldığımız dönemi tanımak maksadıyla Selçuklu tarihini, siyâsî, ictimâî ve ilmî açılardan ele aldık. Böylece inceleyeceğimiz dönemin tarihî ve coğrâfî sınırını tesbite çalıştık. Büyük Selçuklular'ın devamlı fetihlerde bulunmaları ve hâkim oldukları bölgelerde zaman zaman hâkimiyetlerini kaybetmeleri gibi nedenlerle coğrafyayı tarihi kayıtlarla beraber tam olarak tesbit etmek oldukça güçtür. Bu sebeble biz Abbâsîleri de dahil ederek, Çin Denizi'nden Anadolu sınırına, Hazar Denizi'nden, Hind Okyanusu'na, Kafkaslardan Yemen'e kadar bütün Önasya'yı kapsayan coğrafyayı esas alıp, Anadolu ve Afrika kıt'ası'nı hariç tuttuk. Nitekim Selçuklu tarihçisi Osman Turan da Selçuklular'ın Afrika kıt'ası dışındaki tüm İslâm dünyasına hâkim olduklarını belirtmiştir. Anadolu Selçuklularını Dönemi Müfessirlerini Mustafa Yavuz arkadaşımız hâlen çalışmakta olduğu için coğrafyaya dahil olan Anadolu'yu hariç tuttuk.

Tarih itibarıyla Büyük Selçuklular 430/1038 ile 590/1193 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Biz bu dönem müfessirlerini belirlerken müelliflerin vefat tarihlerini esas aldık. 430/1038'den sonra vefat edenleri tezimize dahil ettik. Dönemin bitiş tarihinde ise, müelliflerin doğum tarihini esas aldık. Bir müellif şayet incelediğimiz dönemde eser verebilecek yaşa kadar yaşamışsa ölüm tarihi 590/1193'ü geçmesine rağmen onu tezimiz içinde mütâala ettik. Zira tezimizin temel hedefi dönemin tefsir kültürünü olabildiğince geniş kapsamlı yansıtabilmektir.

Bu ölçüler ışığında, ilk olarak tabakât kitaplarını ve kütüphane kataloglarını tarayarak, bu döneme dahil olan müfessirleri tesbit ettik. Daha sonra bu müfessirlerin eserlerinin mevcut olup olmadığını ve hangi kütüphanelerde yazma nüshalarının bulunduğunu araştırdık.

Üçüncü merhaleden mevcut nüshalardan istifade ederek, bu tefsirlerin tanıtımı için gerekli bilgiler topladık. Tezimize dahil ettiğimiz müfessirlerden haklarında akademik araştırma yapılanlar üzerinde tafsilata girmeyip, bu araştırmalardan istifade ederek eserin genel özelliklerini aksettirdik. Aynı şekilde matbu olan eserleri de ayrıntılı olarak incelemedik, çünkü bunlara ulaşmak ve okuyarak tanımak oldukça kolaydır.

Ele aldığımız müfessirleri *A- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti*, *B- Eserleri*, *C- Tefsiri* başlıklarıyla inceledik. Eserlerini ise, *I-Rivâyet Metodu*, *II-Dirayet Metodu* başlıkları altında, tefsir tanıtımı için kaynaklarda kullanılan ve genel kabul gören ölçüler dahilinde inceledik. Bazen de müfessirin mezheb anlayışı veya eserin özel konumu sebebiyle eserin kendine has özelliklerini daha iyi yansıtabilecek bir metod uyguladık.

Bu plan ve prensipler dahilinde tezimizi, giriş ve üç bölüme ayırdık.

Giriş bölümünde, Büyük Selçuklular dönemindeki siyasî, ictimâî, ilmî ve kültürel durumu ele aldık. Bu bölümde daha ziyade ilim hayatını ve âlimlerin yetiştiği ortamı belirlemeye çalıştık.

Birinci bölümde, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, müstakil tefsir yazan müfessirleri iki altbaşlık altında inceledik. Önce eserlerini bulabildiğimiz müfessirleri belirttiğimiz ölçüler ışığında ayrıntılı olarak tanıttık. Eserlerini bulamadıklarımızın ise sadece isimlerini ve eserlerini belirterek zikrettik.

İkinci bölümde, bu dönemde yaşayan Süre tefsiri veya Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eser yazan müfessirleri ele aldık. Tezimizi tamamlayıcı nitelikte olan bu müfessirlerin kısaca hayatlarından bahsedip eserlerini zikrettik.

Üçüncü bölümde ise, kaynaklarda tefsir ilminde tam maharet sahibi oldukları belirtilen ya da muhtelif ifadelerle tefsir ilmi ile iştigal ettikleri bildirilen fakat eser yazmayan müfessirleri, sadece isimlerini vererek zikrettik.

Şahısları incelerken kronolojik sıralamayı esas aldık. Şayet bir müellif birden fazla bölümü ilgilendiren çalışma yapmışsa onu sadece tek yerde zikrederek tekrardan kaçındık.

Büyük Selçuklular Dönemi tefsir kültürünü aydınlatmaya çalıştığımız bu çalışmamızda başta ilk tez danışmanım merhum Prof. Dr. Sakıp Yıldız Bey ve daha sonra danışmanlığımı üstlenerek yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. İbrahim Çelik Bey olmak üzere birçok kişinin emeği geçmiştir. Hepsine bu vesileyle şükranlarımı arz ederim.

Ishak ÖZGEL

Isparta 1996

GİRİŞ

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ

SIYÂSÎ İCTİMÂÎ İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

I. Siyâsi Hayat

Selçuklular dönemi, hem Türk tarihi hem de İslâm tarihi açısından bir dönüm noktası olup oldukça önemli bir devredir.¹

Türkler, kronolojik sıra ile, İslâmiyet'i Arap ve İranlılar'dan sonra kabul etmiş ve bu medeniyete büyük hizmetlerini Selçuklular devrinde yapmışlardır.²

Selçuklular, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup³ Selçuk b. Dukak (veya Tokak) soyundandırlar. Dokak'ın Oğuz Devleti'nde Yabgu'dan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu Selçuk ise Uygur Devleti'nde ordu komutanlığına(Subaşı) kadar yükselmiş, daha sonra Yabgu ile arasının açılması, nüfus yoğunluğu, hayvanların çokluğu ve otlaklıkların yetersizliği gibi nedenlerle kabilesini alarak Cend şehri civarına göç etmiştir.⁴

Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi, tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Kalabalık Türk kitlelerinin İslâmiyet'e girdikleri bu devirde, Selçuk Bey, Buhara ve Harzem gibi civardaki İslâm bölgelerinden din adamları istemiş ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman olmuştur. Bundan sonra kaynaklarımızda, *Selçuklular* ismiyle anılmaya başlayan bu kitle, böylece siyâsî ve sosyal yönden yeni bir hüviyet kazanmıştır.⁵

¹Köymen, Mehmet A. *Anadolu'nun Fethi*, D.İ.B. Dergisi, Ankara, 1961, s. 89

²Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1960, s. XI

³Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1991, s. 3

⁴Kafesoğlu, a.g.c. s. 5, 6

⁵Kafesoğlu, a.g.c. s. 6, 7

Selçuk Bey, önce Cend'de ve havalisinde Yabgu'nun hâkimiyetini kırarak müstakil bir idare kurmaya muvaffak olmuş, bu hüviyetle komşu devletler tarafından tanınarak devletler arası siyaset sahasında etkin olmaya başlamıştır.

Selçuk Bey zamanında Cend bölgesi ve havalisinde yayılmaya başlayan Selçuklular, devlet yapılanmasında, Türkmen geleneği ile Oğuzların devlet teşkilatlandırma metodu devam ettirmişlerdir.⁶

Selçuklu İmparatorluk ve Devletleri'nin temelini atan ve savaşlardaki başarılarıyla yerini sağlamlaştıran Selçuk Bey, 400/1009 yılında 100 veya 107 yaşında iken Cend'de vefat etmiştir. Selçuk'un dört⁷ veya beş oğlu olduğu söylenir. Selçuklu Devleti, Selçuk'un en büyük oğlu Mikâil'in iki oğlu Tuğrul (455/1063) ve Çağrı (451/1059) Beyler tarafından kurulmuştur.

Selçuk'un vefatı üzerine, Yabgu ünvanını taşıyan Arslan, idare başına geçmiş, o sırada en çok 17-20 yaşlarında olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler ise, Arslan Yabgu'ya bağlı kalmakla beraber, kendilerine bağlı Türkmen kitlelerin başında Mâverâünnehir'e inmişlerdir.

Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalatılıp esir edilmesinden (416/1025) sonra Selçuklular'ın başına Musa Yabgu geçirilmiştir. Selçuklular bu dönemde Gazneliler ile muhtelif zamanlarda karşılaşmışlar, ilk çarpışmaları (427-430/1035-1038) Selçuklular kazanarak kendi istiklâlleri için ilk adımı atmışlardır. Daha sonra Sultan Mesud, Selçuklular üzerine yaptığı iki seferde de gâlip çıkmış (431/1039) fakat onlar tamamen itaati altına almayarak, uzlaşmak zorunda kalmıştır.⁸

Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden savaşların en büyüğü ve en önemlisi Merv yakınındaki Dandanakan Kalesi önünde cereyan etmiş, üç gün süren savaşta Gazne ordusu büyük bir hezimete uğramıştır. (7-9 Ramazan 431/22-24 Mayıs 1040)⁹ Selçuklular böylece tam bağımsızlıklarını ilan etmişler, Horasan'da müstakil bir devlet

⁶Kafesoğlu, a.g.c. s. 8

⁷Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan Zamanı*, Ankara, 1992, I, 31

⁸Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1993, s. 46-47

⁹Köymen, a.g.c. s. 336-345

kurmuşlardır.¹⁰ Dandanakan Zaferi, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun başlangıcı olmuş, zafer neticesinde yapılan Selçuklu beylerinin ortak toplantısında Tuğrul Bey, *Horasan Hükümdarı* ilan edilerek, tüm beyler tarafından selamlanmıştır.¹¹ Kurultuyda alınan kararlar doğrultusunda hâkimiyetleri altındaki topraklar, geleneğe uygun olarak Selçuklu hânedanına mensup Çağrı Bey, Musa Yabgu ve Tuğrul Bey arasında taksim edilmiştir. Serahs ve Belh şehirlerinin dahil olduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge Merv merkez olmak üzere Çağrı Bey'e, Herat merkez olmak üzere Bust ile Sistan havalisi Musa Yabgu'ya, Irak Bölgesi de "Sultan" sıfatıyla başkent Nisâbü'r'da kalan Tuğrul Bey'e verilmiştir.

Hânedanın ikinci derecedeki üyeleri İbrahim Yınal Kuhistan'a, Kutalmış Cürcan'a, Kavurt ise (Sultan Tuğrul Bey'in emrinde olarak) Kirman havalisine tayin edilmişlerdir.¹²

Bu dönemde her taraftan fetihlere başlayan Selçuklular, Sistan, Rey ve Kirman'ın da aralarında bulunduğu birçok yeri almışlar, İran'da, Âzerbeycan'da fetihler yapmışlardır.

Daha sonra kuzey ve güney yörelerinde genişleyerek Anadolu'ya akınlara başlamış, bu arada bazı şehzâde ayaklanmalar ile de uğraşmıştır. Selçukluların kuruluşunda birinci derecede rolü olan Çağrı Bey, son hâdiselerden sonra hastalanmış ve 70 yaşında iken Serahs şehrinde Safer 453/Mart 1060'da vefat etmişti.¹³

Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in meşhur keşif akınları ile başlamış, bölgedeki Türkmenler'in Selçuklu hâkimiyetine girip Bizans üzerine yapılan akınlara katılmaları sayesinde devamlılık kazanmıştır.¹⁴ Selçuklular ile Bizans arasındaki bu ilk karşılaşmalar galibiyet ve mağlubiyetler ile devam etmiş, Selçuklu şahzâdeleri ile ilk büyük çarpışma, Pasinler Ovası'nda Hasankale önlerinde olmuştur. 50.000 kişilik Bizans ordusu, 440/18 Eylül 1048'de büyük bir hezimete uğratılmıştır.¹⁵

¹⁰Kafesoğlu, a.g.c. s. 18

¹¹Turan, a.g.c. s. 62

¹²Kafesoğlu, a.g.c. s. 19

¹³Kafesoğlu, a.g.c. s. 21

¹⁴Merçil, a.g.c. s. 49

¹⁵Kafesoğlu, a.g.c. s. 23

Bu savaştan sonra Bizans imparatoru Konstantin, Balkanlarda başlayan Peçenek istilâsı nedeniyle Selçuklular'la anlaşmak zorunda kalmıştır.¹⁶ Anadolu'da kazanılan bu önemli zaferden sonra İbrahim Yinal'ın isyanları ile uğraşan Selçuklular, Şii Büveyhîlerin hâkimiyetine son vermişlerdir. Bunun üzerine Halife tarafından taç giydirilen Tuğrul Bey "*Dünya Sultanı*" ilan edilmiştir.¹⁷

Halife ile Selçuklu hükümdarları arasındaki bu dayanışma Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un Halife el-Kâim bi-Emrillah ile evlenmesi ile sağlamlaştırılmıştır. Bu sırada Tuğrul Bey'in zevcesi ölmüş ve Tuğrul Bey ile Halife'nin kızı arasında Şaban 454/Ağustos 1062'de nikah kıyılmıştır. Fakat Tuğrul Bey oldukça yaşlanmış ve şehzâde isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu sebeple gecikerek Bağdat'ta yapılan düğünden Rey'e dönen Tuğrul Bey, 70 yaşında iken 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063'te vefat etmiştir.¹⁸

Tuğrul Bey, yirmibeş yıllık saltanatı esnasında Selçuklu devletini sağlam temeller üzerine oturtmuş ve devletin sınırlarını Ceyhan'dan Fırat'a kadar genişletmiştir. Türkmenleri, Bizans'ın idaresinde bulunan Anadolu'ya sevk ederek burasının bir Türk yurdu haline gelmesine yardımcı olmuştur.¹⁹ Abbâsî halifesini himâye etmiş Şîîler'in hâkimiyetine son vermiş, şehzâde ayaklanmalarını bastırarak, bölgenin asayişini bozan Besasiri gibi unsurları bertaraf ederek bölgeye asayişini yerleştirmiştir.²⁰

Evladı olmayan Tuğrul Bey, son günlerinde yeğeni Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht yapmıştı.²¹ Vezir Amîdül-mülk el-Kundûrî, Tuğrul Bey'in vefatını duyunca Kutalmış üzerine yaptığı muhasarayı bırakarak başkente dönerek Süleyman'ın sultanlığını ilan etti.²² Bu arada ilk harekete geçen Ânuşîrevân olduysa da başarısız olmuş,²³ aynı şekilde Amîdül-mülk Süleyman'ı tahta tutmak için çaba sarfetmesine

¹⁶Turan, a.g.c. s. 77

¹⁷Turan, a.g.c. s. 88-89

¹⁸Kafesoğlu, a.g.c. s. 28

¹⁹Merçil, a.g.c. s. 51

²⁰Kafesoğlu, a.g.c. s. 28

²¹Turan, a.g.c. s. 97

²²Kafesoğlu, a.g.c. s. 28

²³Turan, a.g.c. s. 97

rağmen Süleyman'ın güçsüzlüğü üzerine, Kutalmış sultanlığını ilan etmiştir. Vali olduğu Merv'den başkente yetişmekte geciken Alparslan, daha sonra Kutalmış'ı Damagan'da mağlup ederek Rey'de (7 Cemaziyelevvel 456/27 Nisan 1064'te) 36 yaşında tahta çıkmıştır.²⁴

Alparslan tahta geçmek iddiasında bulunan öteki rakiplerini bastırdıktan sonra, Şafililer'e ve Eş'ariler'e karşı taassub gösteren vezir Amîdülmülk'ü azledip hapse attırması, onun yerine Merv'deki veziri Nizamülmülk'ü Selçuklu Sultanlığı vezirliğine getirmiştir.²⁵

Alparslan, tahta geçtikten sonra amcası Musa Yabgu ve Kardeşi Kavurd'un saltanat davalarını kavgasız olarak tatlıya bağlamış²⁶ ve hemen fetihlere başlamıştır.²⁷ İlk seferini Gürcistan ve Doğu Anadolu'ya yapmış, Bizans'ın elinde olan Kars ve Ani'yi zaptetmiştir. Bu fetihlerden sonra halife Kaim bi. Emrillah tarafından *Ebu'l-Feth* lâkabına lâyık görülen Alparslan, Rey'e dönmüş kardeşi Kavurd'un isyanı ile uğraşmış daha sonra Merv'e giderek oğlu Melikşah'ı Karahanlı prensesi ile evlendirmiştir.²⁸

Alparslan 458/1065'te doğu seferine çıkmış, Türkistan bölgesindeki Mâverâünnehir'e komşu bölgeleri Selçuklu Devleti'ne bağlamış, Kavurd'un son isyanını da bastırarak (460/1067) artık bütün gücünü batı cephesine, yani Türkmen kuvvetlerinin fasılasız olarak akınlara devam ettikleri ve Orta Asya'dan kalabalık kitleler halinde buralara gelen Türkler sebebiyle zaptedilmesi zaruret halini almış olan Anadolu üzerine teksif etmiştir.²⁹

Hâdiselerin gelişmesi iki kuvvetten birinin diğerini mutlaka yok etmesini zaruri kılıyordu. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Türkleri Anadolu'dan sürmek için büyük bir ordu toplamıştı. Suriye seferinde iken durumu haber alan Alparslan, süratle geri dönmüş ve iki ordu 26 Ağustos 1071 Cuma sabahı Malazgirt ovasında karşılaşmıştır. Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusu sayı bakımından kendisinden üstün olan Bizans

²⁴Kafesoğlu, a.g.e. s. 28

²⁵Turan, a.g.c. s. 99

²⁶Kafesoğlu, a.g.e. s. 28

²⁷Merçil, a.g.e. s. 54

²⁸Kafesoğlu, a.g.e. s. 29

²⁹Kafesoğlu, a.g.e. s. 30

ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Bizans İmparator'u esir edilmiş, fakat Alparslan, İmparator'a gayet iyi davranarak onu affetmiştir. Müzakereler sonunda yapılan antlaşma, Selçuklu İmparatorluğu'nun her yönü ile gücünü Bizans'a kabul ettirdiğini göstermektedir.

Malazgirt Zaferi ile, Anadolu kapıları açılmış ve Anadolu hızla Türkleşmeye ve islâmlaşmaya başlamıştır.

Alparslan batıda olduğu kadar doğuda da topraklarını genişletmeye çalışmıştır. Nitekim Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde en büyük faktör olan Malazgirt Zaferi'nden sonra Mâverâünnehir'e sefer tertiblemiş, bu sefer esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından 25 Kasım 1072'de 45 yaşında iken hançerlenerek şehid edilmiş, ve Merv'e defnedilmiştir.

Tuğrul Bey ile başlayan yükselme devri, Alparslan'ın dönemindeki doğu ve batıdaki fetihler ve zaferler ile zirveye çıkmıştır. Alparslan'ın bu büyük mirasına sahip olan Melikşah zamanında (465-485/1072-1092) Selçuklu İmparatorluğu en geniş ve kudretli seviyeye erişmiş, İslâm dünyası da en mesut devirlerinden birini yaşamıştır.³⁰

Alparslan'ın ölümü üzerine Nizamülmülk'ün yüksek idaresi ve Alparslan'ın birkaç defa veliahtlığını teyit ettirdiği³¹ oğlu Melikşah sultan ilan edilmiştir. (465/25 Kasım 1072) Melikşah tahta çıkışında büyük tesiri olan babasının veziri Nizamülmülk'ü vezirlikte bırakmıştır. Hükümdarlığının ilk iki yılında sınırları müdafaa ve başta amcası Kavurd olmak üzere iç kavgalarla uğraşmıştır. Bu mücadelelerden başarıyla çıkmış ve bu sayede, Melikşah'ın memleketteki durumu kuvvetlenmiş ve hilâfet makamınca da saltanatı tasdik edilmiştir.³²

İmparatorluk merkezini İsfahan'a nakleden Melikşah, hemen seferlerine başlayarak birçok bölgeyi fethetmiştir. O'nun döneminde imparatorluk sınırları, Kaşgar'dan Boğaziçi'ne ve Akdeniz'e, Hazar Denizi ve Aral Gölü'nden Hind Okyanusu ve Yemen'e

³⁰Turan, a.g.e, s. 141

³¹Kafesoğlu, a.g.c, s. 41

³²Kafesoğlu, a.g.c, s. 41

kadar uzanıp, Mâverâünnehir, Horasan, Irak, Şam ve Hicaz bölgelerini tamamen içine almış, imparatorluk ihtişam devrini yaşamıştır.³³

Melikşah Safer 481/25 Nisan 1088'de Bağdat'a giderek, Daru'l-Hilâfe'de tertiplenen bir törene katılmış, bu törende Halife el-Muktedî Billah, Melikşah'a "Doğunun ve Batının hükümdarı" ünvanı ile iki kılıç kuşamıştır. Bu esnada Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun ile birlikte Bağdat'a gelen Mehmelek Hatun, Halife el-Muktedî Billah ile evlendirilmiştir.³⁴

Alparslan zamanından beri Selçuklu İmparatorluğu'nun vezirliğini yapan Nizamülmülk ile Sultan Melikşah'ın arası muhtelif sebeplerle açılmıştı. Aynı şekilde Halife el-Muktedî ile de arası açılan Melikşah, 16 Şevval 485/20 Kasım 1092'de 38 yaşında iken, zevcesi Terken Hatun ile Halife el-Muktedî Billah'ın işbirliği neticesinde zehirlenerek öldürülmüştür.³⁵

Sultan Melikşah'ın ölümünden bir ay kadar önce vezir Nizamülmülk'ün de ölmüş olması üzerine, Selçuklu İmparatorluğu önü alınamayan taht kavgaları ve mücadeleler içine düşmüş ve neticede dört kısma bölünmüştür.

- 1) Irak ve Horasan Selçukluları, -Büyük Selçukluların devamı- (591/1194'e kadar.)
- 2) Kirman Selçukluları, (485-583/1092-1187)
- 3) Suriye Selçukluları, (485-511/1092-1117)
- 4) Anadolu Selçukluları, (485-708/1092-1308)

Bu taksimat sonrasında, Kirman ve Suriye Selçukluları tamamen bağımsız hale gelmişlerdir.

Anadolu Selçukluları Melikşah'ın ilk sultanlık yıllarında kurulmuş müstakil bir devlettir. Bu konuda muahhar kaynakların yanlış ifadeleri neticesinde hatalı olarak Büyük

³³Kafesoğlu, a.g.e, s. 46

³⁴Kafesoğlu, a.g.e. s. 44

³⁵Kafesoğlu, a.g.e, s. 46

Selçuklular'a bağılı oldukları ileri sürülmesine rağmen onlar Süleymanşah'tan beri müstakil ve hatta Büyük Selçuklular'a rakip bir sultanlık idiler.³⁶

Böylece merkezi otoritenin zayıflığı ve Türklerin devlet teşkilatlanma geleneğinden kaynaklanan nedenlerle, kısa sürede yarı müstakil devletler, fiilen müstakil hale gelmişler,³⁷ sadece Irak ve Horasan Selçukluları, bir müddet daha bu bölgede Büyük Selçuklular'ın hâkimiyetini sürdürmüşlerdir.

Melikşah'ın vefatı üzerine Terken Hatun beş yaşındaki küçük oğlu Mahmud'u Sultan ilan ederken, Berkyaruk Rey'de Nizamülmülk taraftarlarınca tahta çıkarılmıştır.³⁸ İki taraf arasında Bürücird'deki şiddetli mücadeleyi kazanan daha sonra Şam meliki Tutuş'a karşı da galip gelen Berkyaruk, Muhammed Tapar'la uğraşmış ve neticede O'nunla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır.

Berkyaruk'un oniki yıl süren saltanatından sonra oğlu II Melikşah Bağdat'ta sultan ilan edildiyse de Muhammed Tapar onu zorluk çekmeden yenerek 499/1105'de Selçuklu Sultanı olmuştur.³⁹ Muhammed Tapar'da saltanatı müddetince bir yandan iç isyanları bastırırken, diğer yandan da gittikçe gelişen bâtinilik ile uğraşmıştır.⁴⁰ Tapar ölmeden önce Selçuklu Devleti'ni tekrar birleştirmeye çalışmıştır. Muhammed Tapar'ın 512/1118'de vefatı üzerine, Haçlılara karşı başlattığı başarılı harekât yarıda kalmıştır.

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman, henüz küçük yaşta olan oğlu Mahmud, devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına çıkarılmış, diğer taraftan Sencer (veya Sancar) de Rebiülâhir 512/14 Haziran 1118'de Horasan'da sultanlığını ilan etmişti..

Selçuklu Devletini ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmud, Save'de karşılaşmışlar, savaşı kazanan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti sultanı olmuştur. Yeğeni Mahmud'a kötü davranmayıp bilakis O'nu kendisine damat edinmiş ve merkezi İsfahan olmak üzere devletin batı bölgelerini "Sultan" ünvanı ile O'na vermiştir. Böylece Irak

³⁶Turan, a.g.c, s. 163

³⁷Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ) İstanbul, 1980, III, 753

³⁸Merçil, a.g.c. s. 60

³⁹Özaydın Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1990, s. 39

⁴⁰Özaydın, a.g.c. s. 78-86

Selçukluları devleti ortaya çıkmış ve Sultan-ı A'zam Sultan Sencer'e bağlı olarak bölgedeki hâkimiyetini devam ettirmiştir.⁴¹

Irak Selçukluları'nın başına sırasıyla Sultan Mahmud (1118-1131), II. Tuğrul (1131-1134), Mesud (1135-1152), Mehmed (1153-1159), Melikşah ve Süleymanşah (1159-1161), Arslanşah (1161-1176) ve III. Tuğrul (1176-1194) geçmişlerdir.

Irak Selçukluları zamanında, Abbâsî halifeleri arasında mücadeleler başlamış ve son olarak Abbâsî halifesi en-Nâsır, Harzemşahlarla birleşerek Irak bölgesinde Selçuklu hâkimiyetine son vermişlerdir. Böylece Irak Selçuklu Devleti ortadan kalkmış ve bölge Harzemşahlara intikal etmiştir. (Rebiülâhir 590/25 Mart 1194)⁴²

Sultan Sencer'in toplamaya çalıştığı Selçuklu Devleti'nin Horasan hâkimiyeti ise, bir müddet genişlemiş, Sencer, babası Melikşah devrindekine yakın bir hâkimiyet kurmuştur. Fakat Orta Asya'da Karahitaylılar'ın zuhuru bu durumu değiştirmiştir.⁴³

Sencer Karahitaylılar'la, Katavan mevkiindeki ilk savaşı Safer 536/9 Eylül 1141'de kaybetmiş, Mâverâünnehir tamamiyle elinden çıkmıştır. Bu savaştan sonra Harzemşahlar'ın Horasan, Buhara, Serahs gibi bölgeleri istilâ etmeleri üzerine onlarla uğraşmak zorunda kalmış 548/1153'te Belh civarında bozguna uğrayarak Oğuzlara esir düşmüştür. İhtiyarlık zamanında üç yıl Oğuzlara esir kalan Sultan 551/1156'da esareten kurtulmasına rağmen Selçuklu İmparatorluğunu tekrar toplayamamış 14 Rebiülevvel 552/26 Nisan 1157'de 71 yaşında vefat etmiştir.⁴⁴ O'nun ölümü üzerine Horasan bölgesindeki Selçuklu hâkimiyeti sona ermiş ve Oğuzlar'a intikal etmiştir. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu geride parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁵

⁴¹Merçil, a.g.e. s. 67

⁴²Kafesoğlu, a.g.e. s. 57

⁴³Kafesoğlu, a.g.e. s. 54

⁴⁴Kafesoğlu, a.g.e. s. 55

⁴⁵Merçil, a.g.e. s. 71

II. İctimâî Hayat

Selçuklular zamanında sosyal bünye, memleketi elinde tutan, saray erkânı yardımcıları, kumandanlar ve askerî kuvvet gibi Türk olan unsur ve başta Fârisiler olmak üzere diğer unsurlardan oluşmaktaydı. Ahâlinin hayat ve meşguliyetlerine doğrudan doğruya müdahale edilmediği için umumiyetle daha önceki sosyal manzara aynen muhafaza edilmiştir.⁴⁶

Devlet memuriyetleri bir nevi irsilik arzette olup, iktidar değişmelerinde de bunlar çoğu kere aynı aile içinde kalıyordu. Şehirlerde, idarî intisabı ve iktisadî zenginlik sayesinde nüfuz sahibi aileler, köylerde ise yine aynı şekildeki “dihkan”lar yaşıyordu.

Halk üzerinde nüfuz sahibi olan diğer zümre ise, din adamları seyyidler ve şerifler idi. Ahâlden Sünnîler “reis”lerin Şiîler “nakip”lerin etrafında toplanıyordu.⁴⁷

Şehir ve kasabalarda, tüccarlar, esnaf, dükkancılar ve küçük sanat erbabı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişler, köylerde, ovalarda, bağlarda çalışan köylü ise, topraklarını işleyerek geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı.

Selçuklular, siyâsî birliği ve emniyeti kurmakla, mahalli gümrük ve ticaret vergilerini sık sık ilga etmekle iktisadî faaliyetlere büyük bir hız ve genişlik vermiş, bu iktisadî inkişaf sayesinde, büyük bir sermayedar ve zenginler sınıfı meydana gelmiş, memleketler arası ticaret ve mübadeleyi teşkilatlandıran müesseseler vücut bulmuş idi.⁴⁸

İmar faaliyetlerine de oldukça fazla önem verilen Selçuklu döneminde, imparatorluğun her tarafında camiler, medreseler, kütüphaneler, türbeler, saraylar, ribatlar, hangahlar, hanlar, köprüler yapılmıştır. Yapılan su kanalları sayesinde ziraat gelişmiş ve imparatorluğun her tarafı zengin ve mamur hale gelmiştir.

Devrin büyük şehirleri umumiyetle üç kısımdan teşekkül ediyor, kale, şehir ve saraylara ayrılmış bulunuyordu. Şehir surlar dışına genişleyerek dışşehiri vücuda getiriyordu ki, bunun etrafında bahçeler ve daha ötesinde bağlar ve tarlalar sıralanıyordu.

⁴⁶Kafesoğlu, a.g.e. s. 100

⁴⁷Kafesoğlu, a.g.c. s. 100

⁴⁸Turan, a.g.c. s. 246-247

Selçuklular devlet idaresi bakımından Abbâsî halifelerine bağı fakat yönetimde müstakil bir yapıya sahiptiler. Hükümet teşkilatını başlıca iki esas altında toplamak mümkündür; Merkez teşkilatı ve eyalet teşkilatı⁴⁹ Devlet hânedanı mensuplarının müşterek malı sayıldığı için şehzâdeler küçük yaşlarda eyaletlere melik olarak gönderiliyor, devlet arazisinin bir kısmı kendilerine paylaştırılıyordu.

III. İlimi ve Kültürel Hayat

Hicri V. asır Asya'da başlayan aydınlanma döneminin başlangıcıdır. Selçukluların islâmiyeti kabul ettiği bu dönem ilimlerin tedvin edildiği, firkaların çoğaldığı, fikirlerin değiştiği, metodların arttığı, Yunan düşüncesinin yayıldığı bir devredir.

Bu dönemde Abbâsî halifesi Kâim bi Emrillah (423-468/1031-1075) dünyevî hak ve selâhiyetlerini bir anlaşma ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e devretmiş ve kendisi islâmlığın sadece ruhanî reisi kalmayı kabul etmiştir. Halife namına dünyevî hâkimiyeti yürüten Selçuklu Sultanları, Ehl-i Sünnet mezhebine aykırı cereyanların ocağı durumuna gelen rakip halifeliğin mümessili Mısır Fâtimî devletine karşı harekete geçerek İslâm'ın birliğini kurmaya çalışmışlardır.⁵⁰

Tesis edilen medreseler, kütüphaneler, zâviyeler ve vakıflar sayesinde bir ilim ve kültür ordusu da vücuda getirerek askerî ve siyâsî kudretlerini yükselttiler.⁵¹ Müfrit Şiîler ve Bâtinîler'le uğraşarak onları bertaraf etmişlerdir.⁵²

Ehl-i Sünnet'e müntesip olan Selçuklu Sultanları, hâkim oldukları her yerde sünnilîği Nizamiye medreseleri vesilesiyle yaymaya çalışmışlardır. Bu dönemde sünnî mezhepler arasında bazı münakaşalar olmuştur. Tuğrul Bey zamanında Mutezili olan veziri Amidülmülk el-Kundurî, Eş'arîler'e karşı mücadeleye girişmiş,⁵³ Eş'arîleri

⁴⁹Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan Zamani*, s. 155

⁵⁰Köymen, Mehmet. A. *Anadolu'nun Fethi*, D.İ.B. Dergisi, Ankara, 1961, s. 89

⁵¹Turan, a.g.c, s. 223

⁵²Turan, a.g.c, s. 226-227

⁵³Turan, a.g.c, s. 223

lanetlemeğe ve Eş'arî âlimlere hapis veya sürgünle baskı yapmaya başlamıştır.⁵⁴ O'nun azli ve Nizamülmülk'ün yerine gelmesiyle bu duruma son verilmiştir.

Selçuklular, sünniliğin dört mezhebinden hanefiliğe kısmen de şaffiliğe girmişlerdir.⁵⁵ Selçuklu hükümdarlarının çoğu Alparslan gibi Hanefi mezhebine mensup idi. Halbuki bazı Nizamiye medreselerinde Horasan Bölgesi'ndeki⁵⁶ gibi Şâfiî ağırlığı vardı. Dolayısıyla hükümdarlar her ikisine de iltifatta bulunurdu. Bu dönemde yaşayan müelliflerin çoğunluğu bu iki mezhebe mensup iken İbnü'l Cevzî gibi Hanbelî olanlar da vardır. Zira bu medreselerde dört mezhebe göre fıkıh okutulmaktaydı.⁵⁷

Selçuklular Devleti'nin ilim hayatına en büyük katkısı, müstakil ve sistemli medreseleri kurmalarıdır. Bu medreseler ilk defa Alparslan zamanında veziri Nizamülmülk'ün teşebbüsleri ile kurulduğu için ona nisbetle Nizamiye ismi ile anılmıştır.⁵⁸ İlk medrese 494/1100'de Bağdat sonra Şiraz'da kurulmuş, daha sonra her tarafta açılmaya başlanmıştır.

Nizamülmülk birçok şehirde, kasaba ve köyde bu medreseleri açmış, neredede bir ilim sahibi bulsa orada bir medrese inşa ettirerek halkı ilme teşvik etmiş ve ilmin tüm coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.⁵⁹ Bu şekilde birçok âlimin adına medreseler yapılmış, bu sayede ilim merkezleri çeşitli yörelere yayılmıştır.

Bu medreselerde Ehl-i Sünnet düşüncesi okutulmuş, İmamü'l-Haremeyn, Cüveynî, Gazzalî, Kuşeyrî gibi hocaların etkisi ve devletin desteği ile bu düşünce yayılmış ve sistemleşerek diğer bidat fırkalarına karşı üstünlük sağlamıştır.

Belirli ders programları olan bu medreselerde başta fıkıh olmak üzere bütün islâmî ilimlerle beraber filoloji, matematik, astronomi vb. müsbet ilimler de okutulurdu.

⁵⁴Kafesoğlu, a.g.e. s. 104

⁵⁵Kafesoğlu, a.g.e. s. 104

⁵⁶Subki, T. Şâfiyye, I.173

⁵⁷Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (Tcr: Ali Yardım) İstanbul, 1983, s. 114

⁵⁸Çelebi, a.g.e. s. 112

⁵⁹Köymen, Mehmet A. B. *Selçuklu İmparatorluğu Alparslan Zamanı*, s. 358

Sultanlar, devlet adamları ve şahısların vakıflarıyla ayakta duran bu medreselerin hocaları ve talebeleri maaşlı olup, eğitim-öğretim parasızdı.⁶⁰

Nizamiye medreseleri beraberindeki kütüphaneler ile bir külliye özelliği taşımaktadır. Medreseler yapılmadan önce kitaplar camilerin hazinesinde saklanırdı. Nizamülmülk medreseleri inşa ettirince bunların herbirini değerli kütüphanelerle donattı.⁶¹ Bu kütüphaneler sayesinde birçok değerli kitap, her türlü felâkete rağmen günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁶²

Selçuk Sultanları, melikleri, beyleri ve hatunlarının, âlimlere, din adamlarına, şair ve sanatkarlara gösterdikleri saygı ve din ve fikir hürriyeti hakkındaki musamahaları sayesinde⁶³ bu dönem islâm medeniyeti için olduğu kadar, XI. asırdan sonra Avrupa medeniyetinin doğuşu bakımından da ehemmiyet arzeder. Çünkü Avrupa, Selçuklu idaresinde parlak bir çağ yaşayan şarkı yakından tanımış, ilmî, fikrî, ticârî ve sınaî sahalarda garba geçen değerler Rönesans'ın ve sonra da batı medeniyetinin doğmasına yardımcı olmuştur.

Bu dönemde, Türk, Arap ve Fars kültürü birbirine karışmış, bazı çekişmelere rağmen beraber ortak islâm kültürü oluşturmuşlardır. Arapça; ilim ve din dili, Farsça; edebiyat dili, Türkçe; devlet dili olarak kabul edilmiş ve kullanılmıştır.

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu yer olan Horasan siyâsî, iktisâdî yönlerden olduğu gibi dinî bakımdan da tesirli rol oynamıştır. Özellikle bu bölgede olmak üzere, Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinde, İslâm coğrafyasında tasavvuf yayılmış ve kurumlaşmıştır. Bu nedenle incelediğimiz dönemde sûfi tefsir oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

⁶⁰Kafesoğlu, a.g.c. s. 116; Okutulan derslerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, a.g.e. s. 379

⁶¹Çelcibi, a.g.c. s. 188

⁶²Turan, a.g.e. s. 239

⁶³Turan, a.g.e. s. 233

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜSTAKİL TEFSİR YAZAN
BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

I. ESERLERİ MEVCUT OLAN MÜFESSİRLER

1. EBU'L-KÂSİM ŞERİF MURTAZÂ (436/1044)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Kâsım, İbnü'l-Hüseyin b. Musa b. Muhammed b. İbrahim b. Musa el-Kâzım.

İmâmiyye Şîa'sının önde gelen âlimlerinden Şerif Murtazâ, Hz.Hüseyin'in (r.a) soyundan olup Recep 355/ Haziran 949'da, Bağdat'ta doğmuş¹ ve hayatının büyük kısmını burada geçirmiştir.

Varlıklı bir kişi olduğu için geçimini temin etmek zorunda kalmamış, hayatı boyunca ilim tahsili ve öğretimi ile meşgul olmuştur.

İmâmiyye'nin önde gelen fakihlerinden olduğu, pekçok yöreden insanların soru sormak için kendisine başvurduğu söylenmektedir. İlim merkezi ve konaklama yeri olan evi, bu nedenle hiç boş kalmamıştır. İ'tizalî fikirlere meylettiği bilinen,² münakaşayı seven Murtazâ, talim ve tedris ile dolu bir hayat geçirerek 25 Rebiülevvel 436/20 Ekim 1044'da Bağdat'ta vefat etmiş, hânesindeki hususî kabre defnedilmiştir.³

Şerif Murtazâ Tefsîr, Kelâm, Şiir ve Edebiyat'ta ustaydı. Belîğ yazıları, latif manzumeleri vardır.⁴ Dile ve belâğata yönelik çalışmalarıyla meşhur olmuş, *Nehcü'l-Belâğ'a'yı* cemettiği söylenmiştir.⁵

¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, Beyrut, bt. y, III, 316

² Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, Beyrut, 1983, I, 357

³ İbn Hallikân, a.g.e, III, 316

⁴ Ö. Nasuhi. Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul, 1973. I. 412

⁵ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut, 1995, IV, 478. (Bu kitabı, kardeşi Şerif Rızâ'nın cemettiği de söylenir. Fakat Zehebî ve birçok kişi Şerif Murtazâ tarafından toplandığını ifade ederler) bkz. İbn Hallikân, a.g.e, III, 313

Şerif Murtazâ, ilim merkezi olan Bağdat'ta pekçok üstadından ders almış, özellikle Şeyh Muhammed b. Muhammed İbnü'n-Nu'man el-Müfid'den ve Ebû Abdillah el-Merzebânî'den etkilendiği söylenmiştir.

Dönemin Şîa reisi olan el-Müfid'den kardeşiyle beraber küçük yaşta ders almaya başlamış, uzun yıllar ondan Fıkıh, Usûl, Tefsîr ve Kelâm tahsili görmüştür. Daha sonra Mu'tezile şeyhi, edîb ve rivâyet ilimlerinin ustası olarak bilinen, el-Merzebânî'den dil ve edebiyat dersleri almıştır. Şerif Murtazâ, inceleyeceğimiz eseri *Ğurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid* de yer verdiği şiirlerin çoğunu ustası Merzabânî'den nakletmiştir.

Zenginliği sebebi ile evinde dersler okutup, gelen talebeleri ağırlayan Murtazâ, aralarında Ebû Ca'fer et-Tûsî (460/1067)'nin de bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir.

Kaynaklarda zikredilen eserlerinden bazıları şunlardır.

-*Tefsîru'l-Fâtiha*⁶

-*Tefsîru's-Sûreti'l-Bakara*⁷

-*el-Ğurer ve'd-Dürer* (*Ğurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid*) bu eser aynı zamanda *el-Emâli* diye de bilinir.

-*el-İntisâr* (Fıkha dairdir)

-*el-Mesâilü'n-Nasrâniyye*⁸

C. Tefsîri

Şîa'nın ileri gelen âlimi Şerif Murtazâ'nın *el-Emâli* veya *el-Ğurer ve'd-Dürer* adlarıyla anılan eseri, müstakil bir tefsir kitabı olmamasına rağmen, tefsir özelliği arz etmektedir. Seksen meclisten (oturumdan) oluşan eserde Tefsîr, Hadis ve Edebiyat'tan bahsedilmiş, şiirlere yer verilmiş ve yer yer şâirlerin, ediplerin hayatları ve şiirin gelişimi anlatılmıştır.

⁶ Nüveyhiz, a.g.e, I, 357

⁷ Nüveyhiz, a.g.e, I, 357

⁸ *el-Emâli*'nin mukaddimesinde, Şerif Murtazâ'nın hayatı ile ilgili bilgi veren Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 71 tane eserini saymıştır. bkz. Murtazâ, Şerif, *el-Emâli*, (Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl) I, 3, Kâhire, 1954

Şerif Murtazâ'nın bu eseri, muhtelif zamanlarda evinde yaptığı sohbetlerinde talebelerine yazdırdığı anlaşılmakta olup, esere başladığı tarih hakkında yeterli malûmat bulunmamaktadır. 28 Cemâziyelevvel Perşembe 413/1023' te bitirdiği bilinen eserde 87 sûre ve 553 âyet konu edilmiş, bu vesileyle birçok âyete de değinilmiştir.

Şiî olmasına rağmen eserde mu'tezilî anlayış sergilendiği için, eser mu'tezilî tefsirler arasında zikredilir. Şerif Murtazâ, tevili güç olan bazı âyetleri seçerek bunları Mu'tezile'nin metodlarıyla tefsire ve teville gayret etmiştir. Bunun için tıpkı Mu'tezile gibi dile, edebiyata sarılmış, kimi zaman zâhir mananın aksini, bu metodla ispata çalışmıştır.⁹

Aynı şekilde ulemâ arasında anlaşılmasında ihtilâf çıkan bazı hadisleri de incelemiş ve tevillerinde yine dil ağırlıklı metoda başvurmuştur.

Tefsîr ve Hadis'in yanında bazı Kelâmî mevzuların da incelendiği eserde, halku'l-efal, husun-kubuh, salâh-aslâh, ruyetullah gibi mevzular, mu'tezilî anlayış doğrultusunda izah edilmiştir. Çoğunlukla bu mevzuları soru-cevap metodu ile inceleyen müellif, bu konularda diğer mezheplerin görüşlerine de değinerek, zaman zaman bu görüş sahiplerine "basiretsiz, anlayışsız" gibi ifadeler kullanmıştır.

Dile dayalı tevillere çok yer veren müfessir, dönemin Arapça imâmı sayılan hocası Merzebânî'den naklettiği şiirlerle istişhâdda bulunmuştur.

Eser, farklı iki fırka olan Şîa ve Mu'tezile düşüncesinin birbirleriyle kaynaşmaya başladığı dönemde telif edilmiştir. Bu yönüyle orijinal olan eserde, şiî teviller yerine mu'tezilî metoda ağırlık veren Şerif Murtazâ, "Mu'tezilî metodun kaynağının Hz. Ali (r.a) olduğunu ve ondan beslendiğini iddia etmiştir."¹⁰

Şerif Murtazâ'nın *el-Emâli* isimli tefsiri bütün bu özellikleri sebebiyle Tefsîr, Hadis, Kelâm ve Dil araştırmacılarının incelemesi gereken bir eserdir. İncelediğimiz dönemden önce telif edildiği bilinen esere tezimizde yer vermemeyi düşündükse de müellifin vefat tarihi, dönemin başına denk geldiği ve eser incelediğimiz dönemdeki mu'tezilî ve şiî tefsirlerin temelini oluşturduğu için kısaca değinmeyi faydalı bulduk.

⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kâhire, 1976, I, 404

¹⁰ Murtazâ, a.g.e, 10. meclis, III, s. 103-104

2. EBU'L-HASAN el-MÂVERDÎ (450/1058)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Hasan, Ali b. Muhammed b. Habib el-Kâdi el-Mâverdi el-Basrî eş-Şâfiî.

Babasının ve kendisinin gülsuyu imâlatı ve satıcılığı ile iştigâl etmeleri nedeniyle el-Mâverdi nisbesiyle anılan müellif, 364/ 974' de Basra'da doğmuştur.¹¹

Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh, Usûl ve Edebiyat sahalarında bilgi sahibi olan Mâverdi, ilk tahsilini Basra'da Ebu'l-Kâsım Saymerî (386/996)'den almış, daha sonra Bağdat'a rihlet etmiş Za'ferân mahallesine yerleşerek birçok âlimden hadis dinlemiş, fıkıh tahsil etmiş ve Ebû Hâmid el-İsferayînî' nin (406/1015) ders halkasına katılmıştır.¹²

Şâfiî mezhebine mensup olan Mâverdi, Basra'da Ebu'l-Kâsım es-Saymerî, Bağdat'ta Ebû Hâmid el-İsferayînî, Ebû Muhammed el-Bâkî (398/1007)'den fıkıh dersleri almış ve devrinin önde gelen Şâfiî fakihlerinden birisi olmuştur. Fıkıh sahasındaki yeterliliği ve üstün bilgisi nedeniyle çeşitli yerlerde kâdılık görevini deruhte etmiştir.¹³ Bu sahadada *el-Hâvî* ve *el-İknâ* adlı eserleri ile meşhurdur. Kendisinin “ Fıkıhı 4000 varaka genişlettim, sonra 40 varakta özetledim” diyerek vasıfladığı¹⁴ bu iki eser, onun Fıkıh sahasındaki geniş bilgisini göstermektedir.

Bunun yanında *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eseri ile islâm fikhını, siyasî, içtimâî, ahlâkî açıdan yorumlama çabasında olan ilk müelliflerden kabul edilmiş ve bu eseri, islâm siyasî fikhının üstün bir örneği kabul edilmiştir. *Kâmmu'l-Vezâre*, *Nasihatü'l-Mülûk*, *Siyâsetü'l-Melik*, *Teshîlü'n-Nazar* ve *Edebü'd-Dünya* ve *'d-Din* adlı eserleri de islâmdaki devlet idaresini ve ilm-i siyâseti konu edindikleri için aynı guruba giren diğer eserleridir.¹⁵

¹¹ es-Sem'ânî. *el-Ensâb*. Beyrut, 1980. V. 181

¹² Davûdî. *Tabakatü'l-Müfessirin*. (Tah: Ali Muhammed Ömer) Kâhire. 1994. II. 424

¹³ İbn Hallikân, a.g.e, III, 282

¹⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (Tah: Ferid Abdülaziz el-Cündî) Beyrut, bt. y, V, 1956(Udebâ)

¹⁵ Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991. s. 216

Mâverdi, Hadis ilminde ihtisas sahibidir. Bağdat'ta el-Hasan b. Ali el-Hanbelî (el-Cebelî), Muhammed b. Adiyî el-Minkârî, Muhammed İbnü'l-Fadl el-Bağdâdî (387/997)'den hadis dinlemiş (sika ve sâdık kabul edilmiştir) Hatîp el-Bağdâdî (463/1070), Abdülkerim el-Kuşeyrî (465/1072) gibi birçok kişi de Mâverdi'den hadis rivâyet etmiştir.¹⁶

Tefsîrinde şiirle istişhâd etmesi, *Edebü'd-Dünya ve 'd-Din* adlı eserinde kendisinin yazdığı birçok şiire rastlanması ise, Mâverdi'nin Arap diline olan vukûfiyetini göstermektedir. Muhammed İbnü'l-Muallâ b. Ubeydillah el-Ezdi'den Lügat ve Hadis dersleri alan Mâverdi'nin Nahv'e dair bir eseri olduğu da nakledilmiştir.¹⁷

Kelâm'a ait *A'lâmü'n-Nübüvve* adlı eseri bulunan Mâverdi'nin itikadî mezhep anlayışı hususunda ihtilâf edilmiştir. Tefsîrinde¹⁸ ve diğer eserlerinde hem Ehl-i Sünnet'in hem de tenkide tâbi tutmadan Mu'tezile gibi diğer mezheplerin sözlerini ve görüşlerini nakletmesi¹⁹ nedeniyle mu'tezilî olduğu söylenmiştir.

Mâverdi, halku'l-kur'ân gibi bazı görüşlerde Mu'tezile'ye muhâlefet ederken, dinî ahkâmın şeriat gelmeden önce vücûbu, kaderi inkâr gibi konularda onlara katılmış, bazen sünnî bazen de i'tizalî yorumları savunmuştur. el-Hamevî (626/1228), ez-Zehabî (448/1056) Mu'tezile'nin bazı esaslarını savunmasını yeterli görerek O'nu mu'tezilî saymışlar. İbnü's-Salâh (643/1245), Subkî (771/1369), İbnü'l-Hacer (852/1448), Suyûtî (911/1505), Davûdî (945/1538) ise, bütünüyle Mu'tezile'yi kabul etmediği için mu'tezilî saymamanın daha doğru olacağını ifade etmişlerdir.²⁰

Bağdat'ta ve civar bölgelerde senelerce ders verip ilim neşri için çalışan Mâverdi, halifeler yanında kadr-u kıymeti olan, ihtilâfları çözmeye mâhir bir şahsiyet olarak, yaşadığı müddetçe sevgi ve saygı görmüş Abbâsî Halifeleri ile Büveyhî Melikleri arasındaki ihtilâfları çözmeye arabuluculuk yapma onurunu göstermiştir.²¹

¹⁶ Suyûtî, *Tabakatü'l-Müfessirin*, Beyrut, bt.y. s. 77

¹⁷ el-Hamevî, a.g.e, V, 1956

¹⁸ Tefsîrinin incelendiği bölümde değinilecektir.

¹⁹ Bilmen, a.g.e, I, 418

²⁰ Bilgin, Mustafa, a.g.e. s. 218

²¹ el-Hamevî, a.g.e, V, 1956

Halife Kâim bi Emrillah (467/1074) zamanında “Kâdü’l Kudât” manasına gelen “Akda’l-Kudât” pâyesini almış ölünceye kadar²² bu lâkapla anılmıştır.

Nefsine karşı tevâzusu, hakikat karşısındaki cesareti ile tanınan²³ Mâverdî, 86 yaşında iken Rebiülevvel ayının son çarşambası 450/1058’de Bağdât’ta vefat etmiş ve Babü’l-Harp kabristanına defnedilmiştir.²⁴

B. Eserleri

-*el-Ahkâmu’s-Sultâniyye* (matbu)

-*Edebu’l-Vezir* (matbu)

-*Edebü’d-Dünya ve’d-Din* (matbu)

-*A’lâmü’n-Nübüvve* (matbu)

-*Edebu’l-Kâdı*

-*Teshilü’n-Nazar ve Ta’cilu’z-Zafer*

-*Nasihatü’l-Mülük*

-*el-Emsâl ve’l-Hikem*

-*el-Hâvi* (matbu)

-*en-Nüket ve’l-Uyûn* (matbu)

C. Tefsiri

Mâverdî’nin Tefsiri, *en-Nüket ve’l-Uyûn* veya *Tefsirü’l-Mâverdî* adlarıyla anılmakta olup, tahkikli olarak altı cilt halinde basılmıştır.²⁵

Mâverdî, bu eserinde K.Kerim’in bütün âyetlerini tefsir etmemiş, manası açık olanları bırakıp, kendisince anlaşılması zor, manası kapalı ve açıklanması gerekli olan âyetleri seçerek onları tefsir etmiştir.

²² Nüveyhiz, a.g.e, I, 375

²³ Bu konudaki anlatılan iki örnek için bkz. Bilmen, a.g.e, I, 419

²⁴ İbn Hallikân, a.g.e, III, 283

²⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, (Ta’lik: Seyyid Abdü’l-Maksûd b. Abdirrahim) Beyrut, 1992

Mâverdi, eserin girişinde metoduyla ilgili özetle şunları söylemektedir. “K. Kerim’in manası kapalı olan âyetleri ancak iki şekilde bilinebilir. Birincisi; nakil, diğeri; ictihaddır. Ben eserimi manası kapalı ve tasavvuru zor olan âyetlere hasrettim. Bu âyetleri açıklarken selefin ve halefin görüşlerini, ihtilâf ve ittifaklarını nakledip bu konuda kalbime gelen manaları(sünûhat) da ekledim. Kendi görüşlerimi, daha öncekilerinkinden ayırmak için muhtemel olmakla, vasıfladım.”²⁶

Bu girişten sonra, fasıl başlığı altında K. Kerim’in isimlerini, bunlarla ilgili görüşleri aktaran Mâverdi şu konuları işlemiştir. 1. *Fasıl*; Kur’ân sûreleriyle ilgili, Seb’a, Tıval, Mesâni ve Mie tabirleri ve buna kaynaklık eden hadis 2. *Fasıl*; Sûre ve âyet kelimeleri, 3. *Fasıl*; Yedi harf meselesi, 4. *Fasıl*; İ’caz bahsi, 5. *Fasıl*; İ’cazın beyanı, 6. *Fasıl*; Tefsirin dört vechinin oluşuna dair İbn Abbas’dan gelen rivâyet, 7. *Fasıl*; Kur’ân okumaya başlayan kimsenin eûzu besmele çekmesi.

Mâverdi’nin bu eserine rivâyet tefsiri demek doğru olur. Zira eserde sahâbe, tabiûn ve sonraki müfessirlerin görüşleri çoğunlukla görüş sahibi belirtilerek bazen de isim tasrih edilmeden aktarılmış, maddeleştirme/sıralama yapılarak oldukça anlaşılır, güzel bir üslûp kullanılmıştır. Meselâ âyetteki bir lafzı herhangi bir açıdan ele alan Mâverdi, bu konuda şu kadar görüş vardır. Birincisi şu ve şuna göre ikincisi şu diyerek mevzuyu incelemiştir.

Nüzûl sebebi, nâsih mensûh, usûle dair diğerkonular, Kelâm, Fıkıh ve Dil ile ilgili mevzuların tümünde bu metodu uygulayan müfessir, genellikle görüşler arasında tercih yapmamış, bazı yerlerde kendi görüşünü aktarmıştır.

Misal; (Bakara 2/11) وَأَذَابِلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصَلُِّونَ

“Onlara, yeryüzünde bozgunculuk yapmayın dediğinde, biz sadece düzelticileriz derler” meâlindeki âyetin ilk kısmını ele alan Mâverdi şöyle der;

“Bu konuda üç tevil vardır. Birincisi: (İfsad’dan kasıt) küfürdür. İkincisi: Allah’ın yapılmasını nehyettiğinin yapılması, korunmasını emrettiğinin yapılmamasıdır. Üçüncüsü: Kâfirlerin birbirlerini desteklemesidir.

²⁶ Mâverdi, a.g.e, I, 5

Bu üç görüşün hepsi yeryüzünde fesaddir. Zira fesad, haktan yüz çevirip onun zıddına meyletmektir.”²⁷

Eserde **nüzûl sebebine**, âyetin kimin hakkında indiğine dair rivâyetlere de aynı üslûbla yer verilmiş, varsa birden fazla görüş aktarılmıştır.

Kırâatlere de tefsirinde yer veren Mâverdî, mütevatir kırâatleri (kırâat-ı aşereyi) dikkate almış, okuyuş farklılıklarını kimin nasıl okuduğunu belirterek aktarmıştır.²⁸

Herhangi bir konudaki mevcut rivâyetleri sıralayan Mâverdî, **isrâîlî haberleri** tenkid ve tercihte bulunmadan olduğu gibi aktarmıştır. Ayrıca meskûnun anı (K.Kerim'deki kıssaların zikredilmeyen yönleri ve araştırılması gerekmeyen hususlar) konulara da dalmıştır.²⁹

Misal; (Bakara 2/102) وَاتَّبِعُوا مَا تَنَزَّلْنَا عَلَيْكُم مِّنَ الْكِتَابِ وَخُذُوا زِينَتَكُمْ مِمَّا كَفَرْنَا لَكُمْ وَهْنًا ۗ لَقَدْ تَلَاكُمْ قَدِيرًا ۗ وَإِذْ قُلْنَا لِمَائِمَةَ إِصْرًا ۖ أَصْرًا حَقًّا وَمَا يَشْعُرُ ۗ وَتَوَلَّىٰ وَرَاءَ الْحَيْبَةِ ۗ وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ ۖ حَرِّمْ عَلَىٰ غَيْرِكُمْ هَذَا ۗ لَقَدْ تَلَاكُمْ قَدِيرًا ۗ وَإِذْ قُلْنَا لِمَائِمَةَ إِصْرًا ۖ أَصْرًا حَقًّا وَمَا يَشْعُرُ ۗ وَتَوَلَّىٰ وَرَاءَ الْحَيْبَةِ ۗ

Âyette Hârut-Mârut olayını muhtelif cephelerden inceleyen müfessir, Hârut-Mârut'un melek oldukları ve yeryüzüne inerek günah işledikleri v.s.nin konu edildiği malûm rivâyeti tenkidsiz olarak aktarmıştır.³⁰

Mâverdî, sûrelerin bitişinde, o sûrenin faziletiyle ilgili rivâyetlere yer vermiş ve bu konuda da seçici davranmamıştır.

*Misal; (Bakara sûresi sonunda) Ebû Said el-Hudrî'den gelen “İçinde Bakara'nın geçtiği sûreyi okuyunuz. Çünkü bu, Kur'an'ın çadırıdır. Onu öğreniniz. Zira onu öğrenmek hareket, terketmek hasarettir. (Onu öğrenene) batala güç yetiremez. Batala kimdir? diye sorulunca, sihirbazlardır buyurdu.”*³¹ manasındaki rivâyeti aktarmıştır.

Mâverdî **lafızların iştikâkı** üzerinde durmuş, bu konuda (Kisâi, Ferrâ, Ahfeş, Saleb, Müberred, Zeccâc gibi) dilcilerin mevcut görüşlerini aktarmış ve Ebû Ubeyde'den ve Rummânî'den Halil b. Ahmed'den ve Sîbeveyh'ten istifade etmiştir. Lafzın kullanı-

²⁷ Mâverdî, a.g.e, I, 74

²⁸ Hamza ve Kisâi, böyle okudu gibi isim tasrih edilirken bezen de iki şekilde okunmuştur, v.s. diyerek isim tasrihi yapılmamıştır.

²⁹ Mâverdî, a.g.e, I, 166

³⁰ Mâverdî, a.g.e, I, 166

³¹ Mâverdî, a.g.e, I, 366 Bu hadis, sened zincirinde, İsmail b. Ziyad bulunduğu için bu tariki ile zayıf sayılmıştır.

diği yerdeki anlamını belirlemekle beraber diğer kullanımlarını veya müteradiflerini de gözönünde bulundurmuş, K.Kerim'in kendi kendini tefsir edişine dikkat etmiştir.

Fıkıhî konularda tafsilâta girmeyen Mâverdi, çoğunlukla kendi mezhebi olan Şâfi mezhebinin görüşlerini naklederken, yer yer Ebû Hanîfe, Mâlik, Davud ez-Zâhirî gibi diğer mezhep imâmalarının görüşlerine de yer vermiştir. Ahmed b. Hanbel'in görüşüne ise hiç değinmemiştir. Bu konuda, "Ahmed b. Hanbel'i fakîh kabul etmeyip, sadece muhaddis sayan" Taberî'den etkilendiği söylenir.³²

Tefsîr anlayışını ve üslûbunu farklı yönleriyle kısaca incelemeye çalıştığımız Mâverdi'nin tefsiri ile ilgili en önemli mesele eserin **Kelâmî** yönüdür. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi mu'tezilî görüşler aktarması nedeniyle onun mu'tezilî olduğunu iddia edenler olmuştur.

Öncelikle Mâverdi'nin eserinde rivâyetleri tercihsiz ve tenkidsiz nakletmeyi esas edindiğini ve her konuda olduğu gibi Kelâmî mevzularda da bu metodu uyguladığını belirtmek gerekir. Naklettiği görüşlerde herhangi bir fırka ismini zikretmeyen ve bir konu hakkındaki mevcut görüşleri toplamayı hedefleyen Mâverdi'yi sadece mu'tezilenin bazı görüşlerini aktarması nedeniyle mu'tezilî saymayı doğru bulmuyoruz. Zira eserde, müellifin mu'tezileye katılmadığının açıkça belli olduğu yorumlar ve nakiller de mevcuttur. Bununla beraber, müellifin diğer eserlerinin de bu bakış açısıyla incelenmesi ve neticede mu'tezilî olup olmadığı hakkında söz söylenmesini daha doğru buluyoruz.

Tefsîri ile ilgili "ehl-i bâtılın tevilâtıyla doludur, tefrik ve tahkika muktedir olmayanların bu tefsiri okumalarında büyük zarar vardır"³³ ifâdesini ise mübâlağalı bulmakla beraber, rivâyetlerin yalın olarak aktarıldığı bu tefsirden istifade eden kişinin belli düzeyde bilgi birikiminin olması gerektiğini de düşünüyoruz.

Değerlendirme

Daha ziyade siyaset bilimcisi yönü ile tanınan Mâverdi'nin tefsiri, Taberî'nin *Camiü'l-Beyân*'ı gibi mevcut görüşleri aktarmanın hedeflendiği bir tefsirdir. Âyetin müf-

³² Mâverdi, a.g.e. (mukaddime)

³³ Bilmen, I, 418 (Subkî'den, İbnü's-Salâh'a istinaden nakledilmiştir.)

redatıyla ilgili tahlilleri, tasnifteki güzelliği, sadece anlaşılması problemlili olan âyetlerin ele alınması ise, eserin orjinal yönleridir.

Tercih ve tenkidin bulunmayışı, itikadî bir düşünce merkezinde mevzuların/rivâyetlerin ayrıştırılmayışı ise, eserin her mezheb mensubunca okunabilme imkânını daraltmaktadır.

3. EBÛ MUHAMMED el-CÜVEYNÎ (458/1047)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû muhammed, Abdullah b. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Hayûyeh, eş-Şeyh, el-Cüveynî

İmamü'l-Haremeyn'in babasıdır. Senbiz kasabasında doğmuş, Horasan bölgesindeki Cüveyn³⁴ nahiyesine nisbet edilmiştir. İlmî, zühdü ve takvası nedeniyle kendisine "Zamanın Eşsizi" ve "Rüknü'l-İslâm" lâkapları verilmiştir.

Fıkıh'ta, Usûlde, Tefsîr'de, Nahiv'de, Edebiyat'ta belirginleşmiş ve zamanının otoritelerden sayılmıştır.

Kaffal el-Mervezî'den, Adnan b. Muhammeded-Dabbî'den, Ebû Nuaym Abdülmelik İbnü'l-Hasan'dan, İbnü'l Mahmiş'den ve Bağdât'ta Ebu'l-Hüseyin b. Bîşran³⁵ ve bir guruptan hadis dinlemiştir. Oğlu İmamü'l-Haremeyn, Sehl b. İbrahim el-Mescidî ve Ali b. Ahmet el-Medenî'nin de aralarında bulunduğu birçok kişi ondan rivâyette bulunmuştur.

Fıkhen şâfiî mezhebine mensub olan Ebû Muhammed, Cüveyn kasabasında, Ebû Yakup el-Ebîverdî'den, Nisâbü'r'da Ebi't-Tayyib es-Sulûkî³⁶den, Merv'de Kaffal'dan Fıkıh dersleri almış, daha sonra 407/1016'da Nisâbü'r'a dönmüş, ölünceye kadar burada müderrislik yapmış, Zilkade 438 / Mayıs 1047 de burada vefat etmiştir.

³⁴ Nisâbü'r ile Bistâm arasındadır.

³⁵ Ali b. Muhammed b. Abdillâh b. Bîşran (415/1024)

³⁶ Sehl b. Muhammed b. Süleyman Ebu't-Tayyib (404/1013). Nisâbü'r müftüsü

Hitabette mâhir bir kişi olması hasebiyle, hayatı boyunca avamı ve havassı bilgilendirmiş bunun yanında, birçok eser te'lif etmiştir.

B. Eserleri

-*et-Tahsira ve 't-Tezkira* (Fıkıh)

-*Şerhu 'r-Risâletü 'ş-Şâfiyye*

-*Isbatü 'l-Istivâ*

-*el-Cem 'u ve 'l-Furûk*

-*Muhtasaru 'l-Muhtasar*

-*Silsile*

-*el-Vesâil fi Furuki 'l-Mesâil*

-*Mevkıfu 'l-İmâm ve 'l-Me 'mûm*

-*Tefsîr*

C. Tefsiri

İncelediğimiz dönemin hemen başında 438/1047'de vefat eden müfessirin tefsiri bu açıdan ehemmiyetli olmakla beraber, doğrudan dönemin kültüründen etkilenmediğini düşünerek, eserini fazla ayrıntıya girmeden inceledik.

Eser, kaynaklarda sadece “büyük bir tefsiri vardır” şeklinde, isim verilmeden zikredilmiştir. Yine bu kaynaklarda tefsirin çok geniş olduğu ve her âyetin on şekilde tefsir edildiği ya da on ilmi kapsayan açıklamalar yapıldığı kaydedilmiştir. Ö.N. Bilmen ise, “yazmış olduğu tefsir, rivâyet ve dirâyet tariklerini ihtiva eden cemiyetli mufassal bir eserdir. Bu eserde her âyet-i celile on vecihle tefsir ve tevcih edilmiştir. Mamafih bu pek emekli eserde bir hayli munkatı' hadisler, rivâyetler de yer bulmuştur ” demektedir.

Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalarda, sadece *Tefsîru Cüveynî* adıyla kayıtlı bir eserle karşılaştık. İ.Ü Merkez Ktp. Arapça 1810 no'da bulunan bu eser, kütüphane fişinde, konu edindiğimiz müfessir Ebû Muhammed'in, oğlu meşhur İmamü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah el-Cüveynî adına kaydedilmiş, fakat üzerinde yapılan bir araştırma neticesinde, bunun yanlış kaydedildiği, aslında Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf'a

ait olduğu belirtilmiştir. Muhtevasından iki ciltlik bir tefsir olduğu anlaşılan eserin sadece son cildi mevcuttur.

Eserde, dil ve nahiv konularına değinildiği gibi, nüzûl sebeplerine, fedâilü's-süvere ve fikhî konulara yer verilmiştir. Sadece manayı anlamaya yönelik oldukça muhtasar, herhangi bir eğilimin (sûfî, fikhî, kelâmî, v.s) hâkim olmadığı eser, avama yönelik bir üslûbla kaleme alınmıştır. Önceden belirttiğimiz gibi kaynaklarda vasıflandığı genişlikte ve evsafa olmadığını gördüğümüz eserin, aidiyeti hususundaki şüphelerimiz hâlen devam etmektedir. Fakat bu konuyu açıklığa kavuşturmak tezimizin hacmini aşacağı düşüncesiyle sadece konuya dikkat çekmekle yetiniyoruz.

Tefsir Metodu

Eser'de, incelenen âyet ile ilgili rivâyetler, sened zikredilmeksizin sadece görüş sahibinin ismi verilerek, mânen, kısaca aktarılmış, nâdiren aralarında tercihte bulunulmuştur.

لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِّلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ
وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَوِشِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿٥٣﴾

Misal; (Hacc 22/53)

Müfessir, garanik olayı diye bilinen hâdise ile ilgili bu âyetin tefsirinde, diğer tefsirlerde de yeralan birçok rivâyeti aktarmış, *قال المفسرون* ..diyerek, Peygamberimiz (s.a.v.)'in bir mecliste oturduğu, camının sıkın oluşu, bu esnada Necm sûresini okuyuşu ve sonrasındaki olayların anlatıldığı malûm rivâyeti naklederek, âyete eklenme yapanın kim olduğu hususunu tartışmıştır. Şeytanın vesvese verdiği veya sesini Peygamberimizin sesine benzettiğini söyleyenlerin görüşünü benimseyip, bu eklenen kısımları bizzat Peygamberimizin kendisinin söylediğini iddia edenlerin bu reyini ise delillerle reddetmektedir.

Genel olarak usûle yönelik (el-Hurûfu'l-Mukatta'a, Muhkemât, Müteşâbihât v.b) konularda, ihtilâflara kısaca yer vermiş, daha sonra kendi görüşünü belirtmiştir.

Misal; (Tâhâ 20/1)

"İbn Abbas'a göre *يا رجل* manasındadır, Habeşce, Suryânice veya Napti lügatından olduğu söylenmiştir" diyerek kısaca mevcut görüşleri aktarmış, "Doğru olanı, her ne kadar başka bir dil (lehçe) den olsa'da Arapça olmasıdır." diyerek kendi reyini belirtmiştir. Daha sonra Kelbî'nin "Ukayl lehçesinden olduğu ve onlardan birine *يا رجل*

desen cevap vermeyeceği fakat, ... الله dersin cevap vereceği ” görüşünü de ekleyerek “Bunlar sûre başlarında gelir ve onların isimleridir, veya yemin olup bu harfler ile yemin edilmiştir ki; burada Allah’ın ihsanı ve hidâyetine yemin etmesidir” diyerek mevzuyu bitirmiştir.³⁷

Misal; (Tâhâ 20/5)

Cüveynî, müteşâbih âyetlerden olan bu âyette, usûle yönelik hiçbir bilgiye ve bu konudaki ihtilâflara değinmeden sadece, doğrudan mana üzerinde durmuştur ki, bu manadan hareketle, ehl-i sünnet anlayışını benimsediğini söyleyebiliriz. Çünkü استوى ya . قبل anlamı vermiş ve . قبل . lafzı ile . قبل . diyerek mücessime ve müşebbihe görüşünden uzaklaşmıştır.

Fıkhî konuları da yine fazla ayrıntıya girmeden, imâmların görüşlerine ve ihtilâflarına değinmeden, sadece anlam yönüyle ele almıştır.

Sûre girişinde âyet sayısını vermiş, aynı zamanda Fedâilü’s-Süver nev’inden rivâyetlerden ve sûreyi okumanın faziletlerinden bahsetmiştir.

Misal; (Nûr Sûresi girişinde) Hz. Ömer Kûfe’ye “Kadımlarınıza Nûr Sûresini öğretiniz” diye yazmıştır, şeklindeki rivâyeti aktararak bu sûrenin önemini vurgulamıştır.

Değerlendirme

Eser hem tasnif hem de fikrî açıdan herhangi bir yenilik getirmemiştir. Taberî tefsirinin bir özeti mâhiyetinde, manaya yönelik bir çeşit meâl çalışması olup, ihtilâf ve münakaşalardan uzak bir eserdir. Kanaatimizce bu eser, müfessirin bulunduğu bölgede, yaptığı irşad ve ders çalışmalarının bir neticesi ve ürünü olmalıdır.

³⁷ Cüveynî, *Tefsiru Cüveynî*, İ.U. Merkez Ktph. Arapça 1810, vr. 8a

4. EBÛ CA'FER et-TÛSÎ (460/1067)

A-Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Ca'fer, Muhammed İbnü'l-Hasan. b. Ali İbnü'l-Hasan, et-Tûsî.

İmâmiyye Şîâsi'nin önde gelen fakihlerindedir. 385/995'de Tûs şehrinde doğmuştur. İlk ve orta tahsilini Tûs'ta yapmış, 408/1207'de Bağdât'a gelerek dönemin meşhur âlimlerinden el-Müfid Muhammed b. Muhammed b. Nu'man el-Hârisî başta olmak üzere birçok âlimden ve şîi hocalardan ders almıştır.

Tûsî, müfessir, fakih ve amelen Şâfi mezhebine mensup bir âlimdir. el-Müfid'in vefâtı üzerine Seyyid Murtazâ (436/1044)'nin ders halkasına intisâb etmiştir. Meclisine katılan talebelerini maddî açıdan destekleyen Murtazâ'nın yanında Tefsîr, Hadis, Kelâm ve Fıkıh dersleri almıştır.

Üstadının ölümü üzerine 436/1044'de İmâmiyye'nin şeyhiğini üstlenmiştir. Bağdât'ta kırk yıla yakın bir süre kalan Tûsî, Tuğrul Bey'in Şîi Bûveyhîleri ortadan kaldırmak için Bağdât'a girmesi esnasında (449/1056) Bağdât'taki evinin ve kitaplarının yanması üzerine Neced'e göçmek zorunda kalmıştır. 22 Muharrem 460/1067'de burada vefat etmiş, vasiyetine uyularak defnedildiği evi mescide çevrilmiştir. Burası hâlen mevcut olup Mescidü'l-Tûsî diye bilinmektedir.

Oldukça üretken olan Tûsî, muhtelif sahalarda birçok eser yazmış, üçyüzden fazla talebe yetiştirmiştir.

B-Eserleri

Birçok eseri olan Tûsî, bunlardan 43 tanesini kendisi *Fihrist Kütübi's-Şîa* adlı eserinde saymış, Ayetullah Ağa Buzurk et-Tahrâni'de *ez-Zeria ilâ Tasânifi's-Şîa* ya yazdığı zeyilde 48 tane eserini zikretmiştir.³⁸ Bunlardan bazıları şunlardır.

-*et-Tibyânü'l-Câmi li Ulûmi'l-Kur'ân* (Tefsîr)

-*el-İstubsâr fima Uhtilife fihî mine'l-Ahbâr* (Hadis)

-*Tehzîbü'l-Ahkâm* (Şîa'nın dört ana kitabından birisidir.)

³⁸ Karahan, Abdülkadir, "et-Tûsî" İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. İstanbul, 1978, XII/II, s. 131

-el-Füsûl fil-Usûl

-el-Emâli (Akâide dair)

-en-Nihâye fi Mücerredi'l-Fıkh

-el-I'câz (Ferâiz)

C-Tefsiri

Tûsî'nin *Tıbyân* tefsiri, şîler arasında şöhret kazanmış ve kendisinden sonra gelen şî müfessirlere kaynak olmuş ilk şîa tefsirlerindedir.

Tûsî, eserinin mukaddimesinde, şîadan hiç kimsenin, Kur'ân'ın tümünü kapsayan bir kitap yazmadığını, herkesin K. Kerim'i bir yönüyle ele aldığını ve çoğunluğun mevzûyu uzattığını söylemiştir. Bu sebeple kendi eserini herbir feni kapsayan, icaz ve ihtisâr yoluyla bakantı yoracak kadar uzatmadan, fakat anlayışı kısıtlayacak kadar da kısaltmadan yazacağını beyân etmiştir.³⁹

Genellikle İmâmiyye düşüncelerine sâdik kalınan eserde, Tûsî'nin tavrı oldukça mu'tedildir. Tûsî ele aldığı âyetleri, rivâyetler ışığında incelemiş, kırâat, lügat ve mana üzerinde durmuş, nüzûl sebeplerini zikretmiştir. Eserde görülen en önemli özellik, tüm nakillerin tenkid süzgecinden geçirilerek kullanılmasıdır.

Eser üzerinde kapsamlı bir araştırma⁴⁰ yapıldığı için tefsir metoduna, bu araştırmadan faydalanarak sadece ana başlıklarıyla temas edeceğiz.

Şîa tefsirlerinin genel özelliklerini taşıyan eserde, Şîa'nın imâm telâkki ettiği kimselerden rivâyette bulunulmuştur. Genellikle hadis mahiyetinde olan haberler, Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin, Ebû Ca'fer ve Ebû Abdillâh tariki ile gelmiş rivâyetler olup senedleri hazfedilerek kullanılmıştır. Tûsî, haber-i vâhidin amel ve ilim ifâde etmeyeceğini söyler, fakat kendisi imâmet meselelerine taalluk eden haberleri ahâd olsun, muzdarib olsun, kendi düşüncelerini teyid için kullanabilmiştir.⁴¹

³⁹Mukaddimenin tam metni ve çevirisi için bkz. Cerrahoğlu İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988 I, 452-453

⁴⁰Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 449

⁴¹Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 475

Tûsî, neshin K. Kerim'de vukuunu kabul etmiş ve Bakara 2/106 âyetinin tefsiri esnasında, neshe ve çeşitlerine değinmiş, neshin sadece Kur'ân ile olmayıp, Sünnet'le de olabileceğini söylemiştir.

Şîa ile Mu'tezile düşünceleri arasındaki benzerlik herkesce bilinmektedir. Tûsî de birçok konuda (Halku'l-Kur'ân gibi) Mu'tezile ile aynı düşünse de, bazı konularda onlara muhalif görüş benimsemiştir.⁴²

İtikadî esaslarda Mu'tezile ile beraber olan Tûsî, bu sebeble diğer bazı fırkalar ile fikir münakaşasına girişmiş, Cebriyye başta olmak üzere, Mücessime, Hâriciyye gibi fırkaları tafsilâta girmeden tenkid etmiştir.⁴³

K. Kerim'deki mübhemâtı ve nüzul sebeplerini en fazla kullanan fırka Şîa'dır. Bu konuları tamamen kendi imamları lehine ve hasımlarının aleyhine kullanırlar. Tûsî de bazı ayetlerin Hz. Ali ve imamlar hakkında indiğini iddia ederek onları övmeye, bir kısım ayetleri ise Hz. Ebubekir hakkında indiğini söyleyerek yermeye çalışmıştır.⁴⁴

Eserde imâmet, imamların masumluluğu, şefâat, ric'at gibi itikadî konularla, Yahudî ve hristiyanlarla evlenilememesi, ayakların meshedilmesi gibi fikhî konularda tamamen İmâmiyye görüşleri benimsenmiştir.

Değerlendirme

İncelediğimiz dönemde Ehl-i Sünnet dışındaki en yaygın fırka Şîa'dır. Büveyhîlerin desteği ile ayakta duran bu fırka müntesibleri Selçukluları siyâsî açıdan uğraştırmışlardır.

Tûsî, K. Kerim'in tümünü kapsayan ilk Şîa tefsirini yazmış, İmâmiyye'nin tefsir anlayışını belirlemede etkin rol oynayarak, kendisinden sonraki birçok şîf müfessire örnek ve kaynak olmuştur. Mu'tezile ile olan yakınlıkları ve kendi fırkalarına uygun te'villerine rağmen, eserinde ifrattan kaçınmıştır.

⁴²Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 467

⁴³Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 461

⁴⁴Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 480

5. EBU'L-KÂSİM el -KUŞEYRÎ (465/1072)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Kâsım, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik b. Talha b. Muhammed en-Nisâbüri, el-Kuşeyrî

Babası Kuşeyrî, annesi Sülemî olan müellif, Kuşeyr b. Ka'b kabilesine mensup araplardan olup sonradan babası Horasan'a yerleşmiştir.

376/986 Rebiülevvel ayında Ustuva'da doğmuştur.⁴⁵ İlk tahsilini, dayısı Ukayl es-Sülemî'de görmüş, Fıkıh, Tefsîr, Hadis, Usûl, Edebiyat, Kelâm ve özellikle Tasaavuf'ta belirgenleşmiş bu sahalarda muhtelif eserler yazmıştır.

Ebu'l-Hasan el-Haffaf, Ebû Nuaym el-İsferâyini, Ebubekir b. Abdillâh el-Müzekkî, Ebû Nuaym Ahmed b. Muhammed el-Mihrecânî, Ali b. Ahmed el-Ahvezî, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, İbn Bâkuya eş-Şirâzî, Hakim b. Fûrek, Hüseyin b. Bişran'ın aralarında bulunduğu birçok kişiden hadis dinlemiştir.⁴⁶

Oğlu Abdülmün'im, torunu Ebu'l-Es'ad Hibeturrahmân, Ebû Abdillâh el-Furâvî, Zâhir eş-Şehhamî ve Vecih eş-Şehhâmî gibi birçok kişi de ondan rivâyette bulunmuşlardır. Talebesi Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında şöyle der; " Kuşeyrî, Bağdât'ta hadis okudu, biz de ondan yazdık, sika idi ve çok güzel vaazederdi."⁴⁷

Kuşeyrî, Kelâm'da İbn Fûrek⁴⁸ ile İsferâyini'nin⁴⁹ metodunu birleştirip, Kâdî Ebubekir İbnü't-Tayyib'in kitaplarından yararlanarak kendi metodunu ortaya koymuştur. Eş'arîdir ve bu sebeble Kundûri⁵⁰ tarafından baskıya maruz kalmış, İmâmü'l-Haremeyn ve Furâti ile beraber yakalanıp hapsedilmiş, Alparslan'ın hükümranlığı döneminde Kundûri'nin azledilmesiyle Nisâbü'r'a geri dönmüştür.

⁴⁵ Suyûtî, a.g.e, s. 61; Davûdî, a.g.e, I, 338-347; Nüveyhiz, a.g.e, I, 299; Bilmen, a.g.e, I, 421

⁴⁶ Subkî, Kuşeyrî'nin hadis dinlediği hocalarının listesini verir. bkz. Subkî, *Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, Tah: Muhammed et-Tannâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mısır, 1965, III, 145

⁴⁷ Davûdî, a.g.e, I, 340; Nüveyhiz, a.g.e, I, 300; Bilmen, a.g.e, I, 422

⁴⁸ Ebubekir Muhammed b. Hasan el-İsfahanî İbn Fûrek, Subkî, a.g.e, IV, 359

⁴⁹ İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Mennan Ebû İshak el-İsferâyini, Subkî, a.g.e, III, 256

⁵⁰ Tuğrul Bey'in veziri, Amîdüddin el-Kundûri

Eş'ariliğe şiddetle bağlıdır, ehl-i sünnet akîdesi dışına taşan tasavvuf erbabıyla, özellikle Râfizilik ve Mu'tezile ile mücadele etmiştir.

Tasavvufa ilgisi, Nisâbûr'da Ebû Ali Hüseyin ed-Dakkak⁵¹ ile başlamış, müridi ve damadı olmuş, onun vefatı üzerine Sülemî'nin sohbetlerine katılmış, daha sonra Horasan şeyhliğini deruhte etmiştir. Muhaddis olduğu için birçok mutasavvıfın kullandığı bazı mevzû rivâyetlere itibar etmemiştir.⁵²

Fıkhen şâfîdir ve tahsilini Ebubekir Muhammed b. et-Tûsî'den⁵³ almış, Ebu'l-Kâsım el-Yemânî'den Arapça okumuştur. "Zeynü'l İslâm" lâkabıyla tanınan Kuşeyrî, mücadeleyle dolu hayatını, ilim öğrenme-öğretme yolunda ve eser telifiyle geçirmiş, 16 Rebiülevvel 465/1072 Pazar günü 89 yaşında iken vefat etmiştir.

Günümüzde hâlen mevcut olduğu söylenen Şeyh Ebû Ali ed-Dakkak'ın kabri yanındaki kabrine defnolunmuştur.

B. Eserleri

Velûd bir yazar olan Kuşeyrî'nin pekçok eseri vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

-er-Risâle

-el-Vasiyye⁵⁴

-et-Tabhîr fî İlmi't-Tezkîr⁵⁵

-el-Lumâ fî Akâidi Ehli's-Sünne

-el-Akîdetü'l-Kuşeyriyye

-el-Âdâbu's-Sûfiyye

-Kitabü'l-Cevâhir

-Uyumu'l-Es'ile ve'l-Ecvibe

⁵¹ Ebû Ali Hasan b. Ali en-Nisâbûri ed-Dakkak

⁵² bkz. Süleyman Uludağ, *Kuşeyrî Risâlesi mukaddimesi*, İstanbul, 1991, s. 52

⁵³ Ebubekir Muhammed b. Bekir b. Muhammed et-Tûsî, Subkî, a.g.e, XIV, 121

⁵⁴ Oğluna yaptığı vasiyetleri ihtiva etmektedir.

⁵⁵ Esmâü'l-Hüsna ile ilgili bir eserdir.

-*Nâsihu 'l-Hadis ve Mensûhihi*

-*Erbain fi 'l-Hadis*⁵⁶

-*Letâifu 'l-İşârât*

-*et-Teysir fi İlmi 't-Tefsir (et-Tefsîrü 'l-Kebîr)*

C. Tefsîri

Farklı metodlarda iki tefsir yazan Kuşeyrî, özellikle tasavvufî metodla yazdığı *Letâifu 'l-İşârât* isimli tefsiri ile tanınmıştır. Diğer tefsiri, *et-Teysir fi İlmi 't-Tefsir* ismiyle meşhur olup rivâyet metodu ile yazılmıştır.

Tasavvufî âyet ve hadislerle desteklemesi ve özellikle tasavvufa kaynaklık eden bazı mevzû hadislere istinad etmekten kaçınma tavrı, tefsirine de yansımış, zâhirle-bâtını en ölçülü ve en iyi şekilde cemetmeyi başararak, bu alanda oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Bununla beraber bazı munkatı' hadislere tefsirinde yer verdiği de söylenmiştir.⁵⁷

Biz, Kuşeyrî'nin her iki tefsirini de inceleyerek tefsir metodunu belirlemeye çalışacağız.

Letâifu 'l-İşârât

Tasavvufî tefsirlerin en güzellerinden olan *Letâifu 'l-İşârât*'ın bazıları muhtasar olmak üzere kütüphanelerimizde birçok yazma nüshası mevcuttur. Kuşeyrî'nin 434/1042'de telif ettiği⁵⁸ bu eser, Dr. Besyûnî tahkikiyle 3 cilt halinde basılmıştır.

Kuşeyrî, hocası Sülemî'den çok istifade etmiş, onun metoduna yakın bir metod benimsemiş, fakat rivâyetleri senedlerini hafzederek nakletmiş, kaynaklarını zikretmemiştir.⁵⁹ Mevzû hadislere yer verdiği için tenkid edilen hocasının düştüğü hataya düşmeyerek onun kullandığı mevzû hadislerden sakınmıştır. Bilindiği gibi Taberî'nin yaptığı rivâyet-

⁵⁶ Diğer eserleri ve kısa tanıtımları için bkz. Uludağ Süleyman. a.g.e, s. 80-87

⁵⁷ Bilmen, a.g.e, I,422

⁵⁸ Nüveyhiz, a.g.e, I, 300

⁵⁹ Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara, 1974, s. 100

leri toplama işini, Sülemî, sûfi tefsirlere uygulamış, fakat hadisleri seçmede hassas davranmadığı için tenkid edilmiştir.⁶⁰

Kuşeyrî, tefsirinin girişinde, metoduna mesned sağlamak amacıyla, zâhir ulemanın nâsîh mensûh, va'd-vaîd v.s. yi bildiği gibi, sûfîlerin de Allah'ın başkalarından gizleyip, kendilerine açtığı gayb nurlarıyla Kur'ân'ın gizli sırlarını, ince işaretlerini anladıklarını ve haber verdiklerini söylemektedir.⁶¹

Eser, tam tefsirdir. Kuşeyrî, âyetin toplu manasını verdikten sonra âyetin muhtelif manalarını ve bu konudaki diğer muhtemel görüşleri verir, işârî manaya değinir. Şahıs zikretmeden mutasavvıf beynindeki anonim manaları sıralar, sonra "Fasıl" başlığı ile âyetle ilgili vaaz ve öğüt üslûbunda açıklamalar yapar.

Tefsirinde, çoğunlukla Sülemî'nin tefsirinden alınan şiirlerle istişhâdda bulunmuştur.⁶² Zâhir ve hakikatı bir arada zikretmesi, ahkâm âyetlerini bile işârî nevinden tefsir etmesi, besmeleyi başında bulunduğu sûreden bir âyet kabul ederek, her sûre başında sûrenin muhtevasına uygun olarak ayrı ayrı tefsire tâbi tutması gibi bazı yenilikler getirmiş ve bu yenilikler daha sonraki müfessirler tarafından devam ettirilmiştir.

Letâîfû'l-İşârât'ın matbu olduğu ve hakkında kapsamlı araştırmalar yapıldığı⁶³ için, biz sadece önemli yönlerine temas etmekle yetineceğiz.

a) Zâhirle beraber işârî manaya da değinir

Misal; (Bakara 2/3) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

"Onlar kendilerini rızıklandıklarımızdan harcarlar" meâlindeki âyette "rızık" lafzını şu şekilde tefsir ediyor;

"Rızık, insanın faydalanmasına imkân verilen şeydir. Tefsîr dilinde, onlar mallarını farz veya nâfile olarak infâk ederler, demektir. İşârî beyanı ise, onlar Allah Teâlâ'nın verdiklerini iddihâr etmeyip, nefislerini ubûdiyyet âdâbında, kalplerini rubûbiyyet müşâ-

⁶⁰ Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 92; Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, II, 23

⁶¹ Kuşeyrî, *Letâîfû'l-İşârât*, (Tah: İbrahim Besyûnî) Mukaddimesi, Mısır, 1981

⁶² Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 101

⁶³ Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 100; Dr. İbrahim Besyûnî, 1970 yılında eseri tahkikli olarak neşretmiş, eserin mukaddimesinde bu konu hakkında geniş bilgi vermiştir.

hedesinde infâk ederler, manasına gelir. Şeriat ehlinin infâkı, mallarıyla, hakikat ehlinin ise hâlleriyedir. Onlar mallarında nisâp miktarını gözetirler, hakikat ehli ise, kendi nefisleri için bir lâhzayı ayırsalar üzerlerine kıyamet kopar.”⁶⁴

b) Tefsîr usûlüne dair bilgilere de sûfî yorum getirir

Misal; (Bakara 2/106) مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

Kuşeyrî, bu âyeti “Kur’ândaki nesih, sûfilere göre bir hâlden diğer bir hâle yükselmektir” manasına uygun olarak şöyle tefsir eder:

“Biz seni bir hâlden diğer bir hâle, ancak bulunduğu hâlden daha üstün bir hâle çıkarmak sûretiyle değiştiririz senden herhangi bir beşeriyet sıfatını kaldırırsak onun yerine sana Allah’a şuhûd nûru veririz.”⁶⁵

c) Ahkâm âyetleri de bu şekilde yorumlanmıştır

Misal; (Mâide 5/6) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّا قُمْنَا إِلَى الصَّلَاةِ فَاعْسِلُوا

Abdestin farzlarını belirleyen bu âyeti, Kuşeyrî şöyle tefsir etmektedir; “Vücudun temiz olması gerektiği gibi hakikatteki temizlik de gereklidir. Vücudun temizliği, temiz su ile olurken, kalbin temizliği, pişmanlık, mahviyyet, hayâ ve takva suyu ile olur. Herbir uzvun zâhirî temizliği gibi bâtinî temizliği de vardır. Yüzün yıkanması, ağyâra bakmaktan alıkonması, ellerin yıkanması, haramdan ve şüpheli şeylerden kaçındırılması, başın mes-hedilmesi, herkesin önünde eğilip bükülmemesi, ayakların yıkanması ise, gidilmesi haram olan yerlere gitmemesine işaret eder.”⁶⁶

d) Besmeleye her sûre başında farklı anlam verilmiştir

Besmeleyi başında bulunduğu sûreden bir âyet kabul eden Kuşeyrî, her sûre başında besmeleyi, o sûrenin muhtevasına uygun bir şekilde, farklı olarak tefsir etmiştir. Daha sonraki müfessirler tarafından da kullanılan bu üslûb tefsir açısından bir yeniliktir.

Misal; Mâide sûresinin başında besmeleyi şöyle tefsir etmiştir. “Allah ismini işitmek heybeti gerektirir, heybet ise fenâyî ve ğaybeti kapsar, Rahmân ve Rahîm’i duymak, hu-

⁶⁴ Kuşeyrî, a.g.e, I, 57

⁶⁵ Kuşeyrî, a.g.e, II, 112

⁶⁶ Kuşeyrî, a.g.e, I, 405

zûru ve rücûu gerektirir, huzûr ise, bekâyı ve yakınlığı tazammun eder, Allah kime besmeleyi duyurursa onu keşf-u cemâlinde dehşete düşürür, kime de Rahmân ve Rahîm'i duyurursa fazileti ve lütfu ile yaşatır.⁶⁷

Değerlendirme

Ulemânın kabulünü ve beğenisini kazanan bu eser, işârî tefsirlerin en az tenkid edilendir. Orjinal yönlerine örneklerle, diğer yönlerine ise kısaca değindiğimiz *Letâifü'l-İşârât* adlı eserde dinî prensiplerle ve ilmî düşünceyle çelişecek bir yorumla rastlamak mümkün değildir.⁶⁸

Zâhir ve bâtın mana, beraber zikredildiği gibi bazen de sadece bâtın mana ile yetinilmiştir. Rivâyetlere itina gösterilmiş, âyetin âyetle ve hadis ile tefsirine çalışılmış, hadislerin seçiminde hassas davranılmıştır.

Kuşeyrî bu tefsirinde kelâmî mevzulara diğer tefsirinin aksine fazla dalmamış, lügavî ve belâğî nüktelerden bahsetmiştir. Eserde tamamen fenâfillah düşüncesi hâkimdir.⁶⁹

Matbu olması sebebiyle üzerinde fazla durmadığımız bu eseriyle Kuşeyrî, başta Beğavî (516/1122), Ömer en-Neseî (537/1142), Ruzbihanî Bakî (606/1209), Nimetullah Nahcivânî (920/1514) olmak üzere pekçok müfessiri etkilemiştir.

Dr. İbrahim Besyûnî'nin gayretleriyle basıldıktan sonra işârî tefsirler arasındaki mümtaz yeri daha iyi anlaşılan bu eser, incelediğimiz dönemdeki en önemli tefsirlerden birisidir.

Kuşeyrî'nin diğer tefsiri

Oldukça üretken bir müellif olan Kuşeyrî, müellefâtı ve yetiştirdiği talebeleriyle tefsir ilminde önemli bir konuma sahiptir. İşârî metodu yazdığı *Letâifü'l-İşârât*'tan daha önce rivâyet metodu ile büyük bir tefsir telif etmiştir.

⁶⁷ Kuşeyrî, a.g.e, I, 396

⁶⁸ Besyûnî, İbrahim, *Letâifü'l-İşârât* önsözü

⁶⁹ Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 100-101

Kaynaklarda farklı isimlerle⁷⁰ zikredilen bu eser, *et-Teyssîr fî İlmi't-Tefsîr* ismiyle meşhur olmasına rağmen, yaptığımız araştırmalara göre asıl ismi, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'dir.⁷¹

Kütüphane kataloglarını incelememiz neticesinde, bu eserin üç nüshasını tesbit edebildik. Bu nüshalardan sadece Lâleli 19 no'daki nüsha Abdülkerim el-Kuşeyrî'ye ait olup diğer ikisi, bu eser olmadığı halde, bu eser zannedilerek müellife ait gösterilmiştir.⁷²

İncelememiz neticesinde, müellife ait gözükten tefsire ait diğer eserler şunlardır:

Tefsîru Ba'di Âyâtî'l-Kur'ân, Süleymaniye Ktph. Hekimoğlu 942/2

Tefsîru Âyeti'n-Nûr, Süleymaniye Ktph. Hekimoğlu 942/1

Tefsîru Kuşeyrî, Beyâzıt Devlet Ktph. Beyâzıt 494⁷³

Tefsîrü'l-Kebîr

Kuşeyrî'nin ilk tefsiri olan bu eserin sadece, Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli 198 nüshasını bulabildik. Fâtiha ile En'âm Sûresi 20 âyetleri arasındaki kısmın tefsirini kapsayan bu nüsha, 312 vr. ve 21 st. olup ilk 15 varağı usûle ait bilgileri ihtiva etmektedir.⁷⁴

⁷⁰ Suyûtî, a.g.e, s. 62; Davûdî, a.g.e. I, 341; Taşköprüzâde, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, İstanbul, 1313 I, 797 *et-Tefsîrü'l-Kebîr* ismiyle, Brockelmann, *Suppl*, Leiden, 1943, I, 772 *et-Teyssîr fî İlmi't-Tefsîr* ismiyle zikrederken, Kâtip Çelebi ise, *et-Teyssîr ve Tefsîru Kuşeyrî* isimlerini vermiştir. *Keşfu'z-Zunûn*, Beyrut, 1990, s. 1555

⁷¹ Zira ilk tabakâtü'l-müfessirin kitaplarının yazarları Suyûtî ve Davûdî'nin kitaplarında eser bu şekilde zikredilmiştir. *et-Teyssîr fî İlmi't-Tefsîr* ise, oğlu Abdurrahim el-Kuşeyrî'ye aittir.

⁷² Süleymaniye Ktph. Sultan Ahmed I, 61 no'daki nüsha *et-Teyssîr fî't-Tefsîr* ismiyle kaydedilmesine rağmen incelememiz neticesinde *Letâifü'l-İşârât*'ın muhtasarı olduğu anlaşılmıştır. Millet Ktph. Feyzullah Efendi, 87 ve 89 no'larda kayıtlı olan nüsha ise, *et-Teyssîr fî't-Tefsîr* adıyla Abdülkerim el-Kuşeyrî'ye ait gösterilmiştir. Halbuki oğlu Abdurrahim'e aittir. Zira bu nüsha, İ.Ü. Merkez Ktph. Arapça Böl.3288'de *Tefsîrü'l-Muhtasar min Tefsîri'l-Basîl* ismiyle Abdülkerim el-Kuşeyrî'ye ait olarak fişlenen nüsha ile aynıdır. Birbirinin aynısı olan bu iki nüsha, aslında oğlu Abdurrahim'e ait olup, babası Abdülkerim'in *Tefsîrü'l-Kebîr* adlı eserinin muhtasarıdır. (İki eserin muhtevası tarafımızdan mukayese edilmiştir.)

Farklı isimlerle kaydedilen bu nüshaların hepsi aynı eser olup, kesinlikle incelediğimiz müfessir Abdülkerim'e ait olmayıp, oğlu Abdurrahim'e aittir. Bu eserin oğluna âdiyyeti (Davûdî a.g.e, I, 292'de) bu eserden, Meryem sûresi 10 âyetinin tefsiriyle ilgili bir bölümün aktarılmasından anlaşılmaktadır. Subkî ve Rafîî, Abdurrahim'in tefsirini gördüklerini söyleyerek tefsirinden bu bölümü nakletmişlerdir. Nakledilen ibârenin aynısının bahsettiğimiz nüshalarda bulunması, sözkonusu nüshaların oğul Abdurrahim'e âdiyyetini ispatlamaktadır.

Merkez Ktph. Yazmalar Kataloğu'nda H.Ritter'in açıklamaları doğrultusunda bu meseleye değinilmiştir. bkz. Karatay Fehmi Edhem, *İstanbul Üniversitesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1951, II,160

⁷³ Kanaatimizce bu eserler, *Letâifü'l-İşârât*'tan muktebes cüzlerdir.

Eser, rivâyet ağırlıklı bir tefsir olmakla beraber, nahiv, i'râb, kelâmî tartışmalar ve tenkid unsurlarıyla dirâyet özelliği de taşımaktadır. Ele aldığı herhangi bir konu hakkında müfessirlerin görüşlerini biraraya toplayan Kuşeyrî, sahâbe, tabiûn ve sonraki müfessirlerden, özellikle İbn Abbas, Ferrâ ve Taberî'den istifade etmiştir.

Herhangi bir âyeti tefsir ederken bu konudaki mevcut görüşleri bazen isim zikrederek bazen isim zikretmeksizin aktarmış, daha sonraki görüşleri tenkide tâbi tutarak aralarında tercihte bulunmuştur. Kuşeyrî ayrıca kırâatlere, nüzûl sebeplerine yer vermiş, şiirle istişhâda sıkca başvurmuştur.

Kaynaklarda,⁷⁵ 410/1019 yılından önce yazıldığı bildirilen bu eseri, Kuşeyrî tasavvuf meyletmeden önce telif ettiği için eser sûfî yorumlardan uzaktır. Yine bu dönemin tesiriyle eserde birçok mevzuda Kaderiyye ve Mu'tezile ile münakaşa ettiği ve onların görüşlerinin tutarsızlığı ispata çalıştığı görülmektedir.

1-Rivâyet Metodu

Kuşeyrî, İbn Abbas, İbn Mes'ud, Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Mücâhid, Taberî, Ferrâ, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Salih, Ebû Bekir İbn Fûrek, Ebû Bekir el-Kaffal, Hasan İbnü'l-Faddal'ın aralarında bulunduğu birçok kişinin görüşlerini nakletmiş, bunların yanında kendi görüşünü de belirtmiştir.

a) K.Kerim'in K.Kerim ile tefsiri

Gerek kelimelerin gerekse âyetlerin tefsirinde, Kuşeyrî ilgili diğer âyetlerden faydalanmış, K.Kerim'i bütünsel bir yaklaşımla yorumlamaya gayret etmiştir.

Misal; (Fâtiha 1/7)

المغضوب عليهم bütün kâfirleri kapsayan bir sıfattır. الضالين ise dinden sapan herkesi içine alır. Fakat tefsirlerde birincisi Yahûdilere, ikincisi Hıristiyanlara tahsis edilmiştir. Zira Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de bunları böyle isimlendirir.” diyerek görüşünü şu âyetlerle delillendirmiştir:

⁷⁴ Tefsir ve tevilin tarifi, aralarındaki farklar, K.Kerim'in isimleri, nüzulü, dili, i'cazı, sahâbe ve tabiûn müfessirleri hakkında malûmat, sûrelerin tek tek âyet sayıları, sccde âyetleri ve bu konulardaki farklı görüşler ele alınmıştır. (Kuşeyrî, *et-Tefsîr fi İlmi'l-Tefsîr*, Lâleli 198, vr. 1a-15b)

⁷⁵ Davûdi, a.g.e, I ,341

- (Mâide 5/60) قُلْ هَلْ أَنْتُمْ كُمُوسِرٌ مِّنْ ذَلِكَ مُتُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مِنْ لَعْنَةِ اللَّهِ
- (Bakara 2/90) بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ
- (Mâide 5/77) قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ

b) K. Kerim'in Hadis ile tefsiri

Kuşeyrî, aynı âyetin izahında şu hadisi nakleder. “Adiyy b. Hâtim’den Peygamberimiz (s.a.v.) in şöyle söylediği rivâyet edildi. “ **المغضوب عليهم** .. Yahûdiler; **الضالين** .. Hıristiyanlardır.”

Yine bu hadisin Abdullah b. Şakik’den gelen farklı bir tarikini zikrederek, Abdullah b. Abbas’ın tefsirinde de bu şekilde yorumlandığını söylenmiştir.⁷⁶

Naklettiği rivâyetlerde gördüğü bir yanlışlığı veya çelişkiyi, sebebini belirterek düzeltmiştir

Misal; عن ابن عباس: أنه قال: الرحمن الرحيم إسمان دقيقان أحدهما أدق من الآخر

“Bu rivâyette râvi hata etmiştir. Çünkü; **الدقة**.. in Allah Teâlâ’nın sıfatı olarak kullanımı doğru olmaz.

Doğrusu **إسمان رفيقان أحدهما أرفق من الآخر** ... olmalıdır.⁷⁷

.....Zira Allah (c.c.)’un sıfatlarından ve Peygamberimiz (s.a.v.)

.....buyurmaktadır⁷⁸ إن الله رفيق يحب الرفق يعطي علي الرفق ما لا يعطي علي العنف ...

c) Nüzûl sebepleri

Rivâyetlere özen gösteren müellif, âyetlerin anlaşılması hususunda lüzum gördüğü yerlerde nüzûl sebeplerine de değinmiştir.

Misal; (Bakara 2/8)

Mütekellimler arasında imanın nelerden oluştuğu hususundaki tartışmaların kaynağı olan bu âyeti, müellif nüzûl sebebi doğrultusunda anlamaya çalışmıştır.

⁷⁶ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 27a

⁷⁷ Bu rivâyet daha sonraki tefsirlerde düzeltilmiş olduğu şekli ile yeralmaktadır. bkz. İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'ân'il-Azîm*, Beyrut, 1989, I, 22

⁷⁸ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 22a. Bu düzeltmeyi Hasan İbnü'l-Fadl'dan nakletmiştir.

“Bu âyetin *-biz mü'minleriz-* diyen münafıklar hakkında indiği hususunda icmâ edilmiştir. Allah onların *-biz mü'minleriz-* demelerini haber vermiş, sonra da onlardan imanı nefyetmiştir.”⁷⁹

d) Kırâat

Müellif kırâat farklılıklarına, mananın daha iyi anlaşılması gayesiyle müracaat ederek çoğunlukla, Kırâat-ı Aşere'den faydalanmış, okuyuşlar arasındaki mana farklılıklarını belirtmesi, lügât ve mana bütünlüğü açısından tenkide tâbi tutması ve aralarında tercihte bulunması ise esere orjinallik kazandırmaktadır.

Misal; (Bakara 2/36)

“Sadece Hamza , elif ile **فَاذْهَبَا** okumuş, diğerleri elifsiz **فَاذْهَبَا** okumuşlardır ki; **نَحْي** (birşeyi yerinden uzaklaştırmak) anlamında olup (şeytan onları mâsiyete çağırarak cennetten uzaklaştırdı) manasına gelir.

أَزَل .. manası ise, **إِسْتَزَل** olup (onları yanılmaya sevketti) anlamındadır.

Bana göre ikinci okuyuş, âyetin siyâkindaki **أَخْرَجَهُمَا** ifâdesine daha uygun olması ve kurrânın çoğunluğu tarafından bu şekilde okunması sebebiyle daha güzeldir.”⁸⁰

Bakara 2/106'nın tefsirinde ise, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın **تَنَسَّى** şeklinde, muhatap sîgasıyla okuyuşunu, **كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا** âyeti⁸¹ ile ters düştüğü gerekçesiyle uygun görmemiştir.⁸²

e) İsrâiliyyat

Müellif, kendinden önceki rivâyetleri toplama gayreti sebebiyle, bu eserinde isrâilî haberlerden tümüyle sıyrılamamıştır.

Misal; (Bakara 2/102) **وَاتَّبَعُوا مَا تَتَّبِعُونَ عَلَىٰ مَلِكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ**

Âyetinin tefsirinde, Süleyman (a.s.)'in sihirlere tahtının altına gömmesi, Hârut ve Mârut'un yere inip günah işlemeleri⁸³ nin anlatıldığı rivâyeti tenkid etmeden, farklı var-

⁷⁹ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 36a

⁸⁰ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 59a

⁸¹ A'lâ 87/6

⁸² Kuşeyrî, a.g.n, vr. 93b

yantlarıyla ayrıntılı olarak nakletmiş,⁸⁴ sadece İsrâiloğullarından gelen haber olduğuna dikkat çekmekle yetinmiştir. Zühre'nin ne olduğu, Bâbil'in neresi olduğunu araştırmış, zühre ile ilgili şu rivâyeti aktarmıştır.

“Allah, zühreye lânet etsin, iki meleği fitneye o atmıştır.”⁸⁵

f) Nesh anlayışı

Usûle ait konuları ihtiva eden âyetlerin tefsirinde, usûle yönelik bilgilere yer veremeyen müellif, konu ile ilgili görüşünü net bir şekilde ortaya koymuş, ihtilâflara değinmemiştir.

Misal; (Bakara 2/106) مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

Müfessirler çoğunlukla bu âyette, nesh hususundaki görüşlerini aktarmalarına rağmen Kuşeyrî, bu yolu seçmeyip "Nesh" kelimesinin kırâati ile ilgilenmiştir.⁸⁶

Misal; (Bakara 2/180)

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِيَّاتِكُمْ أَنْ تَسْلُطُوا عَلَى أَمْوَالِكُمْ أَصْحَابًا

Kur'ân-ı Kerim'de neshin vukuunu kabul eden müellif bu âyeti şöyle izah etmiştir.

“Bu âyet, Nisâ 4/15'den daha önce inmiş ve onunla neshedilmiştir. Sünnet'in âyeti neshine cevaz verenlere göre لا وصية لوارث hadisi ile neshedilmiştir.”

Âyetin bir kısmının mensûh, bir kısmının ise hükmünün bâki olduğunu kabul edenlere de değinen müellif, bu görüşü şu şekilde reddeder.

“Bir kısım kimseler (vâlideyne miras vasiyyeti) hükmünün mensûh, kırâatinin bâki olduğunu, (akrabaya) vasiyyet hükmünün ise geçerli olduğunu söylerler, bu doğru değildir, çünkü ölen kişi zaten akrabaya vasiyete mecbur tutulmayıp bu konuda muhayyirdir, dilerse vasiyette bulunur, dilerse vasiyyet etmez. Âyet ise, vasiyyeti vâcip kılıyor, o halde bu âyet tamamıyla mensûhtur.”⁸⁷

⁸³ Bu rivâyet tenkid edilmiş ve isrâilî haber olduğu söylenmiştir. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân il-'Azîm*, Beyrut, 1989, I, 146; Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyat*, Kâhîre, 1408, s. 160; Remzi Na'na, *el-İsrâiliyyat*, Beyrut, 1970, s. 256

⁸⁴ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 89a, 90b

⁸⁵ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 92b

⁸⁶ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 93a

⁸⁷ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 118a

2-Dirâyet Metodu

a) Lügat ve Nahiv

Eserdeki hâkim unsurlardan birisi de dile ait açıklamalardır. Kuşeyrî bu konuda kendinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer vermiş, özellikle Ferrâ ve Zeccâc'dan istifade etmiştir. İ'râb, belâğat ve mana üzerinde durmuş, kelimeleri sarf yönünden incelemiştir. Kelime açıklamasında, o kelimenin Kur'ân-ı Kerim'deki diğer kullanımlarından ve Arap şiirinden istifade etmiştir.

Misal; (Fâtiha 1/1)

“Hamdin dört manası vardır, medih, senâ (zıddı zemdir), şükür (zıddı küfrândır) ve rızâ. Senâ'nın misali,⁸⁸ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَسَبَ لَنَا مَا كَسَبَ لَنَا وَلَمْ يَكُنْ لَنَا شَرِيكٌ فِي dir. Şükür, bir nimet mukabilinde olur ve şöyle tarif edilir, “Nimet verene itaat ile onun nime-tini itiraf etmektedir.” Rızâ ise şöyle kullanılır, “Falanı imtihan ettim ve ona hamdettim, yani ondan râzî oldum ve onu seçtim.”⁸⁹

Soru-cevap metodu ile bazı belâği nüktelere de değinmiştir.

Misal; (Bakara 2/106)

وَاتَّبِعُوا مَا نُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمٍ وَمَا كَفَرَ
"..... تتلو fiili aslında تلت şeklinde mâzî sîgasındadır. Araplar mâzî kullanıp muzâri, muzâri kullanıp mâzî manasını kastedebilirler.” diyerek,⁹⁰

..... وَذَلَّلُوا بِعَتَىٰ يَقُولُ الرَّسُولُ âyetini ve arap şiirinden bu nevi kullanımları örnek vermiştir.⁹¹

b) Müşkilü'l-Kur'ân

Kuşeyrî, soru-cevap metodunu dil açıklamalarında kullandığı gibi bazı kelâmî meselelerde de kullanarak, konuya açıklık kazandırmaya çalışmıştır.

⁸⁸ İsrâ, 17/111

⁸⁹ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 18a

⁹⁰ Bakara, 2/214

⁹¹ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 91b

Misal; (Bakara 2/36) أَفَأَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ

Hz.Adem (a.s.) ile Havva'nın Cennet'ten çıkarılmaları ile ilgili âyetin izahında, Şeytan'ın nasıl Cennet'e girdiği problemini ele alarak şöyle der:

“Şeytan vesvesesinin Hz.Adem (a.s.)'e ulaşmasının keyfiyeti hakkında ihtilâf edilmiştir, müfessirlerin çoğunluğu, “İblis Cennet'ten kovulmuştur, geri dönmesi imkânsızdır” derken, “Şeytan'ın yılan sırtında Cennet'e girdiği” de söylenmiştir. Hasan, Şeytan'ın Cennet'in kapısından seslendiğini kabul eder, bazıları ise Şeytan'ın sesini Allah Teâlâ'nın ulaştırdığını söylerler.”⁹²

c) Kelâm

Eserin en orjinal yönü, Eş'arî kelâmcısı olan Kuşeyrî'nin çoğunlukla İbn Fûrek'ten yaptığı nakillerle Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye ile, ilmî daire içerisinde münakaşa etmesidir. Bu hususta bazen kendisine yakışmayan lafızlar da kullanmıştır.⁹³

Misal; Besmele'nin tefsirinde Rahmân ve Rahîm'i açıklayan müfessir, Mu'tezile ile bu konuda şöyle bir tartışmaya girişir.

“Mu'tezile, Rahmet, ni'mettendir der, bu doğru değildir. Ni'met vermek, temkin anlamında olup menfaatlerden istifade ettirmektir. İnsan başkasına malından temkin edebilir yani ondan istifade etmesini sağlayabilir. Meselâ, zâlim bir sultan ikramda bulunduğu zaman, buna rahmet etti denilemez, kişi zayıf bir kimseyi görür, kalbinde ona karşı acıma hissi uyanır ve iyilik yapmak ister de yapmazsa ona acıdı (rahmet etti) denir. Sonra bizden birisinin rahmeti, kalbin acıması ve yumuşaması durumudur. Allah Teâlâ'nın rahmeti ise böyle değildir.”⁹⁴ diyerek Mu'tezile'nin ileri sürdüğü bu fikri ahmakça ifâdeler diye nitelendirip, geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

İlahî iradeyi yok sayan Kaderiyye mezhebiyle de münakaşa etmiştir.

⁹² A'râf 7/50

⁹³ Muhalifleriyle giriştiği tartışmalarda kullandığı ahmak gibi lafızlar.

⁹⁴ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 21a - 21b

Misal; (Bakara 2/7)

“Allah Teâlâ, kâfirleri onların dalâletini yaratmak sûretiyle saptırır, kaderiyyecilerin söylediği gibi birşeyin dalâletine hükmetme anlamına gelmez. Saptırma, onların fiileri sebebiyledir. K.Kerim’de, “Allah dilediği kimseyi saptırır, dilediğini doğruyolda kılar.” buyurulmuş, “dilediğini kâfir olarak bildirir”denmemiştir. Zira meşîet ilme taaluk etmez, çünkü ilim kadîmdir”⁹⁵ diyerek Kaderiyye’nin “Kadîm ilmi nefyetme”⁹⁶ görüşünü tenkid etmiştir.

Nisâbûr bölgesinde fazla nüfuza sahip olmaları⁹⁷ ve Kuşeyrî’nin Kelâm’da hocası İbn Fûrek’e çok sataşmaları sebebiyle bu eserde çoğunlukla Kerrâmiler’le münakaşa edilmiştir.⁹⁸

Misal; (Bakara 2/8)

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالِئَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ

Sadece dil ile . لا إله إلا الله .. diyen mümindir, iddiasında olan Kerrâmiler’le⁹⁹ bu hususta münakaşa etmiş ve şöyle demiştir:

“Bu âyet, dil ile ikrarın iman olduğu görüşünü savunanların bu sözlerinin fesadına delildir. Çünkü Allah Teâlâ bu âyette onların dil ile imanlarını anlatmış, sonra bunun iman olmadığını belirtmiştir.”¹⁰⁰

d) Müteşâbihat

Kuşeyrî, müteşâbihat hususundaki görüşlerini el-hurûfu’l-mukatta’anın izahı esnasında belirtmiş, “Bu âyetler müteşâbihattandır, hakkında konuşulmayıp, inanılması gerekir”¹⁰¹ diyerek, selefî anlayışı benimsemiştir. Fakat (Bakara 2/29)’da “İstivâ”yı açıklarken ... قيلlafzı ile bu konudaki farklı rivâyetleri aktarmış ve ‘مال... ve işi üstlenme

⁹⁵ Kuşeyrî. a.g.n, vr. 27a

⁹⁶ Ebû Zehra, Muhammed, a.g.e. (Çev: E. Rûhi Fırlalı, Osman Keskioglu)İstanbul, 1970, s. 155

⁹⁷ Çağatay, Neşet; Çubukçu, İ. Âgah, *İslâm Mezhepler Tarihi*, Ankara, 1985, s. 145-147

⁹⁸Bakara 2/7’de kalbin mühürlenmesi hususunda. Bakara 2/36’da Hz.Adem’in Cennet’te yaratıldığını reddetme mevzuunda, Kerrâmiler ile münakaşa etmiştir

⁹⁹ Çağatay, a.g.e, s. 149

¹⁰⁰ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 36a

¹⁰¹ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 28b

manasıdır. Sultanın bir yerin işini bitirip başka yere yönelmesinden temsilidir¹⁰² diyerek, tevile meyletmiştir.

e) Âyetler arası irtibat ve insicam

Râzi (606/1209)'nin başarıyla kullandığı ve kendinden sonraki müfessirler tarafından da devam ettirilen âyetler arası insicamı (uygunluğu), ondan daha önce Kuşeyrî bu eserinde uygulamıştır.

Misal; (Bakara 2/29) هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ

Kuşeyrî, bu âyeti izaha geçmeden, önceki âyetlerle olan ilişkisini kurmuş ve “Allah (c.c)’un önceki âyetlerde müşriklerin yeniden dirilişi inkâr edişlerini anlattığını daha sonra, onlara yeri ve gökleri yaratışını hatırlatarak, gücünün sınırsızlığını vurguladığını belirterek iki âyet arasındaki bağlantıya dikkat çekmiştir¹⁰³

f) Fıkıh

Rivâyet ağırlıklı bu tefsirde, ahkâm âyetleri, fikhî ayrıntılara ve mezhep ihtilâflarına değinilmeden, sadece lügat açısından incelenmiştir.

Misal; (Bakara 2/228)

Bilindiği gibi "el-Kur'u" kelimesine yüklenen anlam dolayısıyla, mezhepler arasında iddetin süresi hususunda ihtilâf edilmiştir. Kuşeyrî, bu âyette sadece, “Kur'u” kelimesinin hem hayız hem de tuhur anlamına gelebileceğini belirtmiş, dil açısından her ikisinin de mümkün olduğunu söyleme

kle yetinmiş, mezhep farklılıklarına değinmemiştir.¹⁰⁴

Değerlendirme

Sûfi yorum ile yazdığı *Letâifü'l-İşârât*'tan önce telif ettiği bu eserinde Kuşeyrî'nin sûfi yorumlardan tamamen uzak durup, kelâmî mevzulara ağırlık vermesi, düşünce hayatının iki safhadan oluştuğunu göstermektedir.

¹⁰² Kuşeyrî, a.g.n, vr. 53a

¹⁰³ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 53b

¹⁰⁴ Kuşeyrî, a.g.n, vr. 137a

bir münakaşa ortamında kalmış, bu durum onun ilk dönem eserlerinde kelâmî meselelere ağırlık vermesine sebep olmuştur. *et-Tefsîrû'l-Kebîr* adlı eserinde bu durum açıkça görülmektedir.

Bu eser, sarf, nahiv, belâgat, nüzûl sebepleri, kırâat gibi unsurları içermekle tam bir rivâyet tefsiri hüviyetindedir. Fakat rivâyetleri tenkid etmesi, kelâmî tartışmalara yer vermesi, âyetler arası insicama değinmesi, isticvab metodunu kullanması ise, esere dirâyet özelliği kazandırmış, aynı zamanda onu orjinal kılmıştır.

Hayatının ikinci döneminde, sûfi kişiliği öne çıkan Kuşeyrî bu dönemde tefsir tarihinin en önemli işârî tefsiri sayılan *Letâîfü'l-İşârât*'i kaleme almıştır.

Kuşeyrî *er-Risâle* adlı eseri ile meşhur olmuştur, sıkıntılı ve dopdolu hayatı, çok yönlü kişiliği ile dönemin en önemli simalarından olan müellifin, tefsir ilmine katkısı oldukça ehemmiyetli ve değerlidir. *Letâîfü'l-İşârât* adlı tefsiri ile kendinden sonraki işârî tefsirlere ölçü olmuş, muhaddis olması nedeniyle sûfilerin kullandığı bazı mevzû' hadislerden kaçınarak da işârî tefsir yapılabileceğini göstererek, fenâfillah düşüncesi merkezinde bir tefsir telif etmiştir.

İlk dönemde yazdığı tefsiri *et-Tefsîru'l-Kebîr* ise, kelâmî mevzulardaki başarılı ve akılcı münakaşaları, âyetler arası insicama yer vermesi ile orijinallik arzederken, içinde bulunduğu ortamın müfessire olan etkisini göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Bu eser hakkında günümüze kadar bir araştırma yapılmaması, hatta başkalarına aid zannedilmesi, hem müellif hem de eseri için bir talihsizlik olmuştur.

Her iki eseri, ve yetiştirdiği talebeleri ile tefsir tarihine silinmez izler bırakan Kuşeyrî, mütekellim, müfessir, muhaddis ve sûfi kişiliği, yazdığı eserleri ile incelediğimiz dönemin en önemli ve en belirgin ilim adamlarındandır.

6. *EBU'L- HASAN el-VÂHİDÎ (468/1076)*

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyetif

Ebu'l-Hasan, Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mettuye el-İmâm el-Vâhidî en-Nisâbûrî eş-Şâfiî.

K.Kerim ilimlerindeki çalışmaları ve özellikle *Esbabu'n-Nüzûl* adlı eseri ile meşhur olan Vâhidî, aslen Save'li olup Nisâbur'da doğmuştur.¹⁰⁵ Kaynaklarda doğum tarihi belirtilmezken, hayatı ile ilgili bilgilerden 398/1007 tarihinde doğduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

İlk tahsilini Nisâbur'daki medreselerde, dönemin meşhur üstadlarından görmüş, ayrıca muhtelif bölgelere bu sebeple seyahat etmiştir. Babası tüccar olduğu için ilim tahsilinde sıkıntı çekmemiş, fakih ve muhaddis olan diğer kardeşleriyle beraber hayatını ilim yolunda harcamıştır.¹⁰⁷ Ömrünün sonlarına doğru hastalanmış ve bu hastalık nedeniyle Cemaziyelâhir 486/1093'da Nisâbûr'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹⁰⁸

Çok yönlü bir âlim olan vâhidî, döneminin mütehassıs âlimlerden aldığı dersler ve düzenli eğitimi sayesinde dönemine damgasını vurmuştur. İliminin zirvesine ulaştığı dönemlerde yazdığı tefsirleri ise bu nedenle oldukça ehemmiyetlidir.¹⁰⁹

Özellikle *el-Basît* adlı tefsirinde ağırlığı hissedilen dil ve nahiv açıklamaları, onun arap dilindeki ihtisasını göstermektedir. Vâhidî, *el-Basît*'in girişinde, arapça tahsilini anlatmakta ve başta Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Âruzî (416/1025) olmak üzere onlarca üstaddan ders aldığını, el-Âruzî'den birçok dîvan okuduğunu, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Darîr'den nahiv ve müşkillerine dair 100 cüzden fazla not yazdığını söylemektedir. Arap diline olan vukûfiyeti nedeniyle, tabakat kitaplarında "İmâm fi'n-Nahv ve'l-Lügat"¹¹⁰ veya "Üstaz fi'n-Nahv" tabirleri ile vasıflanmıştır.

Birçok müfessirin itibar ettiği ve sahasında en meşhur eser sayılan *Esbabu'n-Nüzûl* adlı kitabı Vâhidî'nin hadis ilmindeki ihtisasını göstermektedir. Kaynaklarda, devrinin hadis üstadı ve âli isnad sahibi olmakla vasıflanmış Vâhidî'nin, aralarında Ebû Tahir ez-Ziyâdî (410/1019) ve Esamm'ın ashabının da bulunduğu birçok şeyhden hadis aldığı belirtilmiştir.¹¹¹ Hadis ilmine vukûfiyeti tefsirlerindeki açıklamalarında da görülmektedir.

¹⁰⁵ İsnevî, *Tabakatu'sh-Şâfiyye*, Beyrut, 1987, II, 304

¹⁰⁶ Mehdi, Cevdet Muhammet, *el-Vâhidî ve Menhecühü fi'l-Tefsîr*, Kâhire, 1978, s. 62

¹⁰⁷ Nüveyhiz, a.g.e, I, 352

¹⁰⁸ Davûdî, a.g.e, I, 389

¹⁰⁹ Mehdi, Cevdet, a.g.e, s. 76

¹¹⁰ İsnevî, a.g.e, I, 304

¹¹¹ Davûdî, a.g.e, I, 388

Fıkhen şâfiî mezhebine mensup olan Vâhidî, Arapça üstadı Ebû Tahir'den zamanın fakîhi ve muhaddisi olması hasebiyle fıkıh ve hadis dersleri almış, fıkıhta imâm adedilmiş ve tefsirlerinde de ahkâm âyetlerini tefsir ederken verdiği malûmatlarla bu konudaki yeterliliğini göstermiştir.

İtikaden Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olup, Eş'arî düşüncesini benimsemiştir. Başta Kaderiyye, Müşebbihe ve Mücessime olmak üzere bütün bidat fırkaları ile mücadele etmiş, bu konuda Nizâmülmülk'ten destek alarak, bu fırkalara karşı Ehl-i Sünnet düşüncesini şiddetle savunmuştur.¹¹²

Müfessir kişiliğine, tefsir anlayışını incelerken geniş şekilde değineceğimiz Vâhidî, aynı zamanda iyi bir edib, münekkid ve şâirdir.

B. Eserleri

-*el-Basît fi Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*

-*el-Vasît (fi Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Mecîd) Beyne 'l-Makbûd ve 'l-Basît (Matbu)*¹¹³

-*el-Vecîz fi Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Azîz (Matbu)*

-*Meâni 't-Tefsîr*

-*Müsnedü 't-Tefsîr*

-*Muhtasarü 't-Tefsîr*

-*el-Hâvî li Câmiî 'l-Meâni*¹¹⁴

-*Câmiu 'l-Beyân fi Tefsîri 'l-Kur'ân*¹¹⁵

-*Esbabu 'n-Nüzûl (Matbu)*¹¹⁶

-*Kitabu Nefyi 't-Tahrîf ani 'l-Kur'ân*

¹¹² Mehdî, a.g.e, s. 76-79

¹¹³ Şeyh Âdil Ahmet, Abdülmevcûd; Şeyh Ali Muhammed, el-Muavvid; Dr. Ahmet Muhammet Sayre; Dr. Ahmet Abdülganî, el-Cemel; Dr. Abdurrahmân Üveys'ten oluşan bir komisyonun tahkik ve taliki ile dört cilt olarak 1994 yılında basılmıştır. Beyrut, 1994

¹¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z Zunûn*, I, 245, Brockelmann, *Suppl*, I, 731

¹¹⁵ Brockelmann, *Suppl*, I, 731

¹¹⁶ Birçok baskısı olup Türkçeye de tercüme edilmiştir.

-*el-Muhtasar fî İlmi Fedâili 'l-Kur 'ân*

-*er-Risâle fî Şerefi İlmi 't-Tefsîr*

-*Fedâilü 's-Süver*¹¹⁷

-*el-İğrab fî 'l-'râb*

-*Kitabü 'l-Megâzi*¹¹⁸

C. Tefsîri

Eserlerinden anlaşıldığı üzere esas ihtisas alanı K. Kerim ilimleri olan Vâhidî'nin kaynaklardaki bilgilere dayanarak yedi tefsir yazdığını söyleyebiliriz. Önce *Meâni 't-Tefsîr*, *Müsnedü 't-Tefsîr* ve *Muhtasaru 't-Tefsîr* ismiyle üç tefsir yazmış ve daha sonra *el-Basît* 'i telife başlamış,¹¹⁹ *el-Basît* 'i yazarken çevresinden gelen istekler doğrultusunda, *el-Vecîzi* 'i telif etmiştir. *el-Vasît* 'i ise, bunlardan sonra yazmıştır. Nitekim *el-Vasît* 'in mukaddimesinde eskiden beri *el-Basît* ve *el-Vecîz* arasında bir tefsir yazmak istediğini ve bu eserde mevzuları çok uzatmadan fakat anlaşılacak derecede de kısaltmadan işleyeceğini belirtmiştir.¹²⁰

Diğer tefsirlerine gelince, *Meâni 't-Tefsîr*, *Müsnedü 't-Tefsîr* ve *Muhtasaru 't-Tefsîr* adlı eserler hâlen mevcut olmayıp sadece Vâhidî'ye nisbet edildiği bilinmektedir. Zira Vâhidî kendisi *el-Vasît* 'in mukaddimesinde bu üç eserini ismen zikretmektedir.

el-Hâvî li Câmii 'l-Meâni fî 't-Tefsîr adlı eser hakkında ise, iki görüş vardır. Birincisi, bunun yeni bir eser olmayıp *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* 'in üçüne birden verilen ortak bir isim olduğudur.¹²¹ İkinci görüşe göre, bu eser yeni bir tefsirdir, zira Vâhidî *el-Basît* 'in mukaddimesinde, daha geniş bir eser yazma azminde olduğunu belirtmiştir.¹²² Ayrıca Vâhidî'nin bu eseriyle ilgili vasıflamalarıyla bu isim birbirine uygunluk arz etmektedir

¹¹⁷ Körülü Ktph. Fâzıl Ahmet Paşa nr. 1631

¹¹⁸ Diğer eserleri için bkz., Mehdî, a.g.e, s. 90-96

¹¹⁹ Bilmen, a.g.e, I, 426

¹²⁰ el-Vâhidî, *el-Vasît*, (mukaddime)

¹²¹ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 245, Bilmen, a.g.e, I, 427

¹²² Mehdî, a.g.e, s. 91

tir.¹²² Ayrıca Vâhidî'nin bu eseriyle ilgili vasıflamalarıyla bu isim birbirine uygunluk arz etmektedir.

Bu tefsirlerden *el-Vasît* ile *el-Vecîz* matbu iken, *el-Basît* halen basılmamış olup kütüphanelerimizde yazma nüshaları mevcuttur.

Tefsîr ilminde, Vâhidî'ye tesir eden en önemli kişi, Kur'ân ilminde devrinin yeganesi sayılan fakat tefsirinde isrâilîyyat'a çok yer verdiği için tenkid edilen üstadı es-Sa'lebî (427/1035)'dir.

Vâhidî'nin tefsir anlayışını belirlemek için aralarında ihtisarlık dışında büyük bir fark olmayan üç tefsirini ayrı ayrı incelemeyeceğiz. Hakkında geniş çaplı araştırma yapılmış olan Vâhidî'nin, tefsir metodunu belirlerken bu araştırmalardan istifade ederek sadece önemli noktalara değineceğiz.¹²³

Çok yönlü bir âlim olması nedeniyle Vâhidî, eserlerinde rivâyet ve dirâyet metodlarını cemetmiştir. Bununla beraber tefsirlerinde rivâyet metodunun ağırlığı hissedilmektedir.

Vâhidî, K.Kerim'i K.Kerim ile tefsir etmeye her üç tefsirinde de özen göstermiştir.

Misal; (Fâtiha 1/6)

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ
الْمَغضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ⑤

"Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna" meâlindeki ifâdede, nimet verilenleri (Nisâ 4/69) "Kim Allah'a, Rasul'e itaat ederse, işte onlar Allah'ın nimet verdiği nebiler, siddıklar, şehidler ve salihlerle beraberdir." meâlindeki âyet ile açıklamıştır.¹²⁴

Hadis konusuna vukûfiyeti bilinen Vâhidî, özellikle *el-Vasît*'te çoğunun isnadı kendisine kadar ulaşan hadislerden kaynaklarını belirterek istifade etmiştir. Bu kaynaklar arasında Buhârî, Müslim ve Hâkim'in eserlerini sayabiliriz.¹²⁵

¹²² Mehdi, a.g.e, s. 91

¹²³ Bu tesbitler çoğunlukla Mehdi Cevdet'in sözkonusu doktora çalışmasından alınmış olup ayrıca ayrıntıya ve örnekleme yoluna gidilmemiştir.

¹²⁴ el-Vâhidî, *el-Basît*, I, 38, *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Tah: Safvan Adnan Davûdî, Beyrut, 1995, I, 3

¹²⁵ Mehdi, a.g.e, s. 164-165

Sahâbenin ve tabiûn müfessirlerinin görüşlerinden istifade eden Vâhidî, özellikle, İbn Abbas rivâyetlerini çoğunlukla sahih senedler kullanarak aktarmış, fakat zaman zaman en zayıf sened olan Kelbî-Ebî Salih tarikini de kullanmıştır.¹²⁶

Vâhidî, rivâyet tefsirlerinin en önemli meselesi olan **isrâîlî haberler** den tamamıyla sıyrılamamış, her üç tefsirinde de bu tür haberlere yer vermiştir.¹²⁷

Diğer bir problem ise, **sûre faziletlerine** dair rivâyetlerdir. Bu konuda yoğun eleştirilere maruz kalan Sa'lebî'in talebesi Vâhidî, tefsirlerinde bu konudaki rivâyetlere oldukça fazla yer vermiştir. Fakat iddia edildiği gibi naklettiği rivâyetlerin tamamı mevzû haberler değildir. O, diğer rivâyetlerde olduğu gibi bu rivâyetlerde de hassas davranmaya çalışmıştır. Nitekim naklettiği bu rivâyetler arasında Buhârî ve Müslim'de yer alanlar da vardır. Bunun yanında Ubeyy b. Ka'b'dan gelen ve mevzû olduğu bilinen rivâyetlere yer verdiği de görülmektedir.

Nüzûl sebepleri hususunda yazılmış en meşhur eserin müellifi olan Vâhidî, tefsirlerinde de öncelikle âyetlerin nüzûl sebeplerini aktarmıştır.

Dönemin önde gelen kırâat imâmılarından ders alan Vâhidî, eserinde **mütevâtir kırâatlara** yer vermiş, zaman zaman nahivcilerin bazı kırâatlara karşı yaptıkları tenkidleri konu edinmiş ve bu tenkidleri cevaplayarak kırâatleri savunmuştur. *el-Basît*'in girişinde kırâat-ı sebaya itimad ettiğini belirtmiş, bununla beraber bazı şazz kırâatleri, kendi tefsir ve tevillerini teyid için kullanmıştır.¹²⁸

Neshin, K. Kerim'de vukuunu kabul ettiği, Bakara 2/106 daki ifâdelerinden anlaşılan Vâhidî, nesih lafzının manası üzerinde durmuş, daha sonra tarifini ve kısımlarını örnekleriyle ele almıştır.

Rivâyet metodundaki tutumunu kısaca belirlemeye çalıştığımız Vâhidî, rivâyetleri tenkid ve tahlile tâbi tutarak bunlar arasında tercihte bulunarak ile dirâyet metodunun alt yapısını oluşturmuştur. Bunun yanında eserlerindeki özellikle dil, i'râb, müşkilât, belâğat konularındaki yorumları ise tam bir dirâyet tefsiri özelliği arzetmektedir.

¹²⁶ Mehdî, a.g.e, s. 102

¹²⁷ Mehdî, a.g.e, s. 340-355

¹²⁸ Mehdî, a.g.e, s. 309

Vâhidî, birçok mevzuda, soru-cevap metodunu kullanarak o konudaki kendi reyini ve yorumunu belirtmiş, mevzunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.¹²⁹

Kelâmî tartışmalarda Ehl-i sünnet ve Eş'arî görüşleri savunan Vâhidî, tefsirlerinde çoğunlukla ehl-i sünnet ulemâsının görüşlerini aktarmış, ehl-i bid'anın görüşlerini delillerle çürütmeye çalışmıştır.

Fıkhen şâfiî olan müfessir, tefsirlerinde ahkâm âyetlerini, Şâfiî mezhebi görüşleri doğrultusunda ele alırken, zaman zaman başta Hanefî mezhebi olmak üzere diğer mezhep görüşlerine de yer vermiştir.

Vâhidî'nin tefsirlerindeki en önemli unsurlardan birisi de **sûreler ve âyetler arası insicam** ve münasebetlere dikkat çekmesidir. Aynı zamanda edip ve şâir olan Vâhidî, tefsirlerinde Arap şiirinden çokca istifade etmiştir.

Değerlendirme

İncelediğimiz dönem öncesinde vefat eden Sa'lebî, Taberî'den sonra tefsir kültürüne en bol malzemeyi aktaran ve kendisinden sonra gelen birçok müfessire kaynaklık eden bir şahsiyettir. İşte böyle bir üstadın talebesi olan Vâhidî, yazmış olduğu yedi tefsir ile bu malzemeyi tasnif ederek muhtelif şekillerde kullanmış, rivayetleri tenkide tabi tutarak ayırtırmaya çalışmıştır.

Ayrıca, Vâhidî'nin eserleri, dil, nahiv, belâgat konusundaki açıklamaları, özellikle hem lafız hem de mana müşküllerini konu edinmesi ile ehemmiyet arz etmektedir.

Suyûtî, Zerkeşî gibi tefsir usûlü müelliflerinin kendisinden övgü ile bahsettiği Vâhidî, özellikle birçok müfessirin kullandığı nüzûl sebepleri ile ilgili kitabıyla tanınmıştır.

Onun tefsirlerini gördükten sonra tefsir yazmaya gerek görmediğini ifade eden Gazzâlî gibi muasırlarını etkilediği gibi kendinden sonraki Fahreddin er-Râzî, Âlusî, Kurtubî, Hatîp eş-Şibrînî, Ebû Hayyan, Celaleddin el-Mahallî ve Celaleddin Suyûtî¹³⁰ gibi müfessirleri de etkilemiştir.

¹²⁹ Mehdî, a.g.e, s. 188-190

¹³⁰ Bu iki müellifin beraberce telif ettiği *Celâleyn* adlı tefsirin aslını, *el-Vecîz* oluşturmuştur. Bu eserin şerhi olan *el-Cemel'de* dolayısıyla Vâhidî'nin te'sirinde kalmıştır.

7. EBÛ BEKİR, ABDÛLKÂHİR el-CÛRCÂNÎ (470-471/1078-1079)

A- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Bekir, Abdulkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Cürçânî

Lügatta imâm ve şeyh sayılan müfessir aynı zamanda mütekellim ve fakîh olup dönemin en önemli kültür merkezi Cürçân'da doğmuştur. Arapça bilgisini Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hasan el-Fârisî'den almış, Nahiv ilimine sistematik bir yaklaşım getirmiş ve kurallarını belirlemiştir. Arap diline yaptığı katkılar nedeniyle "Arapça reisliği onun vefatı ile son buldu"¹³¹ denilmiştir.

Hicri V asır, Arap dilinin duraklama dönemi olup, daha önceki dönemlerde Câhız gibi bir kısım ulemâ tarafından yapılan çalışmalar geliştirilememiştir.¹³² Böyle bir dönemde Cürçânî, Câhız'dan sonra Belâğat'ı tefekküre dayalı bir sistemle ele almış, kurallarını belirleyerek ilim haline dönüştürmüştür. Mu'tezile'nin K. Kerîm'in harflerinde ve seslerinde i'câzı aramasına mukabil, terkinin ve nazımının i'câzını ileri sürmüş bu görüşlerini *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde toplamıştır. Eş'arîler tarafından da benimsenen bu i'câz anlayışı Mu'tezile'ye mensub Zemaşerî tarafından Tefsir içinde kullanılmış ve geliştirilmiş, daha sonra birçok müfessir tarafından benimsenerek günümüze kadar gelmiştir.

İtikaden Eş'arî ve fikhen Hanefî olan müellif, doğum yeri olan Cürçân'da (470/1077) veya (471/1078) yılında vefat etmiştir.¹³³

B. Eserleri

-*Delâilü'l-İ'câz*,

-*Esrâru'l-Belâğa*

-*İ'câzu'l-Kuran (Sağîr ve Kebîr)*

-*Tefsîru'l-Fâtîha*

-*Dürcü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Ây ve's-Süver*

¹³¹İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, Kâhire, bt. y, V, 108

¹³²Cürçânî, Abdulkahir, *Esrâru'l-Belâğa*, (Mukaddime, Rıza, M. Reşid), Lübnan, 1982, s. 5

¹³³Davûdî, a.g.e, I, 330

C. Tefsiri

K. Kerim'in nazım i'câzını ilk defa savunan, terkindeki i'câza dikkatleri çeken Cürcanî'nin *Dürçü 'd-Dürer fî Tefsîri 'l-Ây ve 's-Süver* adlı tefsire dair bir eseri vardır. Oldukça muhtasar bir tefsir olan eserin Nuruosmaniye Ktph.306 ve Köprülü 94, 95 no'larda kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.

Lugatta şeyh diye bilinen Cürcanî'nin muhtasar olan bu eserinde dile dair açıklamaların yoğun olduğu görülmektedir.

K. Kerim'in nazım i'câzından bahsetmekle tefsirde çığır açan Cürcanî'nin diğer eserleri de tefsirciliği açısından ele alınmalıdır, çünkü bu tefsiri oldukça muhtasardır.

8. *EBU'L-MUZAFFER el-İSFERÂYİNÎ (471/ 1078)*

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Muzaffer, Şahfur¹³⁴ b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyinî eş-Şâfiî

Kaynaklarda doğum yeri ve tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulamadığımız Ebu'l-Muzaffer, kudretli bir âlim olup şâfiî mezhebine mensuptur. Müfessirliliğinin yanında Usûlu'l-Fıkıh ve Kelâm ilmine olan vukûfiyeti, Dinler Tarihi sahasındaki çalışmalarıyla da bilinmektedir.

Ebu'l-Abbas Asamm ve Ebû Ali Hâmid b. Muhammed er-Rufâ'dan hadis dinlemiş, Ebû Mansur el-Bağdâdî ile akraba olmuştur.¹³⁵

Ders almak için pekçok yere gittikten sonra Nizamülmülk'ün emri ile Tûs'a yerleşmiş, uzun yıllar burada ders vermiş ve talebe yetiştirmiştir.¹³⁶

Fârisî kökenli olması kuvvetle muhtemel olan müellif, 471/1078'de Tus'da vefat etmiştir

¹³⁴ Şahpur farsça bir kelimedir, şahoğlu anlamına gelir. Şahfur şeklinde arapçalaşmıştır.

¹³⁵ *el-Fark beyne 'l-Firak* 'ın yazarı

¹³⁶ Davûdî, a.g.e, I,212

B. Eserleri

-*et-Tefsîrû 'l-Kebîr (Tefsîrû 'l-Kitâbi 'l-Kerîm)*¹³⁷

-*el-Evsat (el-Milel ven-Nihal'e dair)*¹³⁸

-*Tâcu 't-Terâcim fî Tefsîri 'l-Kur 'ân li 'l-Eâcim*¹³⁹

-*et-Tabsıra fî 'd-Din ve Temyîzi 'l-Fırka 'n-Nâciye ani 'l-Firaki 'l-Hâlikîn*¹⁴⁰

C. Tefsîri

İncelediğimiz dönemin ilim dili Arapça'dır. Fakat Farsça ile yazılmış bazı eserlere de rastlanmaktadır. Ebu'l-Muzaffer ve eseri bu açıdan önemlidir. *Tefsîrû 'l-Kebîr* veya *Tefsîru Kitâbi 'l-Kerîm* isimleriyle bilinen tefsir, farsça olup Ö.N. Bilmen'in ifâdesiyle "... müsteşriklerin gayreti ile İran'da basılmıştır." Kütüphane kataloglarını incelememiz neticesinde, İsferyânî'nin Süleymaniye Ktph. Fatih 302/1'de kayıtlı *Terceme-i Kur 'ân* isminde başka bir eseri tespit edilmiştir.

Bu eser, İbn Mansur el-Muzaffer adına kayıtlı olmasına rağmen, araştırmalarımıza göre bu kişinin müstensih olduğu ve yanlışlıkla müellif zannedildiği görülmüştür.

Eserin tam ismi, *Tâcu 't-Terâcim fî Tefsîri 'l-Kur 'ân li 'l-Eâcim*¹⁴¹ olup Süleymaniye nüshası dışında, Afyon Gedik Ahmet Paşa 17225, Millet Kütüphanesi 61, Rüstem Paşa 28'de de nüshaları mevcuttur.

İncelediğimiz Süleymaniye Ktph. Fatih 302/1'deki nüshada farklı iki eser mevcuttur. Birinci eser, Meryem sûresi ile Sa'd sûresi arasını kapsarken, yazısı ve kağıdı farklı olan ikinci eser ise, Sa'd sûresinden başlayıp K.Kerim'in sonuna kadardır. Aralarında üslûb farkı olan bu eserin ikinci kısmı incelediğimiz müellif Ebu'l-Muzaffer'e aittir.

¹³⁷ Bilmen, a.g.e, I,428

¹³⁸ el-İsferyânî'nin, *el-Milel ve 'n-Nihal*'i diye meşhurdur. (Dinler Tarihi, Günay Tümer, Abdurrahmân Küçük, Ankara, 1993)

¹³⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 268

¹⁴⁰ Matbudur. İslâm âleminde zuhur eden mezheplere, felsefî mesleklere ait bir eserdir. Zâhid el-Kevserî bu esere mukaddime yazmıştır.

¹⁴¹ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 268

Farsça olan bu eser, açıklamalı bir meâl çalışmasıdır. Sûre girişinde o sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşundan, Kûfe ve Basra ekollerinin âyet sayısı hakkındaki ihtilâflarından bahsedilmiş, genellikle İbn Abbas, Kelbî ve Dahhak'tan yapılan kelime manasına yönelik alıntılarla eser zenginleştirilmiştir.

Eserlerinden müellifin, Selçuklu hâkimiyetindeki coğrafyada yaşayan fârisîlere yönelik çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Tefsîre dair her iki farsça eserinin incelenmesi neticesinde, müellifin müfessir kişiliği hakkında daha geniş malûmata ulaşılabileceği kanaatindeyiz.

9. EBÛ İSMÂİL el-ENSÂRÎ el-HEREVÎ (481 / 1089)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû İsmail, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Ca'fer b. Mansûr İbn Mette Şeyhülislâm el-Hanbelî.

İbn Mette el-Herevî diye meşhur olan müellif 396/1005'de Kandehâr'da doğmuştur. Ebû Eyyûb el-Ensârî soyundandır. Fıkhen hanbelî olup, ünlü bir İran mutasavvıfıdır.

Hanbelî mezhebine taassubu sebebiyle Eş'arîlerle münakaşaları olmuş, *Zemmü'l-Kelâm* isimli eserinde onların kestiklerinin yenmeyeceğini söylemiştir. Eş'arîler de onu teşbîh ve teccîm ile suçlamışlardır.¹⁴²

Hadis hâfızıdır. İbn Tâhir el-Makdisî, müellifin 12.000 hadis ezberlediğini nakleder.¹⁴³ Herevî aynı zamanda Arapça bilgisiyle, Kelâm ve Tarih alanındaki çalışmalarıyla da meşhurdur.

Tefsîr ilminde imâm sayılan el-Herevî, harika bir vâiz olarak Kur'ân'ı tefsir eder ve “ Tefsîr ettiğim zaman 107 tefsir kitabından naklelerim.” derdi.¹⁴⁴ Bu konuda

¹⁴² Subkî, *T. Şâfiyye*, III, 117; Çünkü, Hanbelîler selefiye metodunu takip ederek müteşâbihleri olduğu gibi kabul edip, tevil etmemişlerdir. İşte bu esas aralarındaki tartışmanın özünü oluşturur.

¹⁴³ Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbad, 1956, III, 1183

¹⁴⁴ Davûdî, a.g.e, I, 249

Ubeydullah b. Abdillâh b. Ahmed b. Yusuf Ebû Zerr el-Herevî (434 /1042) ve Yahya b. Ammar Ebû Zekeriyya es-Sicistanî es-Sezcî (422/1030)'den ders almıştır.

Arapça ve Farsça birçok eser telif eden Herevî 481/1088 yılı Zilhicce ayında, Herat'ta vefat etmiştir.

B. Eserleri

Birçok alanda eser veren müellifin eserlerinden bazıları şunlardır.

-*Zemmü 'l-Kelâm*

-*Menâzilü's-Sâirîn*

-*Kitâbü 'l-Furûk*

-*Tabakâtu's-Süfîyye*

-*Tefsîrû 'l-Kur'ân*

-*Risâle Dar Nasihat Nizamülmülk*¹⁴⁵

C. Tefsîri

Herevî'nin tefsiri hakkında yaptığımız araştırmalarda, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 8309 no'da kayıtlı, *Tefsîrû 'l-Kur'ân* adlı 214 varak, ufak hacimli bir eser ile karşılaştık. Bu eseri tanıtıma geçmeden el-Herevî'nin tefsir anlayışı hakkında yapılmış bir çalışmaya değinmek istiyoruz.

Süleyman. Ateş, el-Herevî'ye ait tefsirin günümüze kadar gelmediğini ancak Meybudî'nin *Keşfü 'l-Esrâr ve Uddâtü 'l-Abrâr* isimli eserinden hareketle, metodunu belirlemeye çalıştığını söyler. Zira Meybudî, el-Herevî'nin tefsirini temel almıştır.¹⁴⁶

Buna göre el-Herevî'nin tefsirinde edebî ibâreler halindeki münacât üslûbu hakimdir. Selefî anlayışa uygun açıklamaların bulunduğu bu tefsirde, diğer hakim unsur fenâfillah gibi sûfî yorumlardır.¹⁴⁷

¹⁴⁵Nizamülmülk'e nasihatlerini ihtiva eden bu eser, Beyazıt Devlet Ktph., Veliyyüddin Efendi, 1830/7 no'da kayıtlıdır.

¹⁴⁶ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 106

¹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ateş, a.g.e, s. 106

Meybudî, tefsirinin önsözünde el-Herevî 'yi şöyle anlatır. "Asrının teki, zamanının yegâne âlimi el-Ensarî'nin tefsirini okudum. Onu lafzen ve manen oldukça kısa buldum. O, îcaz ve ihtisar yolunu tutmuş, irşad bulmak isteyenin gayesine deva, ibret alacakların sadrına şifa vermeyecek derecede kısadır, istedim ki; o kitapta söz kanadını açayım, onu genişletmek için lisan dizginini salayım, ..."148

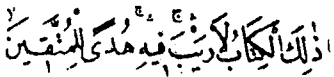
Görüldüğü gibi Meybudî, Ensarî'nin eserini çok kısa ve öz bulmuş ve onu temel alarak kendi eserini yazmıştır. Onun bu ifâdeleri tefsirinin bazı kaynaklarda Ensarî'ye nisbet edilmesine sebep olmuştur.

Nitekim İsmail Paşa, *Keşfu 'z-Zunûn zeyli, İzâhü 'l-Meknûn*'da¹⁴⁹ bu eseri, Herevî'ye nisbet etmiştir. Kâtip Çelebi ise, Sa'duddin Teftezânî'ye ait kılmıştır.¹⁵⁰

Sûfî kişiliği sebebiyle kendisine Pîri Ensarî veya Pîri Herevî denilirdi. el-Herevî'nin sûfî bir Tefsîri olduğu fakat nüshasının bulunamadığı da kaydedilmiştir.¹⁵¹

Kanaatimizce el-Herevî'nin Meybudî'nin eserine temel oluşturan tefsiri, mevcut olmadığı ifâde edilen eserdir. Zira, kütüphane fişlerini taramamız neticesinde ulaştığımız *Tefsîrü 'l-Kur'ân*¹⁵² adlı eseri çok kısa ve açıklamalı bir meâl görünümünde olup Meybudî'nin tefsirine kaynaklık edecek bir muhtevaya sahip olmadığı gözükmektedir.

Sûre girişinde sûrenin Mekkî-Medenî oluşu gibi konulara değinilmeden doğrudan tefsire geçilmiştir. Âyetleri oluşturan unsurlardan açıklanmasına lüzum görülenler, tek tek ele alınmış, kelimelerin iştikâkı gözönüne alınarak anlamı üzerinde durulmuş, bunun için sık sık şiir istişhâdına başvurulmuştur.

Misal; (Bakara 2/1-3)

ذَكَ . ismi işarettir, uzağa işaret edilir. aslen masdardır, cemi manasına kullanılmıştır. fiilinden olup şek manasına veya anlamına gelir. masdar olup

¹⁴⁸ Raşidüddin el-Meybudî, *Keşfü 'l-Esrâr*, I, 1 Tercümesi için bkz. Ateş, a.g.e, s. 121

¹⁴⁹ İsmail Paşa, *İzâhü 'l-Meknûn*, Beyrut, 1990, I, 310 (İzâh)

¹⁵⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e, II, 1487

¹⁵¹ C.A. Stoney, *Persian Literature*, Volume I, London, 1953, s. 925

¹⁵² Beyazıt Devlet Ktph, Beyazıt nr. 8309

sonradan kaybolan herşey için kullanılmıştır. Gayb'ın **القلب**. manasına olduğu da söylenmiştir.”¹⁵³

Nüzûl sebeplerine, mananın anlaşılması için gerekli görülen yerlerde yer başvurulmuş, rivâyetler metnen değil mânen ve mefhûmen aktarılmıştır.

Misal; (Nûr 24/3) **الزَّانِي لَا يَلْبِغُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً**

“Muhâcirler, Mekke’de geçim sıkıntısıyla karşılaştınca, neredeyse kendilerini para karşılığı kiralayan zengin kadınlara meyledeceklerdi. Bu kadınlar kazandıkları paralardan vererek erkeklerle ilişki kuruyorlardı. İşte âyet bunun üzerine inmiştir.”¹⁵⁴ diyerek tefsiri oldukça müşkil olan bu âyetin anlaşılmasına nüzûl sebebi ile ışık tutmuştur.

Fıkhi âyetlerde ise, fikhî yorumlar yerine mana ve dil açıklamaları yapılmıştır.

Misal; (Nûr 24/2) **الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ**

جلد kelimesi üzerinde durmuş ve “cilde vurulduğu için böyle kullanılmıştır, şâyet karına vurulsaydı ... **بطن** kullanılırdı” demiş,¹⁵⁵ hükme dair yorumlara ve ihtilâflara değinmemiştir.

Usûle dair (el-hurûfu’l-mukatta’a, nâsih-mensûh v.s) konulara çoğunlukla değinilmeyen eserde, bazen çok kısa açıklamalar yapılmıştır.

“Muhkemât, müteşâbihatın mukabilidir, muhkem, ibaresi kesin olan, iştibâh ve başka manaya hamli mümkün olmayandır.”¹⁵⁶ açıklamasıyla müteşâbihat anlayışını belirleyen müellif, bu konudaki yorumlarında Selefiyye mezhebinin tutumunu benimsemiştir.

Misal; (Tâhâ 20/5) **الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى**

Bu âyetin tefsirinde “ **استوى** kelimesi .. **الإسقرار على العرش** .. manasındadır, bu hak-
tır, keyfiyetini ise bilemeyiz.”¹⁵⁷ demiştir.

¹⁵³ Herevî, *Tefsîrû'l-Kur'an* Beyazıt Devlet Ktph, Beyazıt nr. 8309, vr. 6a

¹⁵⁴ Herevî, a.g.e, vr. 129a

¹⁵⁵ Herevî, a.g.n, vr. 128b

¹⁵⁶ Herevî, a.g.n, vr. 26

¹⁵⁷ Herevî, a.g.n, vr. 110a

Bu âyetin yorumundan, Herevî'nin aslında teşbîh ve teccîm taraftarı olmadığı ancak Hanbelî mezhebine müntesip oluşundan böyle itham edildiği anlaşılmaktadır. Zira Selefiyye mezhebinin imâmı, aynı zamanda Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'dir.¹⁵⁸ Selefiyye ise, müteşâbihâtı, herhangi bir tevile gitmeden, kitap ve sünnetteki şekliyle harfi harfine, zâhirini kabul edip, keyfiyetini sorgulamadan iman etmek gerektiğini savunmaktadır.¹⁵⁹

Küçük hacimli, sadece anlama yönelik bir muhtevaya sahip olan ve ¹⁶⁰ daha önce başka kaynaklarda zikredilmemiş olan bu eseri, biz kısaca tanıtmaya çalıştık. Bununla beraber daha ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutulup Meybudî'nin eserindeki Herevî rivâyetleri ile mukayese edilmesi gerektiğini söylemek te yerinde olacaktır.

10. EBU'L- HASAN el-PEZDEVÎ (482/1089)

A Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Hasan, Fahru'l-İslâm Ali b. Muhammed İbnü'l-Hüseyin b. Abdilkerim b. Musa el-Pezdevî

Meşhur hanefî fakîhi ve usûl âlimidir. 400/1009 yılında doğmuş, Semerkand'da yaşamıştır. Pezde¹⁶¹ şehrine nisbet edilir.

Mâverâünnehir bölgesi fakîhlerinden olup, Hanefî mezhebi şeyhlerindedir. Uzun yıllar hadis dinlemiş ve hadis rivâyetinde bulunmuştur.

Hayatı hakkında fazla bilgi verilmeyen muhaddis ve müfessir Pezdevî, 5 Recep 482/15 Ağustos 1089'da, Kaş'da vefat etmiş ve cenazesi Semerkand'a nakledilerek oradaki mescidin kapısı yanına defnedilmiştir.

¹⁵⁸ Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, (Çev:E. Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu) s. 260

¹⁵⁹ Ebû Zehra, a.g.e, s. 260

¹⁶⁰ Beyazıt Devlet Ktph., Beyazıt nr. 8309

¹⁶¹ Nesef yakınlarında bir kalenin ismidir. el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, (Tah:Ferid Abdülaziz el-Cündî) Beyrut, bt. y, I, 409 (Buldan)

B. Eserleri

-*Kenzu'l-Vusûl ilâ Marifeti'l-Usûl*

-*el-Emâli*

-*Şerhu Câmii's Sahîhi'l-Buhârî*

-*Tefsîrû'l-Kur'ân*

-*Keşfü'l-Estâr fi't-Tefsîr (120 cüz)*

C. Tefsîri

Kaynaklarda, müfessir olarak vasıflanan müellifin, 120 cüzden müteşekkil *Keşfü'l-Estâr fi't-Tefsîr* adlı hacimli bir eserinden ¹⁶² bahsedilirken, ayrıca *Tefsîrû'l-Kur'ân* isimli başka bir eseri daha olduğu söylenmiştir.

Kütüphane fişlerini taramamız neticesinde, Süleymaniye Ktph. Yeni Medrese 1781/75' no'da *Keşfü'l-Estâr* adıyla müellife ait bir tefsir kaydına rastlanmıştır. Eser incelenince Pezdevî'nin usûl-ü fikha dair kitabının şerhi ¹⁶³ olduğu, yanlışlıkla tefsir diye kaydedildiği görülmüştür.

Kaynaklarda hanefî fakîhi ve müfessiri ¹⁶⁴ diye anılması ve tefsirinden bahsedilmesine rağmen tefsiri hakkında herhangi bir bilgiye ve kayda rastlayamadığımız müellifin, böyle bir tefsiri olup olmadığı ve hatta tefsir telif edip etmediği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

11. EBÛ ZEKERİYYA el-HATÎB et-TEBRİZÎ (502 / 1109)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

¹⁶² Nüveyhiz, a.g.e, I, 376; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, Beyrut, 1990, I, 693 (Hediyye)

¹⁶³ Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vusûl*' adlı eserine, Abdülazizel-Buhârî (730/ 1329) tarafından yazılan şerh olduğu görülmüştür.

¹⁶⁴ Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, s. 105; Nüveyhiz, a.g.e, I, 376

Ebû Zekeriyya, Yahya b. Ali İbnü'l-Hasan b. Muhammed b. Bistâmî eş-Şeybanî et-Tebrizî.

Meşhur Arap dilcisi ve edibi, Hatîb et-Tebrizî nisbesiyle meşhur olan Yahya b. Ali 421/1030'da Tebriz'de¹⁶⁵ doğmuştur. Şam'a ve Mısır'a ilim tahsiline gitmiş, daha sonra Bağdât'a dönerek vefatına kadar burada ikâmet etmiştir.

Dil imâmılarından sayılan müellif edebiyatta ve nahivde dönemin otoritelerindendi. Ebû Ali el-Maarîfî, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ali ve Ebû Muhammed ed-Dehhân'dan ders almış,¹⁶⁶ büyük dilci Abdulkâhir el-Cürcânî'ye (471/1078) talebe olmuş,¹⁶⁷ başta Ebû't-Temmâm'ın *Hamâsa*'si olmak üzere aralarında Mütenebbî'nin de bulunduğu birçok şâirin divanını şerhetmiştir.

Dildeki şöhretiyle beraber hadis ilmi de tahsil etmiş, Sur şehrinde fakîh Ebu'l-Feth Selim b. Eyyub er-Râzî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdillâh b. Yusuf ed-Dellal es-Seyyârî ve Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ali b. Ubeyd er-Rakkî (450/1058)'den hadis dinlemiş,¹⁶⁸ bir çok kişi de kendisinden hadis rivâyet etmiştir.¹⁶⁹

Nizâmiye medresesinde edebiyat hocalığı yapmış daha sonra Nizâmiye Kütüphanesinin, hâfız kütüplüğünü üstlenmiş, bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür.

Eserleri ve yetiştirdiği talebeleri ile arap diline büyük katkıda bulunan müellifin yaşantısında bazı hoş karşılanmayacak durumlar olduğu söylenmiştir.¹⁷⁰

Hatîb et-Tebrizî 502/1109'da, Bağdât'ta vefat etmiş, Bab Ebriz'deki kabristana defnedilmiştir.

B. Eserleri

-*Şerhü'l-Hamâsa*

-*Şerhu Dîvanü'l-Mütenebbî*

¹⁶⁵ Azerbeycan bölgesinde meşhur bir yerleşim alanıdır.

¹⁶⁶ es-Sem'ânî, a.g.e, III, 20

¹⁶⁷ Davûdî, a.g.e, II, 372

¹⁶⁸ İbn Hallikân, a.g.e, VI, 191-196

¹⁶⁹ Bu kişiler için bkz. İbn Hallikân, a.g.e, VI, 194

¹⁷⁰ Bilmen, a.g.e, II, 440; Davûdî, a.g.e, II, 372

-*Divanı Ebû Ali el-Maari*

-*Şerhu Muallakâti 's-Seb'a*

-*Tehzîbu Garibi 'l-Hadis*

-*el-Mulahhas (İ'râbu 'l-Kur'ân) (4 cilt)*¹⁷¹

-*Tefsîrû 'l-Kur'ân*

C. Tefsîri

Müellifin biyografisini anlatan kitaplardan bazıları, Tebrizî'yi sadece müfessir olmakla vasıflandırıp bu yönüyle alâkalı açıklayıcı malûmata değinmezken, birçok kaynakta *el-Mulahhas* adlı İ'râbu 'l-Kur'ân'a yönelik eseri zikredilmiştir. Fakat bu eser birinci dereceden tefsire yönelik bir eser olmayıp, daha ziyade müellifin dilci özelliğini yansıtmaktadır.

Bunun dışında Kâtip Çelebi, *Tefsîrû 'l-Hatîb et-Tebrizî* isimli,¹⁷² İsmail Paşa, *Tefsîrû 'l-Kebîr* adlı eserinden bahseder. Kütüphane kataloglarında ise, müellife nisbet edilen *Tefsîrû 'l-Hatîb et-Tebrizî* isimli eser, Süleymaniye Ktph., Hamidiye 59 no'da bulunmaktadır.

Bu nüsha üzerinde yaptığımız incelemede ise, eserin Abdülhak et-Tebrizî'ye¹⁷³ ait olduğu, onun da Şemsettin et-Tebrizî'den dinlediği ve 649/1251'de yazdığı anlaşılmıştır. Yanlışlıkla müellifimiz Yahya b. Ali et-Tebrizî'ye ait olarak kaydedilen bu eser, Zemahşerî ve Beydavî eserlerinin harmanlamasıdır.¹⁷⁴

Görüldüğü gibi müellife ait herhangi bir tefsir eseri bulunmamaktadır. Kanaatimizce müellif *İ'râbu 'l-Kur'ân*'dan başka tefsire ait bir eser telif etmemiş, fakat bu yanlış kayıt sebebiyle böyle bir eseri olduğu zannedilmiştir. Tabakat kitaplarında tefsir yazdığına dair bir ifâdenin bulunmaması da bu tezimizi teyid etmektedir.

¹⁷¹ Birçok divana şerh yazar müellifin diğer eserleri için bkz. İbn Hallikân, a.g.e, VI, 191-196

¹⁷² Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 123, 446; İsmail Paşa, *Hediyye*, II, 519

¹⁷³ 1033/1623'de hayatta olduğu söylenir. Bilmen, a.g.e, II, 704

¹⁷⁴ Hatîb et-Tebrizî, *Tefsîru 'l-Hatîb*, Süleymaniye Ktph, Hamidiye nr. 59 (kayıda itibar edilen nüsha)

12. EBU'L-KÂSİM RAGİP el-İSFAHÂNÎ (502H / 1109)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Kâsım, Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Ragıp el-İsfahânî.

Dil üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur Ragıp el-İsfahânî, birçok ilimle iştigal etmiş çok yönlü bir âlimdir. İslâm filozoflarından olup felsefe ile şeriatı cemetmiş, mütekelim olmakla beraber sûfî bir hayat yaşayabilmiştir. Nefsini tezkiye etmeyip kusurunu araması, şöhretten ve medikten hoşlanmayışı ondaki sûfî kişiliğin yansımasıdır.

Vaazettiği, müderrislik yaptığı bilinmesine rağmen talebeleri hakkında kaynaklarda herhangi bir malûmat aktarılmamıştır.

İ'tikaden hangi mezhebe mensûp olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. Şîî olduğu iddia edilmiş, Mutezîlî olduğu söylenmiştir. Halbuki o, Ehl-i Sünnet mezhebine bağlıdır. Fahreddin er-Râzî, *Te'sisü'l-Takdis* isimli eserinde, onun ehl-i sünnette mensup ve İmâm Gazzâlî'ye yakın olduğunu aktarmıştır.¹⁷⁵ Suyûtî'de bu ibareyi görünceye kadar onu, Mu'tezilî zannettiğini söyler.¹⁷⁶ Eserlerinde mu'tezileyi eleştirmesi ve ehl-i sünneti, fırka-i nâciye diye vasıflaması bu konudaki tüm şâibeleri asılsız kılmaktadır

el-Müfredât isimli eserinde, *Tefsîr*'inde ve diğer eserlerinde Mu'tezile'yi tenkid etmesine rağmen, Suyûtî'nin "O dönemde pekçok kişi, Ragıp'ı mu'tezilî zannederdi." ifâdesi oldukça dikkat çekicidir.¹⁷⁷

Meselâ, *el-Müfredât*'ta "cehîm" maddesinde, Ali el-Cubbâî'nin görüşünü reddetmiş ve tefsirinde (Bakara1/7)de yine aynı kelimenin izahında bu reddiyeyi tekrarlamıştır.¹⁷⁸ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Risâletü'l-İtikad adlı eserinde ise, Ru'yetullah'ı kabul etmiş, "Kitap ve Sünnet'le sabittir" ifâdesini kullanmıştır.¹⁷⁹ Tefsîrinde de (A'râf 7/143) izahında rü'yetullahı inkâr

¹⁷⁵ Bilmen, a.g.e, II, 441

¹⁷⁶ Davûdî, a.g.e, II, 329

¹⁷⁷ Davûdî, a.g.e, II, 329

¹⁷⁸ İsfahânî, *Tefsîru'r-Ragıb*, Ayasofya 212. vr. 376

¹⁷⁹ İsfahânî, *Risâletü'l-İtikad*, s. 105 (Müfredât mukaddimesinden naklen)

edenlere, muhalefet etmiştir. Benzeri örneklere tefsir anlayışını incelediğimiz bölümde değineceğiz.

Aynı şekilde Şîa'dan olduğu da söylenmiştir. Bu iddianın sahipleri Ragıp'ın, Ali b. Ebî Talip ve Ehl-i Beyt rivâyetlerine değer vermesini delil göstermektedirler. Fakat bu iddia ve deliller de gayri ciddi ve sathîdir. Çünkü Ragıp'ın eserleri incelendiğinde Onun diğer sahih gördüğü hadislerle beraber bu rivâyetleri de kullandığı ve Şîa'nın hadis anlayışı olan, râvilerin ehl-i beytten olmasını yeterli görme, gibi bir usûlle hareket etmediği görülecektir.

Ehl-i Sünnet mezhebini, fırka-i nâciye ve sahâbeye iktidâ mezhebi olarak vasıflaması ve diğer mezhepleri tenkid etmesi¹⁸⁰ her iki iddiayı da kökünden çürütmektedir.

Fıkhen şâfiî olduğu söylenir.¹⁸¹ *Müfredât*'ı tahkik eden Safvan, onun furu-u fıkhta hiçbir kimseyi taklid etmediğini bilakis müctehid olduğunu *Müfredât*'tan örnekler vererek iddia ve ispata çalışmıştır. Bu iddiasını onun farklı mezheb görüşlerini aktarması ve şâfiîlerin görüşünü tenkid edebilmesi ile te'yid etmek istemektedir.¹⁸² Fakat ileri sürdüğü deliller, onun şâfiî veya herhangi bir mezhebe müntesip olmadığı sonucunu doğurmaz. Zira birçok müfessir, aynı şekilde farklı mezheb görüşlerini tefsirlerinde aktarmalarına rağmen, belli bir mezhebe bağlı kalabilmişlerdir. Kişinin bir mezhebe müntesip oluşu ile eserlerinde diğer mezheplerin görüşüne yer vermesini birbirinden ayrı mütalâa etmek gerekir.

Üretken bir müellif olan Ragıp, yirmiden fazla eser yazmıştır. *el-Müfredât* adlı K.Kerim'deki lafizlar hakkındaki eseriyle meşhur olan müellifin diğer eserleri de en az bunun kadar orijinal ve kıymetlidir. İsfahan' da doğup Bağdât'ta yaşayan¹⁸³ müellifin vefat tarihinde de ihtilâf edilmiştir. Suyûtî ve Davûdî, beşinci yüzün başlarında vefat etti derken¹⁸⁴ çoğunluk 502/1108 veya 503/1109 tarihlerini kabul etmiştir.¹⁸⁵ Suriye'deki bir

¹⁸⁰ İsfahânî, *Risâletü'l-İ'tikad*, s. 43-54

¹⁸¹ Ö.N. Bilmen " fıkhen hanefiyyü'l-mezheb idi" demektedir, bu doğru değildir. Ondan başka Ragıp'ın hanefî olduğunu söyleyene rastlayamadık. a.g.e, II, 441

¹⁸² İsfahânî, *el-Müfredât fî Elfâzi'l-Kurân*, (Tahkik: Safvan Adnan) Beyrut, 1992, s. 16

¹⁸³ İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 311

¹⁸⁴ Davûdî, a.g.e, II,329

yazmaya istinaden 345/956'de doğup 412/1021'de vefat ettiği söylene de eserlerinde alıntı yaptığı kişilerin vefatı gözönüne alınırsa bunun isabetli bir tarih olmadığı görülecektir. Bunların dışında 465/1072'te vefat ettiği de savunulmuştur.¹⁸⁶

B. Eserleri

-*Kitâbü 'l-Müfredât fî Ğaribi 'l-Kur 'ân*

-*Tefsîrü 'l-Kur 'âni 'l-Kerîm*¹⁸⁷

-*Dürretü 't -Tevîl fî Müteşâbihâti 't-Tenzil*

-*Hallu Müteşâbihi 'l-Kur 'ân*¹⁸⁸

-*Tafsîlu 'n-Neş'eteyn Tahsilu 's-Saadeteyn*¹⁸⁹

-*ez-Zeria ilâ Mekârimi 'ş-Şeria (Ahlâk ve tasavvufa dair)*

-*Risâle fî Fevâidi 'l-Kur 'ân*

-*el-Meâni 'l-Ekber*¹⁹⁰

-*Kitâbu 'l-Ahlâk*¹⁹¹

C. Tefsîri

Ragıp, K.Kerim ile ilgili muhtelif eserler te'lif etmiş, kelimelerin cümle içindeki ve K.Kerim'in bütünlüğü içerisindeki manalarını inceleyen *el-Müfredât* ile meşhur olmuştur. Müellifin tefsiri ise, gerek tamamının bulunamayışı gerekse *Müfredât*'ın gölgesinde kalışı sebebiyle hakkıyla incelenememiştir. *Tefsîrü 'l-Kur 'âni 'l-Azîm* veya *Tefsîru 'r-Ragîb* adıyla kayıtlara geçen eserin şu nüshalarını tespit edebildik.

¹⁸⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e, I,3; İsmail Paşa, a.g.e, I, 31; Bilmen, a.g.e, II, 441

¹⁸⁶ bkz.*Müfredât* mukaddimesi, s. 38

¹⁸⁷ Ragıp'ın tefsiri hakkında farklı rivâyetler vardır, Kâtip Çelebi " Tek ciltlik mu'teber bir eserdir" der.(*Keşfu 'z-Zunûn*, I, 447) Firuzâbâdi ise, 10 kalın ciltli büyük bir tefsirinden sözeder. Her iki görüşü cemederseniz onun büyük ve küçük iki tefsiri olduğunu söylememiz gerekir, fakat böyle farklı iki esere henüz ulaşmış değiliz.

¹⁸⁸ *Dürretü 't-Te'vîl* ile *Hallu Müteşâbihi 'l-Kur 'ân*'ın aynı eser olduğu söylenmiştir. (Davûdî, Safvan Adnan, a.g.e. s. 9) Bu eserler birer *Müşkilü 'l-Kur 'ân* çalışmasıdır.

¹⁸⁹ Ahlâk ve Felsefe'ye ait olup, matbudur.

¹⁹⁰ Yirmiyi aşkın eseri tespit edilmiştir. Diğerleri için bkz. Safvan, a.g.e, s. 8-12

¹⁹¹ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 36, Brockelmann, *GAL*, I, 289

Süleymaniye Ktph. Ayasofya 212; (Baştan başlayıp Bakara sûresi 223'ün tefsiriyle bitmektedir.)

Süleymaniye Ktph. Lâleli 171; (Fâtiha ve Bakara'nın ilk âyetlerinin tefsiridir)¹⁹².

Süleymaniye Ktph. Carullah; (Mâide'nin sonuna kadar olup en hacimli nüshadır)

Köprülü Ktph. 100,

Müellifin ayrıca sûre tefsirleri de vardır.¹⁹³

Tefsîrin en büyük özelliği, girişinde tefsir usûlüne dair önemli bilgiler vermesidir. Bu eser hakkında "Mu'teber bir tefsirdir, evvelinde faydalı bir mukaddime vardır, üslûbu ise; âyetleri toplu olarak ele alıp doyurucu bir şekilde tefsir eder, Beydavî'nin kaynaklarından" denilmiştir.¹⁹⁴

I-Rivâyet Metodu

a) **Âyetin âyet ile tefsiri;** Basmelenin tefsirinde Rahmân ve Rahîm'in izahında "Rahmân isminin lafzatullah gibi sadece Allah (c.c.) için kullanıldığını söyleyerek Bu görüşünü (İsrâ 17/110) **فُلِ ادْعُوا اللَّهَ اَوْ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ اَيَّامَا تَدْعُوْنَ فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى**.. âyetiyle delillendirmiştir

Rahmân ve Rahîm arasındaki farkı belirtirken Rahmân dünyada ve herkese, Rahîm ise âhirette mü'minleredir diyerek (Ahzâb 33/43) **هُوَ الَّذِى يُصَلِّىْ عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهٗ** âyetini delil getirmiştir.¹⁹⁵

b) **Âyetin hadis ile tefsiri;** Eserde senedler hazfedilmiş olarak sırasıyla Peygamber sözü, sahâbe kavli, tabiûn ve etbau't-tabiin görüşlerine yer verilmiştir.

Ragıp başta İbn Abbas, Mücâhid, Ata, Zeyd b. Eslem, İbn Cüreyc, Ebû Ubeyde, Kutrup, Ahfeş, Sîbeveyh olmak üzere kendinden önceki birçok müfessirden istifade etmiştir.

¹⁹² Bu eser, Dr. Ahmed Ferhat tahkikiyle, *Mukaddimetu Câmiu't-Tefsîr* adıyla Kuveyt'te basılmıştır.

¹⁹³ *Tefsîrû'l-Fâtiha*, Millet Ktph. Feyzullah Efendi nr. 2141/1; *Tefsîru Sûreti'l-Asr*, İ.Ü. Merkez Ktph. nr. 3780

¹⁹⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 447

¹⁹⁵ İsfahânî, *Tefsîru'r-Ragıb*, Ayasofya 212, vr. 29a

Misal; Fâtiha sûresinin tefsirinde

“*Hamd*” kelimesini izah ederken, Allah Teâlâ’nın kendini hamdettiği görüşüne yer vermiş ve şu hadisi delil getirmiştir. “*Allah’a kendini övdüğü hamdden daha sevimli bir şey yoktur*”¹⁹⁶

Misal; “*Âlemîn*” kelimesinin tefsirinde ise, İbn Abbas, Mücâhid ve diğerlerinin görüşlerini nakletmiş, sonra her insanın bir âlem olduğunu söyleyerek şu hadise yervermiştir.¹⁹⁷ “*Sizlerden nefsinin en iyi bileniniz rabbini en iyi bileninizdir, nefsinin tanıyan rabbini tanıır.*”¹⁹⁸

Bu örnekte görüldüğü gibi müellif, kullandığı hadislerde hassas davranmamış, bazen zayıf olanlara da yer vermiş ve sûflerin rağbet ettiği hadisleri de kullanmıştır.

c) Nesh anlayışı

Müellif, neshi prensip olarak kabul etmiştir. (Bakara 2/106) da neshi izah etmiş, Sünnet’in ve K.Kerim’in nâsih oluşunu mezheplere göre ayrıntılı olarak incelemiştir. Ragıp, nesh anlayışında mu’tevil sayılır. Yani neshi çağrıştıran her âyette neshi çoğaltanlardan olmayıp tevil yolu açıksa tevili, değilse neshi kabul etmiştir.¹⁹⁹

d) Nüzûl sebebi

Eserde nüzûl sebeplerinin genellikle mananın anlaşılması için nüzûl sebebini bilmenin zarûri olduğu yerlerde zikredildiği görülmektedir.

Misal; (Bakara 2/148) *وَلِكُلِّ وِجْهَةٍ هُوَ مَوْلَاهَا فَاسْتَبِقُوا*
الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا نَكُونُوا يَأْتِ بِكُلِّ وِجْهَةٍ جَمِيعًا

“Bir gurup gece karanlığında namaz kılmış, sabah olunca kiblenin dışında bir yere yönelerek namaz kıldıklarına muttali olmuşlardı, bunun üzerine bu âyet inmiştir.”²⁰⁰

¹⁹⁶ İsfahâni, a.g.e, Ayasofya 212, vr. 21a

¹⁹⁷ İsfahâni, a.g.n, vr. 20b

¹⁹⁸ Bu hadisin mevzû’ olduğu söylenmiş, isrâîli rivâyet olduğu belirtilmiştir. Hadisin iki bölümü aynı hadisin farklı varyantlarıdır. bkz. Aclûni, *Keşfü'l-Haflâ*, Beyrut, 1352, s. 262; Albâni, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfa ve'l-Mevzûa*, Beyrut, 1985, s. 96

¹⁹⁹ İsfahâni, a.g.n, vr. 108b-110a

²⁰⁰ İsfahâni, a.g.n, vr. 105a

e) İsrâiliyyat

Mevcut rivâyetlerin aktarılması sebebiyle eser, isrâilîyyattan hâli değildir. Ragıb, bu rivâyetleri bazen tenkid ederek bazen de olduğu gibi aktarmıştır.

Misal; (Bakara 2/36) فَازْطَمَّ الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقَلَّتْ أَمْطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ

Şeytanın, Hz. Adem ile Hz.Havva'yı aldatmasını izah ederken, İbn Abbas'tan gelen rivâyete değinmiş, İblis'in bütün hayvanlarla konuşup, neticede yılanı ikna ederek onun sırtında Cennet'e girişinin anlatıldığı rivâyeti nakletmiştir. Bu sebeple "Biribirinize düşman olarak ininiz"²⁰¹ den muradın insanlar ile yılanlar olduğunu ve dolayısıyla insanların gördükleri yerde yılanları öldürmekle emrolunduğunu²⁰² ifâde etmektedir.

Misal; (Bakara 2/102) وَأَتَّبَعُوا مَا نَسُوا الشَّيَاطِينَ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ

Hârut ile Mârut kıssasını ele alırken uzunca bir anlatım ve nakillerden sonra onların, yere inen insan sûretinde melekler olduğunu belirten rivâyetin metnini olduğu gibi aktarmış ve bir değerlendirme yaparak, "Bu rivâyet, aklın ve naklin kabullenmediği hurâfelerden addedilmiştir."²⁰³ diyerek rivâyetin sıhhatine dikkat çekmiştir.

II-Dirâyet Metodu

a) Lügat ve Nahiv

Önemli bir lügat âlimi olan İsfahânî'nin bu yönü fazlasıyla eserine yansımıştır. Kelimelerin iştikâkı, cümle içinde aldığı anlamı ve kelimenin K.Kerim'deki diğer kullanımları ile beraber anlamlandırılması üzerinde durmuş, günümüzde semantik ismiyle sistemleşen metodu kullanarak dil felsefesi sayılabilecek bir çalışmanın öncülüğünü yapmıştır. K.Kerim lafızlarına anlam verirken K.Kerim'deki diğer kullanımları, hadisleri ve şiirlerdeki kullanımlarını gözönünde bulundurmuştur.

Misal; (Bakara 2/3) "İkâme" kelimesinin tefsirinde, bu lafzın kullanıldığı diğer âyetleri²⁰⁴ de aktararak, namaz kılmak fiili için bu lafzın kullanımına dikkat çekmiştir. Sadece münâfıklar için (Mâ'ûn 107/4) de قَوْلِ الْمُضَلِّينَ ۝ الَّذِي عَزَّزَ صَلَاتِهِمْ

²⁰¹ Bakara 2/38

²⁰² İsfahânî, a.g.n, vr. 63a

²⁰³ İsfahânî, a.g.n, vr. 106b

²⁰⁴ bkz. Abdülbâki, M. Fuad, *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, İstanbul, bt.y, s. 578-579

denilmesini örnek vererek “namaz kılan çoktur ama ikâme eden azdır” hadisini nakletmiştir.²⁰⁵

Misal; (Bakara 2/35) Ragıp, âyetteki **قرب**” kelimesini incelemiş ve “**ولا تقربا**” nehyi sığası olup mübalâğa bildirir, çünkü birşeyden uzaklaştırmak ona olan ülfeti gerektirir, ülfet ise sevgiyi çağırıştır, birşeyi sevmek kişiyi kör ve sağır kılar”diyerek kelimenin manasını açmaya çalışmış,(İsrâ 17/32-34, En’âm 6/152) âyetlerinde de bu şekilde kullanıldığını belirtmiştir.²⁰⁶

Misal; **الرحمن الرحيم** kelimelerini incelerken dil felsefesi ya da dilin kelâmî mevzular ışığında değerlendirilmesi diyebileceğimiz bir izaha yönelmiştir.

Rahmet’te, rikkât ve şefkât vardır, başlangıçta rikkât, müntehâda ise lütüfdür. Bu anlayış insan için geçerlidir, bazen ise başlangıçtaki rikkât veya sondaki lütuf yada her iki kişi beraber kastolunur. Halbuki Allah için böyle birşey yoktur. Çünkü mebde’ infîâl (oluş) demektir ki; O, her türlü infîâlâtan münezzhetir. Tabiûndan rivâyet edilmiştir ki; “Rahmet Allah’tan olursa in’âm ve ifdâl anlamına, insanoğlundan olursa, rikkât ve taattuf anlamına gelir.....çünkü sıfatların manası mevsufların değişmesiyle değişebilir, her sıfatın bir mebdesi ve müntehası vardır”²⁰⁷

b) Müşkilü’l- Kur’ân

Eserde soru-cevap metodu kullanılarak, kelimelerin seçilmesi, K. Kerîm’deki farklı kullanımları üzerinde durulmuş ve kelâmî mes’elelere yönelik müşkillere açıklık getirilmiştir.

Misal; (Fâtiha 1/7)

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴿٧﴾

Hz.Peygamber’den gelen “*el mağdubu aleyhim*” Yahûdiler, “*ed-dâallin*” Hristiyanlardır, şeklindeki rivâyet üzerine “Eğer denilse her ikisi de dalâlet olmasına karşılık, neden böyle bir ayırım yapıldı? Denilir ki; Allah Teâlâ diğer kavimlerde de bulunan bir sıfatı, bir kavimde fazlaca gözüktüğü için onlara has kılmıştır. Tıpkı Allah’ın isimlerinde

²⁰⁵ İsfahâni, a.g.n, vr. 33a

²⁰⁶ İsfahâni, a.g.n, vr. 62a

²⁰⁷ İsfahâni, a.g.n, vr. 19b

olduğu gibi, zira Allah'ın herhangi bir fiilinde tüm isimleri hâkimdir, fakat o fiilde bir ismi daha bâriz olduğu için o fiil, o vasıfla anılır"²⁰⁸

c) Kelâm

Mu'tezilî ve Şîî olduğu ileri sürülen Ragıb, tefsirinde kelâmî mevzulara da yer vermiştir. Bu sebeple itikadî anlayışı hakkındaki söylentileri birinci dereceden değerlendirme imkânına sahip olmaktayız.

Mu'tezileye yönelik itirazlarının yanında, soru-cevap metodu ile bazı kelâmî meselelere de izah getirmiş, Allah'ın varlığı ile ilgili delillere, özellikle sufi kişiliği nedeniyle enfüsi delillere yer vermiştir.

Misal; (Bakara 2/7)

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ

Âyeti hakkındaki, Ali el-Cubbâî'nin "Allah Teâlâ'nın kâfirlerin kalbini mühürlemesi, kâfirlerin kalplerine yazısıdır ki, bununla melekleri onların küfrüne muttali kılmıştır." şeklindeki mu'tezilî görüşünü, "Bunun ispatı ancak tevil edilemez nakil ile mümkündür. Bu kitabet, şâyet mahsusattan ise, his sahiplerinin bunu bilmesi gerekir, şâyet ma'kulattan ise, onların inancına göre melekler insanların muhtaç oldukları delillere ve bürhânlara muhtaç değildirler. Her iki durum da, bu kitabetin anlamsız olduğunu göstermektedir." diyerek reddetmiştir.²⁰⁹

Misal; (Bakara 2/8)

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالِئَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ

Ebû Ali el-Cubbâî'ye cevap vermeden önce kendi görüşünü belirtmiştir.

"Allah Teâlâ bu âyette, insanlardan kim Allah'a ve âhiret gününe iman iddia ederse o bu sözünde ve iddiasında yalancıdır. Tıpkı (Mâide 5/61) ve (Âl'i İmrân 3/167)'de olduğu gibi. Bütün bunlar imanın ancak niyyet, ihlas ve söz ile fiil mutabakatı bulunmasıyla fayda verebileceğine bir tenbih ve ikazdır." dedikten sonra, "Ebû Ali el-Cubbâî, bu âyet, Allah'a imanı ikrar edenin, ikrarının Allah'ı bilmediği müddetçe, iman sayılmayacağına delâlet ettiğini söylemektedir. Halbuki âyetin zâhiri onun zannettiği manaya delâlet etmez. Çünkü "amentü" diyen bir kişi bu sözü ile mümin olmayıp, bilakis bunu iddia eden

²⁰⁸ İsfahâni, a.g.n. vr. vr. 27a

²⁰⁹ İsfahâni, a.g.n. vr. 37b, benzer ifâdeler *el-Müfredât* adlı eserinin, "Hateme" maddesinde de vardır. bkz. *el-Müfredât*, s. 143

bir kiři olur ki, kimse buna muhalefet edemez, halbuki bu kiři ancak iki Őehadetin geređini yaptığı zaman műmin olur.” Őeklinde itiraz etmiř ve bu dűřűnceyi bořa çıkarmaya çalıřmıřtır.²¹⁰

Ragıp ayrıca varlık problemine ait yorumlara değinerek, kâinattan hareketle Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışır.

Misal; (Fâtiha 1/1)

لِلْحَمْدِ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Bu âyette “*Âlemin*” kelimesini inceler, bunun mahiyeti hakkında önceki görüşleri ve farklı vecihleri belirtir. Daha sonra âlemi ikiye ayırır “*Âlem-i Kebîr; Kâinat, Âlem-i Sağır; İnsan*’dır. Her insan bir âlem olarak isimlendirilir. Çünkü onda bu âlemin özü vardır.” Bu dűřűncesini kâinatın fizikî yapısı ile insanın fizikî yapısı arasındaki benzerlikle te’yid etmiş, (kâinattaki dağları insandaki kemiğe v.b benzetmelerle) bütün bu yorumlarını Őu ifâdelerle özetlemiştir. “Her ikisinde de Allah'ın vahdâniyyetini belirten âyetler vardır.”²¹¹

Değerlendirme

K. Kerîm'in tamamını kapsayan bir nüshasını henüz bulamadığımız Ragıp'ın bu tefsiri, muhteva ve yorumu ile birçok orijinallik arz etmektedir. Dile olan hâkimiyeti, felsefi yorum gücü, kelâma olan ilgisi ve sűfi kişiliğinin bir sentezini bulduğumuz eser, hem rivâyet hem de dirâyet metodunu kapsamaktadır.

Tefsirinin giriřinde, tefsire geçmeden bilinmesi gereken usűle dair bilgileri içeren uzunca bir mukaddime vardır.²¹² Buna rađmen yeri geldiđinde yine el-hurűfu'l-mukatta'a gibi usűle ait mevzulara uzunca deđinmiřtir.²¹³ Âyetleri mushaf tertibine göre ele almıř, bu âyeti oluřturan unsurlardan açıklanması gerekenleri tek tek incelemiř, K.Kerim'in bütűnselliđi içerisinde hangi anlamlara geldiđini tesbit etmiřtir. Bu konuyla ilgili kendinden

²¹⁰ İşfahâni, a.g.n, vr. 39a. İmanın; ikrar ve tasdikle beraber bunun gereği olan ameli yapmakla mümkün olacağı görüşündedir. Bu yorum bilindiği gibi şâfillerin görüşüdür. Aynı görüşü için bkz. İşfahâni, a.g.n, vr. 37b

²¹¹ İşfahâni, a.g.n, vr. 21a

²¹² Fasılardan oluşan mukaddime, lafızların durumundan, mananın anlaşılmasından, ihtilâf sebeplerinden, kelime çeşitlerinden, Tefsir ve Tevil'den, Hakikat-Mecâz'dan, Umum ve Husus'dan, Müşkil'den, Nesih'den ve bir müfessirden bulunması gereken Őartlardan bahsedilmiştir.

²¹³ İşfahâni, a.g.e, vr. 28a-30b

önceki müfessirlerin görüşlerini aktaran müfessir bu görüşler arasında tercihte bulunmuştur. Varsa nüzûl sebebi, i'râb, kırâat ve ilgili diğer konulara değinmiş, kelâmî tartışmalara girerek çoğunlukla mu'tezile ile münakaşa etmiştir.

Ragıb'ın âyetlerin âyetlerle, hadisler ve sahâbe kavli ile anlaşılmasına itina göstermesi, isrâîlî rivâyetleri aktarmakla beraber bazen tenkid etmiş olması, rivâyet tefsiri açısından esere önem kazandırmıştır. Özellikle kelimeleri dil felsefesi ya da semantik yorumlarla incelemesi ve bu konuda *el-Müfredât* adlı eseri ile paralel yaklaşımlarda bulunması, esere imtiyaz kazandırmıştır.

Kendinden önceki pekçok müfessir ve dilciden²¹⁴ istifade eden müellif, kendinden sonraki birçok müfessiri etkilemiş, hatta Beydâvî tefsirinin asıllarından olduğu söylenmiştir. Bu tefsîr matbu olmadığı ve eserin tümü bulunmadığı için günümüzde pek bilinmemektedir.

Dile ait yorumların ve kelâmî tartışmaların bulunması, felsefe ile şeriâtın cemedilmesi, sûfî yorumların akıcı bir üslûp ile sunulması, esere ehemmiyet kazandırmıştır. Bu açıdan dönemin en önemli eserleri arasında olduğunu söyleyebiliriz.

13. EBU'L-HASAN ILKIYA el-HERRASÎ (504H / 1110)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Hasan, Ilkiya²¹⁵ Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî eş-Şâfiî el-Bağdâdî.²¹⁶

İmadüddin lâkabıyla bilinip, kendisine Şemsü'l-İslâm'da denilmektedir. Şâfiî fakîhi, usûl âlimi, mütekellim ve müfessirdir. 450/1058 Zilkade'de Taberistan'da doğmuştur. Nisâbûr'daki Nizâmiye medresesinde İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders almış, Gazzâlî ile beraber en iyi iki öğrencisinden birisi olmuştur.

²¹⁴ Bunlar arasında şu kişileri sayabiliriz (İbn Abbas, Mücâhid, İbn Cüreyc, Hasan, Katâde, Kutrup, Ferrâ, Ebû Ubeyde, Ahfeş, Mufaddal b. Seleme, Tibî, Zünnü'nü'l-Mısri)

²¹⁵ Bu nisbet, *Elkiya* şeklinde telaffuz edilmektedir, halbuki *Ilkiya* şeklinde okunmalıdır. Zira, *Ilkiya* farsça bir kelime olup, yüce ve büyük anlamına gelir. Ayrıca bir gurub fars kralına da bu ad verilmiştir.

²¹⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 20

Cüveynî dışındaki hocaları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığı bildirilen²¹⁷ Herrasî, daha sonra Beyhak'a gitmiş ve 493/1099 senesinde Bağdât'a gelerek vefatına kadar Nizâmiye medresesi müderrisliğini deruhte etmiştir.²¹⁸

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Muhammed Berkyaruk (498/1105) tarafından kâdılığa tayin edilmiş, onun yanında servet ve makam sahibi olmuştur.²¹⁹

Herrasî, 504/1110 Muharrem ayında, Bağdât'ta vefat etmiş, Ebû İshak eş-Şîrazî (476/1374)'nin türbesinin yanına defnolunmuştur.²²⁰

Gazzâlî ile beraber Cüveynî'nin en önde gelen talebelerinden olduğu belirtilen Herrasî, üstün zekası, münakaşa ve münazara kabiliyetinin üstünlüğü, mevzuyu açıklamadaki başarısıyla tanınmış,²²¹ “Şemsü'l-İslâm” lâkabıyla anılmıştır. Nisâbûr Nizâmiye medresesinde başarılı ve disiplinli bir eğitim gören Herrasî, özellikle Hadis ilmiyle iştigal etmiş, ahkâm hadislerinde ihtisas sahibi olmuştur.²²² Bu durum Ahkâmü'l-Kur'ân adlı eserinde bariz olarak görülmektedir.

Fıkhen şâfiî olup Bağdât'ta şâfiîlerin reisliğini yapmış, usûl ve furû'da şâfiîlerin görüşlerini benimsemiş, sadece Kur'ân'ın Sünnet'le, Sünnet'in Kur'ân'la neshini kabullenmekle ona muhalefet etmiştir.

İ'tikaden Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlıdır. Yaşadığı çevrede mevcut olan, Mu'tezile, İmâmiyye, Bâtiniyye gibi fırkalarla münakaşa ve mücadele etmiş, Ehl-i Sünnet düşüncesini savunmuştur. Birara çeşitli sebeplere binaen²²³ Bâtinî olduğu iddia edilip, Sultan'ın emriyle öldürülmesi söz konusu olmuşsa da Halife el-Müstazhir (487/1094)'in

²¹⁷ Ünalın, Abdülkerim, *İlkıya el-Herrasî ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ın'daki metodu*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990

²¹⁸ İbn Hallikân, a.g. e. III, 286

²¹⁹ Nüveyhiz, a.g.e, I, 376

²²⁰ Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, Beyrut, 1993, II, 518

²²¹ İbn Hallikân, a.g.e, III, 287

²²² İbn Hallikân, a.g.e, III, 287

²²³ Bu iftiranın, Bâtinî mezhebine mensup İbnü's-Sabbah (518/1124)'in lâkabının da, Herrasî gibi “İlkıya” olmasından kaynaklandığı söylenmiştir. Yezid'e (64/683) lânet okumanın caiz olup olmadığı sorulması üzerine, Herrasî'nin lânet okumaya cevaz vermesi sebebiyle bu iftiraya maruz kaldığı da söylenir.

ve diğler ulemânın, şahitliğı ile serbest bırakılmıştır.²²⁴ Bağdât' da Nizâmiye medresesinde ölünceye kadar müderrislik yapan Herrasî, birçok talebe yetiştirmiştir.²²⁵

B. Eserleri

Tefsîr, Hadis, ve diğler şer'i ilim dallarında birçok eser telif eden Herrasî'nin eserlerinden bazıları şunlardır.²²⁶

-*Ahkâmü 'l-Kur 'ân*

-*Levâmiü 'd-Delâil fî Zevâya 'l-Mesâil*²²⁷

-*Şifâü 'l-Müsterşidîn fî Mebâhisi 'l-Müctehidîn*

-*Nakzu Müfredâtı İmâm Ahmed*

-*et-Ta'lik fî Usûli 'l-Fıkh*

-*el-Kitâp fî Usûli 'l-Fıkh*

-*el-Musannaf fî 'r-Rivâyât*²²⁸

-*el-Mezhep*²²⁹

C. Tefsîri

Herrasî'nin *Ahkâmü 'l-Kur 'ân* adlı eseri, fikhî tefsirlerin ilklerinden sayılıp, Şâfi mezhebi görüşleri doğrultusunda telif edilmiştir. 439 âyetin tefsirini kapsayan eserde çoğunlukla ahkâm âyetleri yer alırken, yer yer kelâmî mevzulara dair âyetler de tefsir edilmiştir.

Genelde şâfilerin görüşlerini, âyetler ve hadisler doğrultusunda açıklamayı hedefleyen , müfessir, bazen başta dört mezhep olmak üzere diğler mezheplerin görüşlerine de yer

²²⁴ Zirikli, *el-A 'lâm*, IV, 329

²²⁵ Talebelerinin listesi için bkz. (Ünalın, Abdülkerim, a.g.e, s. 45)

²²⁶ Bu kitaplardan sadece *Ahkâmü 'l-Kur 'ân* mevcuttur. Mısır, bt.y.

²²⁷ Mezhep görüşlerinin delillerine aittir. Dr. Münî' Abdülhâlim, *Menâhicü 'l-Müfessirîn*, Kâhire, 1978, s. 94

²²⁸ *Ahkâmü 'l-Kur 'ân*' da bu eserinden bahseder. a.g.e, IV, 296

²²⁹ *Ahkâmü 'l-Kur 'ân*' da bu eserinden bahseder. a.g.e, III, 107

vermiştir. Eserinde ictihada cevaz veren müellif, kendisi de şâfiî usûlü dairesinde bazı ictihadlarda bulunmuştur.

Herrasî, ulemânın çoğunluğu tarafından beğenilen ve kabul gören eseri hakkında şunları söylemektedir.

“Mütেকaddimûn ve müteahhirûn ulemâsının görüşlerini ve mezheplerini inceleyince İmam Şâfiî'nin görüşlerinin, K.Kerime dayandığını ve içlerinde en güzeli olduğunu gördüm. Bunun üzerine Ahkâmü'l-Kur'ân şeklinde bir kitap yazıp, onun görüşlerini ve delillerini açıklamayı, onun usûlü dairesinde bazı meseleleri çözmeyi istedim ... ve bütün gayretimi bu yolda sarfettim. Bu eserin kıymetini ancak ma'kul ve menkul ilimlerden nasiplenmiş usûl ve furuû ilimlerinde derinleşmiş kişiler anlayabilir. Diğer Ahkâmü'l-Kur'ân'ları inceleyip, bunların ya eksik olduklarını ya da sözün çok fazla uzatıldığını görünce, eserimi kısa fakat lafzen ve mânen meseleleri çözebilecek mâhiyette yazmaya çalıştım.”

Eser, önceki ulemânın görüşlerine ve ahkâm hadislerine yer verilmesi ile rivâyet tefsiri özelliği gösterirken, Herrasî'nin kendi ictihadlarının bulunması, hadisleri ve rivâyetleri tenkid etmesi aralarında tercihte bulunmasıyla dirâyet tefsiri gurubuna da girmektedir.

Tefsîrde uygulanan metod kısaca şöyledir; Herrasî, öncelikle ele aldığı âyette açıklanması gereken kelimelerin lûgat manalarını verir, kastedilen manaya, varsa ilgili diğer âyetleri de gözeterek değinir. Daha sonra âyetin muhtevasıyla ilgili hadisleri naklederek, âyetin delâlet ettiği hükmü açıklar. Bu hüküm hakkında varsa ihtilâfları delilleriyle birlikte zikreder. Bazen diğer mezhep görüşlerini tenkid eder ki; çoğunlukla Hanefî mezhebini, genellikle Cassas'ı hedef almıştır.

Gerekli gördüğü zaman, nüzûl sebeplerine, kırâatlere de değinen Herrasî, K.Kerim'in i'câz ve belâğatından bahsetmiş, kelâmî mevzulara da yer vermiştir.

Musa b. Muhammed Ali tarafından tahkik edilerek dört cilt halinde basılan eser hakkında kapsamlı bir araştırma yapıldığı için biz ayrıntıya girmeyip sadece genel özelliklerine değinmekle yetineceğiz.

1-Rivâyet Metodu

a) K.Kerim'in K.Kerim ile tefsiri

Ahkâm âyetlerinin incelendiği bu eserde, ele alınan âyetin hükmü, ilgili diğer âyetler doğrultusunda izah edilmeye çalışılmış, âmm lafızlar tahsîs, mücmeller tafsîl edilmiştir.

b) Hadislerle, sahâbe, tabiûn ve sonrakilerin görüşleri ile tefsiri

Hadis ilminde mütchassis olduğu bilinen Herrasî, eserinde fazlaca hadis kullanmış, özellikle ahkâm hadislerine yer vermiş, fakat bu hadislerin senedlerini hafzetmiştir. Aynı şekilde, sahâbeden itibaren kendine kadar ulaşan diğer yorumlara da önem vermiş, bunları tenkid süzgeçinden geçirerek aralarındaki tercihini belirtmiştir.

Yaptığı alıntılarda Çoğu zaman sadece isim zikrederken, nâdiren kitap ve müellif ismini beraber zikrederek alıntı yapmıştır.

c) Nüzûl sebepleri

Malûm olduğu üzere âyetin manasını doğru anlamak için gerekli unsurlardan en önemlisi, nüzûl sebebini bilmektir. Ahkâm tefsirlerinde bu konunun daha fazla önem arzemesine binaen Herrasî de eserinde nüzûl sebeplerine ehemmiyet vermiştir.

Misal; (Bakara 2/231) Ebu'd-Derdâ'dan rivâyet edilmiştir. "İnsanlardan bazıları hanımını boşuyor sonra da şaka yaptım diyordu, aynı şekilde bazıları köle azad ediyor, sonra da şaka yaptım diyerek vazgeçiyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ "*Allah'ın âyetlerini eğlence yapmayın*" âyetini indirdi"²³⁰

Görüldüğü gibi, farklı anlamlara sahip ...^{أ.ل.} kelimesi, nüzûl sebebini bilinmesiyle burada talak ve köle azat etmek gibi hükümler, anlamını taşıdığı da anlaşılmaktadır. Herrasî, bu manayı te'kid için Ebû Hureyre'den gelen " Üçsey vardır, onların ciddisi de şakası da ciddidir. Talak, nikah, ric'at (vazgeçme) " hadisini zikretmiştir.

d) Nesh anlayışı

Nesih, ahkâm âyetlerinde câri olduğu için özellikle ahkâm tefsirlerinde daha fazla önem arzetmektedir. Zira neshin şeklinin belirlenmesi ve hangi delillerin birbirini neshedebileceği, mezheplere göre değişmekte ve dolayısıyla hükümleri etkilemektedir.

²³⁰ Herrasî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 264

Şâfiî mezhebine bağlı olan, onun görüşlerini daha üstün kabul eden Herrasî, neshin K.Kerim’de vuku bulduğunu, ilgili âyetler vesilesiyle dile getirmekte ve neshin caiz olduğunu açıkça ifâde etmektedir.²³¹ Bununla beraber daha önce de belirttiğimiz gibi Herrasî, K.Kerim’in Sünnet’le, Sünnet’in K.Kerim’le neshedilebileceğini kabul ederek, genel geçer şâfiî görüşüne muhalefet etmiştir.²³²

Misal; (Azhap 33/52)

لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ
مِنْ بَعْدِ وَلَا أَنْ يُبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ

“Bu âyetin zâhiri, Peygamberimiz’e yanında bulunan hanımların dışındakilerinin, hoşuna gitseler bile haram olduğunu belirtmektedir. Fakat daha sonra kendisine kadınlar helal kılınmıştır. Bu ise âyetin mensûh olduğunu gösteriyor. Oysa K.Kerim’de bu âyetin neshini gerektirecek bir âyet yoktur. O halde burada nesh, sünnetle gerçekleşmiştir, bu ise Kur’ân’ın Sünnet’le neshinin caiz olduğuna delildir.”²³³

Misal; (Bakara 2/144)

فَدَنْتَرَىٰ قَلْبَكَ وَجْهَكَ فِي السَّمَاءِ
فَلَمَّا لَيْتَكَ قَبْلَهُ رَضِيَهَا

“Bu âyet aynı zamanda Sünnetin K.Kerim’i neshetmesinin caiz olduğuna delâlet ediyor. Çünkü Nebi (a.s), bu âyetten önce Beytü’l-Makdis’e yönelerek namaz kılıyordu, bu ise K.Kerim ile belirlenmişti. İşte K.Kerim ile belirlenmemiş olan bu hüküm, daha sonra bu âyet ile neshedilmiştir”²³⁴

Herrasî, ayrıca K.Kerim’in âhâd haberlerle de nesholabileceğini söylemiştir. Ona göre önemli olan râvinin sağlam olmasıdır. Çünkü Haberü’l-Vâhid kesin bilgi ifâde eder. Nisâ 4/23’ncü âyette nikahlanılması haram olan kadınlar sayılmış, bunlar arasında kadının halası veya teyzesinden birisiyle birlikte nikahlanmasına değinilmemiştir. Halbuki kadının halası veya teyzesiyle birlikte nikahlanması âhâd haberlerle haram kılınmıştır. Bu ise K.Kerim’in bu haberle neshi yada tahsisidir. Zira Nisâ 4/24’de “(sayılan kadınların) dışındakiler size helal kılınmıştır” buyurulmaktadır.

²³¹ Ünalın, a.g.e, s. 71

²³² Zira İmâm Şâfiî, K.Kerim’in ve Sünnet’in ancak kendileri ile neshedilebileceği kanaatindedir. bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, Tah: Muhaammed es-Seyyid el-Geylânî, by. y, 1969, s. 54-56

²³³ Herrasî, a.g.e, IV, 353

²³⁴ Herrasî, a.g.e, I, 44

Nesihle ilgili genel tavrı bu şekilde olan Herrasî, yeri geldiğinde nâsîh ve mensûh âyetleri belirtmiştir. Eser bu açıdan incelendiğinde Herrasî'nin nâsîh ve mensûhu çoğaltanlardan olmadığı görülecektir.

e) Kırâat

Herrasî'nin, kırâat farklılıklarına sadece üç yerde değindiği tespit edilmiştir.²³⁵ Kanaatimizce bu durum, eserin ahkâm âyetlerini açıklamayı hedeflemesi ve çoğunlukla bu âyetleri ihtiva etmesinden kaynaklanmıştır.

2-Dirâyet Metodu

Herrasî, rey ile tefsir yapılması taraftarıdır. *Ahkâmü'l-Kur'an*'adlı eserinde kendi icthadı ile hüküm istinbâtında bulunması, ele aldığı hadisleri tenkide tâbi tutması, dil açıklamalarına ve kelâmî tartışmalara değinmesiyle onun bu metodu benimsediğini ve uyguladığını göstermektedir.

a) Lügat ve Nahiv

Hükümlerdeki ihtilâfların sebeplerinden birisi de lügat ve gramere ait farklı yorumlardır. İncelediğimiz *Ahkâmü'l-Kur'an*'da da bu tip açıklamalara yer verilmiş, kelimenin anlamını belirlemek için, K.Kerim'deki diğer kullanımlarından, hadislerden, sahâbenin ve diğer selef ulemâsının görüşlerinden, arap şiirinden istifade edilmiş az da olsa gramere ait mevzulara değinilmiştir.²³⁶

b) Belâgat ve İ'câz

Tefsiri ahkâmı alâkalı olmasına rağmen Herrasî, eserinde K.Kerim'in i'câzına ve edebî sanatlara da değinmiştir.

Misal; (İsrâ 17/24) وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذِّكِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

“Bu ifâde fesâhatin ve maksadı mecaz yoluyla ifâde etmenin en yüksek mertebesidir. Çünkü alçalmanın kanadı olmadığı halde kanat kelimesi onun muzâfi kılınarak, ana-babaya karşı saygı ve tevâzu kastedilmiştir.”²³⁷

²³⁵ Ünalın, a.g.e, s. 74-76

²³⁶ Tezimizizin hacmi nedeniyle bu konuya örnek veremeyeceğiz.

²³⁷ Herrasî, a.g.e, IV, 190

c) Hadis Kritiği

Gerek Şâfiî mezhebinin hadis ehli olması gerekse Herrasî'nin özellikle Hadis ilmüne vukûfiyeti sebebiyle, eserde nakledilen hadisler itina ile seçilmiş ve gerektiği yerde tenkid edilmiştir.

Misal; (Bakara 2/173)

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالذَّمَّ وَاللَّحْمَ الْخَنِزِيرِ وَمَا أَهْلَ بِهِ لغيرِ اللَّهِ

Bu âyet vesilesiyle “Saîd b. Beşir, Ebbân b. Ebî Ayyaş, Enes b. Mâlik'ten, Nebi (s.a.v.) “Deniz üzerinde ölü olarak bulunan balıklardan ye” dediğini ifade eden rivâyeti aktaran Herrasî, Ebbân b. Ebî Ayyaş, rivâyetiyle hüküm sabit olacak derecede sağlam kişi değildir.” diyerek râviyi tenkid etmiş ve Şu'be (160/777)'den “Ebbân b. Ayyaş'tan hadis rivâyet etmektense yetmiş defa zina etmek bana daha sevimlidir.” sözünü naklederek duruma açıklık kazandırmıştır.²³⁸

d) Fıkıh

Eserin en önemli yönü fikhî cephesidir. Herrasî, eserinin mukaddimesinde de belirttiği gibi İmâm Şâfiî'nin usûlünü benimsemiş ve Şâfiî'nin hükümlerini delilleriyle açıklamayı, bununla beraber o doğrultuda bazı meseleleri çözmeyi hedeflemiştir.

Şer'i hükümleri temel kaynaklardan çıkarmakta takip edilecek kurallar bütünü olan Fıkıh usûlüne dair, icthad, icmâ, kıyas, istihsan gibi terimlere, yeri geldiğinde değinip bu konudaki görüşünü belirten Herrasî, fazla ayrıntıya girmeden, meseleyi bu konudaki diğer kitaplarına havale etmiştir.

Herrasî, genelde Şâfiî'nin fıkıh usûlünü benimsemiş, bu kurallar çerçevesinde hüküm çıkarmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi sadece, K.Kerim' in Sünnet'i ve Sünnet'in K.Kerim'i neshi konusunda onlara muhafelet ederek cevazına hükmetmiştir. Ele aldığı hükümlerde kendi mezhep görüşünü aktardıktan sonra, başta Hanefî mezhebi olmak üzere dört mezhebin görüşünü, hatta yaşayan ve yaşamayan diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmıştır. Bu yönüyle eser, bir fıkıh kitabı ya da mezhep ihtilâflarını konu edinen bir hilâfiyyat eseri görünümü arz etmektedir.²³⁹

²³⁸ Herrasî, a.g.e, I, 67

²³⁹ Ünalın, a.g.e, s. 115

Cassas'ın (370/980) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde İmâm Şâfiî'yi tenkidine mukabil, Herrasî de özellikle Cassas'ın Şâfiî'yi eleştirdiği yerler olmak üzere pekçok yerde Cassas'ı ve hanefileri tenkid etmiş, onları cahillik ve anlayışsızlıkla itham etmiştir.²⁴⁰

Ahkâm âyetlerini konu edinen Herrasî'nin fıkıh anlayışını temel çerçevesiyle böylece belirledikten sonra, bizzat kendisinin hüküm çıkarmasıyla ilgili bir örnek vererek konuyu bağlayacağız.

Misal; (Bakara 2/220) “Bu âyet pekçok hükme cevaz vermektedir. Onlardan birisi de, **إصلاح لهم خير**. sözüdür. Bu söz, salâh şartıyla, yetime bakan bir kişinin onun malını kendi malına karıştırmayı ve alışverişte ondan tasarruf edebilmesinin caiz olduğuna delâlet etmektedir²⁴¹” diyerek ıslâh kelimesinden hareketle yetimin malı üzerindeki tasarrufun cevazına hükmetmiştir.

e) Kelâm

Fıkıhî tefsirlerde genellikle kelâma dair mevzulara değinilmediği düşünülse de Herrasî, yaşadığı dönem ve çevre itibarıyla bu münakaşalardan uzak kalamamış, tefsirinde kelâmî görüşlerini belirtmiş, yer yer başta Râfizîyye, Bâtiniyye ve Mu'tezile olmak üzere diğer fırkaları tenkid etmiştir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın varlığına ve tevhide dair açıklamalar da yapmış, taklîdî imanı reddedip, tahkîkî imanı savunmuştur.

Değerlendirme

Ahkâm âyetlerinin bazen fıkıh bablarına göre bazen de mushaf tertibine göre ele alındığı tefsirlere, ahkâm/fıkıhî tefsirler denmektedir. Bu eserlerin bir kısmı belli bir mezhebin görüşleri doğrultusunda, bir kısmı ise mezhep farkı gözetmeksizin farklı mezheplerin görüşleri nazarı dikkate alınarak telif edilmiştir.

İnceleme konumuz olan, Herrasî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eseri, bu ekolün ilkelerinden olup²⁴² “Şâfiî mezhebi üzerine yazılan ve ahkâm açısından Kur'ân'ın tamamını kapsayan yegâne eserdir.”²⁴³

²⁴⁰ Bununla beraber birçok yerde, Cassas'tan isim vererek ve vermeyerek istifade etmiştir.

²⁴¹ Herrasî, a.g.e, I, 186

²⁴² Dr. Muni', a.g.e, s. 91

²⁴³ Ünalın, a.g.e, s. 113

İmam Şâfî (204/819)'in *Ahkâmü'l-Kur'ân*'i ise, Beyhakî (458/1066) tarafından onun vefatından, 254 sene sonra onun görüşlerinin toplanması sûretiyle telif edilmiştir.²⁴⁴

Selçuklu Devleti, kurmuş olduğu Nizâmiye medreselerinde, ehl-i sünnet düşüncesini okutmuş, Hanefî ve Şâfî mezheplerine ayrı ayrı iltifatta bulunmuştur. Bu tutum, incelediğimiz dönem ve coğrafyanın mezhep anlayışını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu ortamda yaşayan Herrasî, şâfî ahkâmını delilleri ile açıklamayı hedeflediği, *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eseri ile Şâfî mezhebi fikirlerinin bu bölgede, anlaşılmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Eserde yer yer diğer mezheplerin görüşlerine değinilmesi ise bu tefsiri daha değerli kılmıştır.

Şâfî (204/819)'yi üstün bir insan olarak gören ve eserinde bunu açıkça ifade eden müellif, Nesih konusunda, ondan farklı görüş benimsemiştir. Bu durum, Herrasî'nin ilim anlayışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Bir ahkâm tefsiri olmasına rağmen, eserde kelâmî mevzulara değinilmesi, K.Kerim'in i'câz ve belâğatından bahsedilmesi, Herrasî'nin ilmî derinliğini göstermektedir. Herrasî, tefsirinde nasıl bir metod takip edeceğini mukaddimede beyan etmiş ve beyanına sadık kalarak eserinde, konuları dağıtmamış, meseleleri derli toplu, fazla uzatmadan, ama anlaşılacak kadar da kısaltmadan, güzel bir üslûbla ele almıştır.

14. EBÛ HÂMİD el-GAZZÂLÎ et-TÛSÎ (505/ 1111)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Hâmid, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî²⁴⁵ et-Tûsî eş-Şâfî

İslâm dünyası ile beraber batı dünyasını ve düşüncesini de derinden etkileyen, şöhreti mezhep ve anlayış farkı olmaksızın tüm âlimler arasında yayılan Gazzâlî, 450/1058'de Tus'da doğmuştur .

²⁴⁴ Cerrahoğlu İsmail, *Tefsîr Tarihi*, II, 55 ayrıca Zâhidü'l-Kevserî'de bu esere yazdığı taktirde bu hususu belirtmiştir.

²⁴⁵ Bu nisbenin iki yorumu vardır; Tus şehrinin *Gazale* karyesine nisbeten Gazalî denmiş veya babası iplikçilik yaptığı için *Ğazl*'den Gazzâlî denmiştir. Genellikle ikinci görüş benimsenmektedir.

Küçük yaşta kardeşiyle beraber doğduğu kasabadaki medreseye gitmiş daha sonra Tus'ta, Ali Ahmed er-Râzegani'den fıkıh okumuş, sonra Cürcan'a giderek, İmam Ebû Nasr el-İsmailî'nin derslerine katılmış, ondan fıkıh ve kelâm dersleri almıştır Nisâbü'r'da, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli el-Cüveynî'den kelâm, usûl, fıkıh, mantık tahsili görmüş ve onun en önemli talebelerinden olmuştur.²⁴⁶

Ebû Sehl Muhammed'den Sahihü'l-Buhârî ile Sahihü'l-Müslim'i, Hâkim el-Feth et-Tûsî'den Sünenü Ebî Davûd'u dinlemiş, Şeyh Farmedî'den tasavvuf dersleri almıştır.²⁴⁷

İmamü'l-Haremeyn'in vefatı üzerine Nizâmülmülk'ün dikkatini çekmiş bunun üzerine Bağdât'ta Nizâmiye medresesi müderisliğine tayin edilmiş (484/1091) dört yıl burada ders vermiştir. Bu arada okuduğu tasavvufî eserlerin etkisiyle ahiret kaygısına düşmüş, zihni ve rûhi bazı rahatsızlıklar/bunalım sonucu Kasım 488/109'de Şam'a giderek iki yıl burada uzlete çekilmiştir.²⁴⁸

Şam'dan sonra hacc'a giden Gazzâlî, dönüşte Irak'a uğramış fakat burada fazla kalamayıp Tus'a geri dönmüştür. On yıl memleketinde kaldıktan sonra Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ün ısrarı üzerine Nisâbü'r'daki Nizâmiye medresesinde derslere başlamışsa da (499/1105) bu dersleri ancak bir yıl devam ettirebilmiş, tekrar Tus'a dönerek, evinin yanına bir medrese ve sûfiler için bir tekke yaptırarak, burada Kur'ân ve Buhârî okumakla uzlet hayatını devam ettirmiştir.

14 Cemaziyelâhir 505/Aralık 1111 pazartesi günü Tus'ta vefat etmiştir. Tayran kasabası dışında bulunan kabri hâlen bir ziyaretgâhtır.

Gazzâlî, islâmî ilimlerin hemen hemen hepsinde tahsil görmüş, firkaların çoğaldığı, fikirlerin değiştiği, metotların arttığı, İbn Sina gibi düşünürlerin aktardığı Yunan felsefesinin yayıldığı bir ortamda bu geniş kültürü tenkid ve tahkik süzgecinden geçirmiş zamanında geçerli olan Yunan felsefesinin problem ve metodlarını iyi bir şekilde kavramıştır.

²⁴⁶ Bilmen, a.g.e, I, 44

²⁴⁷ Bilmen, a.g.e, I, 44

²⁴⁸ Ateş Süleyman, a.g.e. s. 110

Bâtinîlerin görüşlerine bir bâtinî kadar, felsefeye bir filozof kadar hâkimdir. Hatta bu çok yönlülüğü sebebiyle fakîhler onu fakîh, sûfîler mutasavvıf, kelâmcılar mütekellim saymışlardır, oysa o hiçbiri olmadığı gibi, hepsini incelemiş olmasıyla da aynı zamanda onlardan birisi gibidir.

Gazzâlî'nin düşünce dünyasını tahlil ve tesbit oldukça güçtür. Eserlerini inceleyenler fikirleri arasında çelişkiler olduğunu söylemişler, bazı kimseler bu vâkıyı farklı şekillerde tevil ve telif etmeye çalışmışlardır. Biz bunun ayrıntısına girmek istememekle beraber, bu karışıklığın tefsir anlayışını da etkilemesi sebebiyle kısa bir tahlil yapmayı yerinde buluyoruz.

Bilindiği gibi Gazzâlî'nin düşünce hayatı farklı dönemlerden oluşmaktadır. Özellikle Bağdât'taki müderrisliği sırasında yaşadığı fikrî bunalım, bu hususta ayırıcı unsur olmuştur. Birbirinden net bir çizgi halinde ayrılması mümkün olmayan bu fikir sürecini tam kavrayamamak onun düşüncelerini tam olarak değerlendirememeye sonucunu doğurmaktadır. Bu süreci²⁴⁹ gözetmekle beraber, kendisinin anlayışı olan ve mezhebin tarifi münâsebetiyle değindiği zaman, mekan ve muhatabların fikir seviyesinin²⁵⁰ önemini belirten yaklaşımı, bu çelişkilerin çözümünde temel olmalıdır.

“Bazı İslâm düşünürleri,²⁵¹ Gazzâlî'nin söz ve görüşlerindeki bu çelişkileri, onun takip ettiği bu metoda göre tahlil etmişlerdir. Bu kaideye göre, Gazzâlî'yi anlamak isteyen kimsenin, onun bir konu hakkındaki fikirlerini çeşitli kitaplardan takip edip, her kitabında hitap ettiği kimselerin derecelerine dikkat etmeli ve değerlendirmesini buna göre yapmalıdır. Birçoklarının düştüğü hata, onun fikirlerini tesbit ederken tek kitabını esas alıp diğer kitaplarını gözardı etmeleridir.²⁵²

²⁴⁹ Bu süreç, önce Kelâm sonra Felsefe ve en son olarak Sûfî yöneliş şeklinde cereyan etmiştir. Gazzâlî, *el-Munkızu mine 'd-Dalâl* isimli eserinde bu hususta geniş bilgi vermiştir

²⁵⁰ Gazzâlî, *Mizanü 'l-Amel*, Mısır, 1973, s. 172-174; Bu izahın hülâsası şudur “Mezheb, şu üç mertebenin ortak adıdır. Birinci mertebe, mübahât olup münakaşa ve münazaralarda sözkonusu edilir, ikincisi, tâlim ve terbiyede geçerli olup, soranların anlayışına uygun cevapları içerir, üçüncüsü ise, kişinin kendisine saklaması gereken şeyler olup, sadece ehline söylenmelidir.” Kendisi de bu tip konuları bir eserinde topladığını söylemiştir.

²⁵¹ İbn Tufeyl, İbn Teymiyye gibi

²⁵² Tancî Muhammed, “Gazzâlî'ye Göre Kur'ân Tefsiri” D.İ.B. Dergisi, C. IV, Ankara, 1961, s. 16

Felsefe eğitimini bir üstdan almamış, Bağdât medresesinde ders verdiği sıralarda iki yıl süreyle felsefi eserler²⁵³ okumuş ve *Tehâfüt* adlı eseriyle, felsefe-din mukayesesini yaparak, bu konuda günümüze kadar uzanan yeni bir tartışmayı başlatmıştır.²⁵⁴ İlmî tefsir anlayışının temelini de bu konuya olan hâkimiyeti oluşturmuştur.

Kelâm ilminde, Bakillânî (408/1017)'nin eserlerinden ve İmâmü'l-Haremeyn'in (478/1085) derslerinden istifade etmiştir. Gazzâlî'nin kullanımıyla Aristo mantığı Kelâm ilmine girmiş, böylelikle daha sonraki kelâmcılarda felsefi görüş ve metodoloji yerleşmiş, F. Râzî ve Cürçânî gibi kelâmcıların eserlerinde bariz bir şekilde gözükmeye başlamıştır.²⁵⁵ O, akla gelen şüpheleri yok etmek, müşkilleri olanların müşkilleriini çözmek için Kelâm ilmiyle uğraşmıştır.

Bâtinîlerle yaptığı mücadelede, onların kendi metodlarını kullanarak etkili olmuş, fikrî planda bâtinîlerin görüşlerini çürüterek Selçukluların onlarla siyâsî olarak mücadele etmesine yardımcı olmuştur.

İtikaden Eş'arîdir, Hocası İmâmü'l-Haremeyn'in metodunu takip etmiştir. İtikadî görüşleri arasında bir takım Eş'arîyye'ye muhalif fikirler de vardır. Onun bu muhalefetlerine tahammül edemeyenlerin özellikle bazı Malikî düşünürlerinin ağır eleştirilerine maruz kalmıştır. Bunların başını Ma'zerî çekmiş ve Gazzâlî'yi "Kelâmî düşünceyi felsefeye dayandırmakla" itham etmiştir.²⁵⁶

Gazzâlî ise, bir yandan Eş'arî düşüncesinin tahlil ve tasnifi ile meşgul olurken diğer yandan başta Mu'tezile ve Bâtiniyye olmak üzere muhtelif firkalarla mücadele etmiş, bu amaca yönelik muhtelif eserler yazmıştır.

Horasan bölgesinde Şâfiî âlimlerin yoğun olması ve hocalarının bu mezhebe mün-tesip olmalarının etkisiyle Şâfiî mezhebine mensuptur. Usûle ve furûa dair eserlerinde mezhebinin fikirlerine hâkim olduğu gözükmektedir. Kendi mezhebi dışındaki mezhepler

²⁵³ Fârâbî, İbn Sînâ, İhvân-ı Safa risâleleri, Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin eserleri.

²⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Türker Mübâhat, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe Din Münasebetleri*, Ankara, 1956

²⁵⁵ Türker, a.g.e, s. 27

²⁵⁶ Subkî, *T. Şâfiyye*, IV. 125

hakkında da bilgi sahibi olan Gazzâlî, bunların bazı görüşlerini tenkid etmiş, *el-Menhûl* adlı eserinde Hanefî mezhebine tarizlerde bulunmuştur.

İlmî yetkinliği kabul edilen Gazzâlî, bazı konularda eksik görülerek eleştirilmiştir.²⁵⁷ Nahiv ilminde yetersiz olduğu söylenmiş, *İhya*'da yer alan bazı hadislerin zayıflığı²⁵⁸ sebebiyle tenkit edilmiştir. Kendisi, her ne kadar *el-İmlâ an-İşkilâti'l-İhya* adlı eseriyle, bu eleştirileri ortadan kaldırmak istemişse de bu tenkitleri tümüyle kesememiştir.

Tasavvufla ilk teması, Farmedî (477/1084)'den ders aldığı yıllarda olmuştur. O yıllarda tasavvufla hem nazari hem de amelî yönden biraz aşinalık kesbetmiş, fakat daha sonra Kelâm ve Felsefe'ye dönmüştür. Bu sebeble tasavvufa köklü meyli 38 yaş civarında, kelâm ve felsefe eğitimi sonrası yaşadığı rûhî ve fikrî bunalım neticesinde 488/1095' de başlamıştır.

Bu sahada başlıca kaynakları, Kuşeyrî (465/1072)'in *Risâle*'si, Şiblî (334/945) ve Beyâzîd-ı Bestâmî (260/874)'in kitaplara aktarılan sözleri olmuştur.²⁵⁹ Bunun yanında kendisi *el-Munkız* adlı eserinde, sûfilerin ileri gelenlerinin kitaplarını okuduğunu söyler ve Ebû Tâlib el-Mekkî (387/998)'nin *Kât'u'l-Kulûb*'unu, Hâris el-Muhasibî (243/857)'nin kitabını zikreder.

Tasavvufa ait pekçok eseri bulunan Gazzâlî, şer'î amellerin derûnî mânalarını keşfe çalışmış, şeriat ile tasavvufu cemetmiştir. Ömrünün son dönemi gerek fikrî gerekse yaşantı planında sûfiyye etkisinde geçmiştir.

Gazzâlî'nin tefsir anlayışını kavramak için ilim tahsilini ve düşünce dünyasını ana hatlarıyla belirlemenin gerekli olduğunu düşünerek kısaca belirlemeye çalıştık, zira her tefsir, müfessirinin bilgi birikimi, düşünce tarzı ve yaşadığı çevrenin bir ürünüdür.

B. Eserleri

Gazzâlî, muhtelif sahalarda pekçok eser telif etmiştir. Daha hayatta iken birçoğu hakkında tenkitler, reddiyeler yazılmış, o da bu eleştirilere karşı cevaplarını ihtiva eden

²⁵⁷ Bu itirazlar ve açıklamaları için bkz. Bilmen, a.g.e, II,44

²⁵⁸ Bu hadislerin tahriri hakkında, Irakî'nin iki ciltlik eseri gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

²⁵⁹ Çubukçu İ. Ağah, *Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara, 1970, s. 20

yeni eserler kaleme almıştır. Eserleri hakkındaki bu hareketlilik ve canlılık bile Gazzâlî'nin yaşadığı dönem için ne denli önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Eserlerinin alfabetik sıraya göre listesinin el-Murtaza ez-Zebîdî tarafından tanzim edildiği söylenir. Bu liste kaynaklarda mevcut²⁶⁰ olduğu için biz tekrar saymak istemiyoruz. Usûl, Fıkıh, Kelâm, Felsefe, Tefsîr, Mantık, Mev'iza alanlarda pekçok eseri vardır.²⁶¹

C. Tefsîri

Tefsîre dair, Gazzâlî'nin müstakil bir eser yazdığı, tabakat kitaplarında²⁶² zikredilmekle beraber yapılan araştırmalar da²⁶³ kendisine isnad edilen, *Yakûtu 't-Tevîl* adlı eserin ona ait olmadığını göstermektedir. Buna rağmen diğer eserlerinde K.Kerim'in tefsir edilmesine dair görüşler serdetmesi ve muhtelif eserlerinde birçok âyeti tefsir etmesi, onu bir müfessir olarak incelemeyi gerektirmektedir.

“Onun tefsire dair fikirlerinin ekserisi, fırka ve mezheplerin Kur'ân'ın bütününe yahut bir kısmını tefsirle izah ederken kullandıkları metodları tenkit ettiği sırada meydana gelmiştir. Bundan dolayı bu fikirleri kaide vaz'eder şekilde değil, çoğu red ve itiraz tarzında ortaya çıkmıştır.”²⁶⁴

Şüphencilik ve müdakkik özelliğini tefsir metodlarına ya da kendisine ulaşan tefsir kültürüne de uygulayarak, bu birikimi tahlil ve tenkid etmiş, K.Kerim'in anlaşılmasındaki en büyük maninin mezhep taassubu ve müdafaası olduğunu ileri sürmüştür.²⁶⁵

Ona göre tek çare, herhangi bir önyargıya sahip olmadan doğrudan K.Kerim'e yönelmektir, K.Kerim'in rey ile tefsir edilmesini yasaklayan rivâyet²⁶⁶ Gazzâlî'ye göre, mezhep fikirlerine göre K.Kerim'i yorumlamaktan menetme anlamındadır.²⁶⁷

²⁶⁰ Zebîdî, *İthafu 's-Sâdeti'l-Muttekin*, Daru'l-Fikr, by.y. bt.y, I, 27-44; Kufralı Kâsım, "Gazzâlî" İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. İstanbul, 1978, IV, 757; İsmail Paşa *Hediyye*, I, 79; Brockelmann, *GAL* I,419, *Suppl*, I,744

²⁶¹ Kitaplarında görülen bazı çelişkili fikirleri sebebiyle, İ.Teymiyye, M.Watt gibi zâtlar bu eserlerden bazılarının ona ait olmadığını ileri sürmüşlerdir. İ.A., IV, 750.

²⁶² Bilmen, a.g.e, II, 144

²⁶³ Ateş Süleyman, a.g.e, s. 118; Duman Zeki, "İmam Gazalî'nin Tefsîr Anlayışı" Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, S.VI, Kayseri, 1989, s. 61-77

²⁶⁴ Tancî, Muhammed, a.g.m, s. 15

²⁶⁵ Gazzâlî, *İhyau Ulûmi 'd-Din*, Mısır, bt.y, I, 175 (İhya)

²⁶⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, K. Tefsîr, I,157

Gazzâlî'nin *Miškâtü'l-Envâr*, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *İhyau Ulûmi'd-Din* adlı eserleri tefsir ile alâkalıdır. İlk iki eser direkt âyetlerin tefsirini ihtiva ederken, *İhya*'da ise tefsir, ilmüne dair açıklamalar mevcuttur. Bu sebeble *İhya* bir nev'i tefsir olarak kabul edilmiştir.²⁶⁸

*Miškâtü'l-Envâr*²⁶⁹ çoğunlukla sûfiler tarafından yorumlanan ve işârî manalara hamli mümkün olan, Nûr 24/35 âyeti çerçevesinde bir âyet tefsiridir. Allah (c.c.)'ı tanıma hususunda sorulan suallere verilen cevapları ve yorumları kapsamaktadır. Hacminin azlığına rağmen muhtevasının zenginliği nedeniyle Gazzâlî'nin tefsir anlayışını belirleme açısından oldukça ehemmiyetlidir.

Cevâhirü'l-Kur'ân ya da *Cevâhirü'd-Dürer* adıyla çok sayıda yazması mevcut olan eser ise, iman, ibâdet, muâmelat ve ahlâk yönünden islâm dinini anlatmaktadır. Bu eserde ahkâm âyetlerine yer verilmiş, sık sık *İhya*'ya atıflar yapılmıştır.²⁷⁰

Yakûtu't-Tevîl adlı eser, tefsir olmakla beraber, Gazzâlî'ye ait olmadığı tespit edilmiştir. Bu eserin 40 cüz veya 10 cilt olduğu söylenmiştir.²⁷¹ Süleymaniye Kütüphanesi, H.Hüsnü Paşa 57 no'da, Mülk sûresinden başlayıp, K.Kerim'in sonuna kadarlık bölümü kapsayan bir yazma nüshası bulunan eserin, ona ait olmadığı bu konuda yapılmış muhtelif araştırmalardan anlaşılmaktadır.²⁷² Bu araştırmaların isabetli delillerine binaen ve Tabakâtü'l-Müfessirîn kitaplarında Gazzâlî'ye ve bu eserine yer verilmemesini dikkate a-

²⁶⁷ Gazzâlî, *İhya*, I, 157, IV, 526

²⁶⁸ Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 111

²⁶⁹ Bu isim ile başlayan üç eser vardır. *Miškâtü'l-Envâr ft Riyâdi'l-Ezhâr*, *Miškâtü'l-Envâr ft Letâifi'l-Ahbâr ft'l-Mevâiz*, *Miškâtü'l-Envâr ve Mistâfû'l-Ezhâr ft Tefsîri Âyeti'n Nûr*. Sözkonusu edilen eser bu son eserdir. (İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 79)

²⁷⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 615

²⁷¹ Bilmen, a.g.e, II, 457; Kâtip Çelebi, a.g.e, II, 248

²⁷² Tancî, Muhammed, a.g.m, s.14'de "Gazzâlî'nin tefsire dair müstakil bir eser yazmadığını söyler" S.Ateş, a.g.e, s.118'de "bu nüshayı incelediğini söyleyerek, belirttiği sebepler dolayısıyla Gazzâlî'ye ait olmadığını isbata çalışmıştır." Zeki Duman a.g.m, s.73'de "kendisinin de bu nüshayı incelediğini ve gerek muhteva gerekse üslûp açısından Gazzâlî'ye ait olmayıp, Gazzâlî nisbeli başka bir müellife ait olabileceğini ifade etmiştir."

larak, bu eserin ona ait olmadığı görüşüne biz de katılarak bu eseri değerlendirmemiz dışında tutacağız.²⁷³

Kütüphane kataloglarını incelememiz neticesinde, Gazzâlî'nin tefsire dair bunların dışında şu eserleri tespit edilmiştir.

-Bahru 'l-Mahabbeti fî Esrari 'l-Meveddeti (Yusuf sûresinin tefsiri)²⁷⁴

“Bombay’da tabedilmiş olan eser, aşk ve muhabbetin yüksek mahiyetine dair ârifâne sözleri, hakîmâne hikayeleri, mutasavvifâne beyitleri, nükteleri ihtiva etmektedir. Bu latif kitap bir tefsir olmaktan ziyade bir ibret, bir mev’iza, bir tasavvuf mecmuası demektir.²⁷⁵

-Âdabu Tilâveti 'l-Kur 'ân (Millet Ktph. Ali Emîri, 4302)

-Risâle fî Tefsîri Sûreti 'l Fâtiha (Süleymaniye Ktph, Ayasofya 389)

Şeriat ile tasavvufu cemedan Gazzâlî'nin tefsir anlayışının temelini de bu esas oluşturmuş, K.Kerim'in mesajını tam olarak kavrayabilmek için bu birlikteliği zaruri saymıştır. Ona göre doğru bir tefsir için gereken en önemli şart ya da doğru olarak anlaşılmasının önündeki en büyük engel, K.Kerim'in taklid yoluyla bir mezhebe bağlanarak, tetkik ve tahkikten uzak, donuk olarak okunmasıdır. Burada mezheb taassubu sözü ile, daha ziyade itikadî anlayışları kastetmiş olan Gazzâlî, aynı zamanda zâhir manadan kaçan sûfleri de bu ifâdesiyle eleştirmiştir.²⁷⁶

a) Zâhir-Bâtın ilişkisi

Gazzâlî, K.Kerim lafızlarının bâtinî mânalarının varlığını temel olarak kabul etmektedir. Ona göre, “iç manalar, tıpkı kabuğun özü gibidir, insanlar yalnız duyular âlemini görürler. Duyular âlemi, öz olan melekût âleminin kabuğu durumundadır. Bu dış âlemi geçemeyen kimse; nârın sadece kabuğunu, insanın da derisini görmüş olur. İçeriye nüfuz

²⁷³ Bu eser *Keşfü 'z-Zunûn*, II, 2048'de müstakil olarak ele alınmış ve 40 cild olduğu söylenmiştir. *Hedyyetu 'l-Arifin* I, 792'de Gazzâlî'nin eserlerinin listesi verilirken *Ya 'kutu 'l-Te 'vil*'de sayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ateş, Süleyman a.g.e, s.118 ve Zeki Duman, a.g.m. s. 73

²⁷⁴ Süleymaniye Ktph. İzmirli İsmail Hakkı, nr.139

²⁷⁵ Bilmen, a.g.e, II, 457

²⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 285

edemez”²⁷⁷ diyerek şehâdet ve melekût âlemi anlayışı doğrultusunda lafzın zâhir-bâtın anlamları olduğunu ileri sürmüştür. Bu anlayışını, “*Kur’ân’ın zâhiri-bâtını, haddi, matla’ı vardır*” hadisi²⁷⁸ ile desteklemiş, Hz. Ali’nin “İsteseydüm yalnız Fâtiha sûresinin tefsiri hakkında yetmiş deve yükü kitap yazardım” sözünden hareketle, bir sûrenin zâhiri tefsiri bu kadar olamazdı, anlayışıyla bâtinî yorumların varlığına delil getirmiştir.²⁷⁹

Bazı âyetlerin zâhiri olarak anlaşılabilir olmasına rağmen mânasının kavranamayışının, zâhiri bilmenin yetersizliğini ve bâtına duyulan ihtiyacı gösterdiğini söyler.²⁸⁰ Ona göre, K.Kerim’deki temsîlî anlatımlar ve sembolik dil, bâtinî yani remzî ve işârî tefsirlerin meşrûiyetini göstermektedir. Meselâ Râ’d 13/17’de *ilim*; su ile, *kalpler*; vadiler ve kaynaklar ile, *sapıklık*; köpük ile temsil edilmiştir.²⁸¹

Bütün bu deliller ile bâtinî tefsirin varlığını kabul eden Gazzâlî, bununla beraber zâhirin varlığı ve belirleyiciliğini savunmakla seleflerinden ayrılmış, tüm bâtinî yorumları olduğu gibi önşartsız kabul etmemiş, hatta bazı bâtinî yorumları örnek vererek tenkid etmiştir.

Ölülerin dirilmesini; akılları ve ruhları dirilten ilim sayesinde cehâletin ve sapıklığın gidişi, Hz Musa’nın *âsasının sihirbazların sihirlerini yutuşunu*; inkâr edilemez derecedeki bürhânları inkâr edenlerin şüphelerini iptal etmesi şeklinde yorumlayan ve zâhir mânayı inkâr edenleri eleştirmiş, bu tevilleri yapan İhvân-ı Safa’ya haşviyyetü’l felâsife demektedir.²⁸² Zâhirle bâtin birarada yürümelidir. Zâhiri mânadan ayırmak haşiv,²⁸³ manayı zâhirden ayırmak ise bâtinîliktir. Zâhiri tefsiri bilmeden, yalnız arapça bilmekle bâtinî mânalar istinbata çalışan kimse çok hatalıdır.²⁸⁴

²⁷⁷ Gazzâlî, *Cevâhirü’l-Kur’ân*, s. 39

²⁷⁸ İbn Hibbân, İbn Mesud’dan rivâyet etmiştir.

²⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 290

²⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 108

²⁸¹ Gazzâlî, *Cevâhirü’l-Kur’ân*, s. 38-39

²⁸² Gazzâlî, *Miškâtü’l-Envâr*, (Mecmûâ Resâilil İmâm Gazzâlî), IV, 1-48, Beyrut, 1986, IV, 31

²⁸³ Hadisleri, metninin zâhirine itimad ederek, teccim ile tefsire yeltenen, doğrudan zâhiri manasını alan bir gurup hadisciye verilen isimdir.

²⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 370

Buna rağmen kendisi de bazen sadece bâtinî, bazen de zâhîrle beraber batınî yorumlar yapmıştır.

Misal; (Meryem 19/12)"..... يَا يَحْيَىٰ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتِنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا

de kuvve kelimesini *cehd* ve *gayret* anlamında kullanmış ve “okuduğu vakit gönlünden herşeyi (*mâsiva*) atarak, aklını ve fikrini ona hasrederek okumak mânasını vermiştir.”²⁸⁵

Misal;(Vâkıa 56/79) لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الطَّيَّرُونَ

“Ona temizlerden başkası dokunamaz” meâlindeki âyeti şöyle açıklamıştır. “Zâhîren yıkanmış ve abdest almış kişilerin onu (mushafı) tutabileceği anlaşılırken, bâtinî mânasıyla; onu ancak hertürlü kalbî hastalıktan arınmış, ta’zim ve vakar nuru ile aydınlanmış kalpler okumalıdır.”²⁸⁶

Özellikle bâtinî yorumlarında, sûfi tefsirlerin etkisinde kalmıştır.

Tâhâ sûresindeki “ayakkabılarını çıkar”²⁸⁷ âyetinde iki ayakkabıdan maksadın; dünya ve âhiret olduğunu söyler ki, bu âyet baştan beri tasavvufta bu anlama çekilmiştir.²⁸⁸ (Nûr 24/35)’de “Ateş değmese de yağdı hemen ışık verir” ifâdesiyle, Peygamber (s.a.v.)’in vasıtası olmadan, doğrudan doğruya Allah (c.c.)’tan alma derecesine yükselmiş olan velilerin kastedildiğini²⁸⁹ söylemesinde de bu tesir açıkça görülmektedir.

b) Akıl-Nakil (Rey ile tefsir mes’alesi)

Gazzâlî, rey ile tefsir mes’alesini, *İhyâ*’da müstakil bir bab olarak ele almıştır.²⁹⁰ “Kur’ân’ı rey ile tefsir eden Cehennem’deki yerini hazırlasın”²⁹¹ hadisi çevresindeki tartışmalara, birçok delillerle birlikte rey taraftarı olarak katılmıştır.²⁹² Ona göre rey ile tefsirden meneden haberler, şu şekilde anlaşılmalıdır; Bu kişinin K.Kerim’e kendi gönlünün, hevâ ve hevesinin istediği yönde anlam vermesidir. Gazzâlî’ye göre bu, bazen bile-

²⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 281

²⁸⁶ Gazzâlî, a.g.e, I,282

²⁸⁷ Tâhâ 20/34

²⁸⁸ Gazzâlî, *Miškâtü’l-Envâr*, s. 31-32

²⁸⁹ Gazzâlî, a.g.e, s. 39

²⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 290

²⁹¹ et-Tirmizî, *es-Sünen*, K.Tefsir, I, 157

²⁹² Ayrıntı için bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 290

rek yapılır ki; bidatçıların kendi bozuk gayelerini K.Kerim'den desteklemeye çalışmaları gibi. Bazen ise, sahih bir maksada K.Kerim'den delil aramaya kalkışmak şeklinde olur. Her iki şekilde de kişi, âyetin o mânaya gelmediğini bile bile hevâ ve hevesi doğrultusunda tefsir yapmıştır ki; menedilen tefsir işte budur. Rey'den kasıt ise, sahih ictihada dayanmayan ve nefsin arzusuna bağlı olan reydir. Zira rey kelimesi, sahih ve faside şâmil olduğu gibi, bazen arzusuna uygun olan şeyi iddia etmeyi de kapsar.²⁹³

Gazzâlî'ye göre, tefsirde nakil ve işitme de önemlidir. Resulullah (s.a.v.)'tan gelen ve mübhemât, ihtisâr, hazf, izmar, takdim ve tehir gibi meselelere açıklık kazandıran rivâyetlere dayanmadan, sadece Arap lügatıyla Kur'ân tefsirine kalkışan kişilerin yaptığı tefsir, menedilen rey ile tefsiridir. Zira, zâhir tefsir (nakil ve sema) ile hükmetmeden sadece Arap dili ile yapılan istinbatlarda çok hata yapılır. Bu hatalardan sâlim olmanın şartı öncelikle nakil ve semaya dikkat etmektir.²⁹⁴

Gazzâlî, bâtinî tefsirde de nakle önem vermek gerektiğini savunmuştur. Ona göre, zâhir tefsiri bilmeden Kur'ân'ın sırlarını bildiğini iddia etmek, kapıdan girmeden odanın ortasına oturduğunu yahut Türkçe bilmeden Türklerin sözlerini anladığını iddia etmek gibidir. Zira bir dilde konuşulanı anlamak için o dili bilmek ne ise, Kur'ân'ı anlayabilmek için zâhirî tefsir bilmek de odur.²⁹⁵ Bu prensipler ışığında, akıl ile nakli, zâhir ile bâtinî birleştirerek öncelikle naklin/zâhirin bilinmesi, sonra rey ile veya bâtinî bir yorumla tefsir yapılmasını öngören Gazzâlî, bu noktada hem dönemin en büyük tehlikesi sayılan ve Nizâmülmülk tarafından mücadele ile görevlendirildiği bâtinîliğin dayanaklarını ve iddialarını çürütüp onların bu çabalarını engellemeye çalışmış, hem de bâtinî yorumlar ile bilmeden bâtinîliğe destek olan sufilere ta'riz yoluyla çatmıştır.²⁹⁶

Gazzâlî'nin akılla ilgili düşünceleri dikkatle incelendiğinde, onun bu konuda başarılı bir sentez yaptığı görülecektir. “*Tehâfüt*” te akıl, tezlil edilmemiş, bilakis değeri ve sınırı gösterilerek tahsis edilmiştir ... akıl muhtelif imkânları düşünebilmektedir, o halde kuvvetlidir, fakat bu ihtimallerden hangisinin gerçekleşmiş olduğuna karar vermekte kifâyet-

²⁹³Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, 31-32

²⁹⁴Gazzâlî, *İhyâ*, I, 292 Bu konudaki diğer örnekler için bkz. aynı yer.

²⁹⁵Gazzâlî, *İhyâ*, I, 292

²⁹⁶ bkz. Rahmân 55/5 ile ilgili tefsire yaptığı tenkid. a.g.e, s. 292

sizdir. Hangi imkânın gerçekleştiğini ancak şeriat haber verir²⁹⁷” derken diğer yandan “herşeyin özüne, sırrına ve gerçeklerine ancak akıl ulaşabilir²⁹⁸” demiş, başka bir yerde aklın, kalbî selâmet için yeterli olmadığını da²⁹⁹ ileri sürerek, her ikisinin de önemini belirtmiştir. Tabii olarak bu prensip tefsir anlayışına da yansımış, tefsîrde nakli yeterli görmediği gibi akli da yeterli görmemiştir. Ona göre tevili hakkıyla bilenler naklin akıl ile çelişmediğini bilirler.

c) İlmî Tefsîr

Günümüzde fazla revaç bulan tefsir ekollerinden biri de, hiç şüphesiz ilmî tefsir/ bilimsel tefsirdir. İlmî tefsir; K.Kerim’in, tefsir edildiği dönemdeki geçerli bilimsel ve felsefi görüşlerle ilgisini kurarak yorumlamaya çalışma, birtakım teknolojik icad ve ürünlerin menşei Kur’ân’da arayıp/bulma, Kur’ân’ı bilimsel argümanlarla temellen dirme gayretinden ibarettir.³⁰⁰ Bu ekol, kabul ve red kutupları arasında muhtelif kategorilerde taraftar kitlesi bularak yoğun tartışmalara neden olmuş, bilimsel gelişmelerin çoğalması neticesinde daha fazla önem kazanmıştır. İlmî tefsir anlayışını sistemli bir şekilde ele alan ilk kişinin Gazzâlî olduğu söylene de bu çalışmaların tarihini Gazzâlî’den çok daha öncelere götürmek mümkündür. Fakat ilmî tefsir hareketi derli toplu, merkezleşmiş ve sistemleşmiş şekliyle Gazzâlî’de görülür.³⁰¹

İlmî tefsir anlayışı bazı âyetler ve hadisler ile müdellel kılınmak istenmiştir. Gazzâlî de bazı âlimlerden naklen “Kur’ân 77200 ilim ihtiva eder, O’ndaki herbir kelime ilimdir, ve her kelime için zâhir, bâtın, had ve matl’a olarak dört mâna vardır” diyerek³⁰² ilmî tefsiri teşvik etmiştir. *Cevâhirü’l- Kur’ân*’da³⁰³ Fıkıh ve Tefsîr ilimleri, Kur’ân’dan çıktığı gibi Tıp, Astroloji, Astronomi, Zooloji, Anatomi, büyü ve tılsımlar gibi ilimlerin de Kur’ân’da mevcut olduğundan bahsetmiş ve daha birçok ilmin bulunduğunu, fakat ancak ehil kimselerin bunların farkına varabileceğini söyleyerek misaller vermiştir.

²⁹⁷ Türker Mübahât, *Üç Tehafut Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, s. 394

²⁹⁸ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-Envâr*, s. 9

²⁹⁹ Gazzâlî, *İhya*

³⁰⁰ Cündioğlu Dücan, “*Tefsîrde Helenizm*” *Bilgi Hikmet*, 1993/4, İstanbul, 1993, s. 158

³⁰¹ Cerrahoğlu İsmail, *Tefsîr Tarihi*, II, 427

³⁰² Gazzâlî, *İhya*, I, 290

³⁰³ Gazzâlî, *Cevâhirü’l-Kur’ân*, 5.Fastı, s. 21-32

Misal;(İnfitâr 82/6-8)

“Ey insan! Seni yaratıp, sana şekil veren, düzenleyen, mütenasip kılan, istediği şekilde seni terkip eden, çok cömert rabbine karşı seni mağrur kılan nedir?” meâlindeki âyeti anlamak için insanın dış ve iç organlarını, Anatomi ilmini bilmek gerektiğini ileri sürmüştür.³⁰⁴

Bilimsel/ilmî tefsir, sadece teknolojik gelişmelere hasır edilmeyip, o dönemin bilimsel argümanlarının tefsire yansıtılması olarak anlaşıldığına göre, Gazzâlî ile, mantığın islâmî ilimlere girmesi ve tefsire yansması önemli bir hâdisedir. Çünkü, İslâm Dünyası’nda İbn Sinâ ile zirveye çıkan felsefe, Gazzâlî ile büyük bir sarsıntı geçirmiş, buna mukabil Aristo mantığı önem kazanmıştır. Gazzâlî’ye göre “Mantık sadece Fıkıh Usûlu’nun değil, bütün ilimlerin temelidir, bu ilmi tam olarak kavramamış olanların ilmine esas itibarıyla güvenilemez³⁰⁵ ve Kur’ân’ın temelinde sûrî mantık vardır, gerek Hz. Peygamber (s.a.v.), gerekse daha evvelki resuller hep bu mantığı kullanmışlardır.”³⁰⁶

Buna örnek olarak (Bakara 2/258)’de, Hz. İbrahim ile Nemrut arasındaki tartışmayı vermiş ve *Mizanü'l-Halil* adını vererek “Her kim güneşin doğmasını sağlarsa ilah odur, Rabbin güneşin doğmasını sağlıyor. O halde sen değil sadece O, İlahtır.” şeklinde formüle etmiştir. Bu anlayış daha sonraki müfessirlerce benimsenerek kullanılmıştır.

d)Tefsîre dair diğer görüşleri

Gazzâlî, *İhya*’nın 8.kitap 4.babında bir müfessirde bulunması gereken şartları izah etmiş, hazfi, izmarı, mübhemâtı, kelimelerinin farklı kullanımlarını ve tahlillerini bilmesi gerektiğine değinerek, tefsir usûlüne dair görüşlerini aktarmıştır.

Müteşâbih âyetlerde diğer bütün Eş’arîler gibi akâidde selef (sahâbe ve tabiûn) ittiba ederek, özellikle sıfatların tefsirinde, tevil ve tefsirden çekinmeyi meslek edinmiştir. Sıfatlara yönelik müteşâbih âyet ve hadisler karşısında bilgi sahibi olmayan bir kimsenin

³⁰⁴ Diğer örnekler için bkz. aynı yer

³⁰⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, I-II, Beyrut, 1324h., I, 140

³⁰⁶ Cündioğlu, *Dücane*, a.g.m, s.158

altı hususa riâyet etmesini şart koşmuştur. a-Takdis, b-Tasdik, c-Aczî itiraf, d-Sükût, e-İmsak, f-Çekinmek ve işi ehline havale etmek.³⁰⁷

Misal; (Alak 96/4) *اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ*

Bu âyetteki “Kalem” temsili hakkında “Allah (c.c.)’ın vasfi mahlukâtın vasfını benzemediği gibi onun kalemi de mahlukâtın kalemine benzemez ...”³⁰⁸ diyerek keyfiyyet hususunda konuşmamanın gerektiğini vurgulamıştır.

Gazzâlî’nin Eş’arî anlayışı benimsediği, “teklif-i mâlâyutak mümkündür” yorumunda açıkça görülmektedir. (Bakara 2/286) âyetini, bunun mümkünlüğüne delil getirmiştir. İman-İslâm mes’elesini ise, şöyle yorumlamıştır: “İman tasdik, islâm teslimiyettir. Tasdik kalp ve dil ile, teslim ise; kalp, dil ve organlar ile. İman teslimden daha geneldir.” Görüldüğü gibi bu konuda da güzel bir sentez yapmış, namazın rekât itibarıyla değil de âdâb ile artabilmesi gibi imanın da keyfiyyet açısından artabileceğini ifade etmiştir.³⁰⁹

Bâtinîlerle ve filozoflarla yaptığı mücadelenin yanında Mu’tezile ile de cedelleşmiştir. Mu’tezile’nin sevap ve cezayı Allah (c.c.)’a vacip görmesi ve kulun iyiliğini gözetme zorunda oluşunu ele almış ve onların metodunu kullanarak akılcı bir üslûbla bunları reddetmiştir.³¹⁰ Ona göre kulun fiillerini kendisinin yarattığını iddia eden Mu’tezile ve kulun kesb vasfını inkâr eden Cebriyye yanılmışlardır. Doğru olan, fiillerin Allah (c.c.) tarafından yaratılıp, kul tarafından iktisab edilmesidir.³¹¹

Gazzâlî, diğer mezheplerin ve düşünce akımlarının fikirlerini mezhep taassubuna kapılmadan incelemeyi, hakikatı araştırmanın bir parçası saymış ve karşılaştığı yanlışları delillerle çürütmekten kaçınmamıştır.

³⁰⁷ Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*. (Mecmûâ Resâil'l-İmâm el-Gazzâlî). IV, 60
62., Beyrut, 1986, IV. 61-62

³⁰⁸ Gazzâlî, a.g.e, IV.106

³⁰⁹ Çubukçu, a.g.e, s. 38

³¹⁰ Çubukçu, a.g.e, s. 34

³¹¹ Çubukçu, a.g.e, s. 33

Değerlendirme

Düşünce tarihinde değişim noktalarını oluşturan kişiler vardır, onlar sadece bir sahada değil düşünce bazında yaptıkları ile anılırlar ve kendilerinden sonrası için çokşey ifade ederler. Bu açıdan incelediğimiz dönemin en önemli şahsiyeti Gazzâlî'dir.

Gazzâlî, bir müfessir olarak tanınmasa da, tefsirle ilgili düşünceleri ve tefsir metodu getirdiği yeni yaklaşımlar ile bir müfessir kadar araştırılmayı gerektirmektedir.

Her fikri ve düşünceyi önyargısız araştırmayı hedef edinmiş, fikirler arasında sentez yapmayı başarmış, doğruları ve yanlışları deliller doğrultusunda tartışmayı hedef edinmiştir.

İster iyi niyetten kaynaklanan isterse maksadlı olan hertürlü rey ile (hevâ ve hevese uygun) tefsire karşı çıkmış, nakil ile beraber aklın da önemli olduğunu belirterek zâhir ile bâtin yorumu birleştirmenin önemini vurgulamıştır.

Mezhep kaygılarının, K.Kerim'i doğru anlamının önündeki en önemli engel olduğunu şiddetle savunmuş, Bâtinîler ile bu noktada mücadele etmiş, işârî tefsirde ileri giden sûfleri de eleştirerek bu konuda ölçülü olmayı savunmuştur.

Özellikle ilmî tefsiri derli toplu olarak ele alması, mantık ilmini diğer islâmî ilimlerle beraber tefsire uygulamasıyla, önemli bir yenilik getirmiştir.

15. EBU'L- KÂSİM el-KİRMÂNÎ (505/1111 dolayları)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Kâsım, Burhanuddin, Mahmud b. Hamza b. Nasr Tâcu'l- Kurrâ el-Kirmânî.

Ölünceye kadar Kirmân'dan dışarıya hiç çıkmadığı ifade edilen³¹² müellifin bu nedenle Kirmân'da doğduğunu söyleyebiliriz. Kırâatleri iyi bilmesi nedeniyle Tacü'l-Kurrâ

³¹² el-Hamevî, *Udebâ*, VI, 2686

lâkabıyla anılan Kirmânî, müfessir, fakîh, ve nahiv âlimi olmakla vasıflanmış, anlayıştaki üstünlüğü, istinbattaki mahareti ve zekasının parlaklığı ile övülmüştür.³¹³

Kirmân bölgesi, burada inşa edilen medreseler sayesinde bir ilim merkezi olmuştur.³¹⁴ Dolayısıyla Kirmân dışına hiç çıkmayan müellif, eğitimini burada yapmıştır. Hocaları arasında sadece Ebû Sehl Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ebu'l-Fazl en-Nîsâbûrî ve Zeynü'l İslam Kâdı Cemalüddin Ebu'l- Meâlî, isimleri tesbit edilebilmiştir.³¹⁵

Halkının çoğu Ehl-i Sünnet ve Hanefî olduğu nakledilen³¹⁶ Kirmân bölgesinde yetişen Tâcu'l- Kurrâ, fikhen hanefî, itikaden ehl-i sünnet olup, Maturidî mezhebine mensuptur.³¹⁷

Kirmân bölgesinde yaşayanların çoğu Tacik asıllı olması³¹⁸ hasebiyle Tacik olması kuvvetle muhtemel olan Kirmânî'nin vefatı hakkında kesin bir tarih verilmemişse de 500/1106 veya 505/1111 dolaylarında vefat ettiği kabul edilmektedir.³¹⁹

B-Eserleri

Kirmânî'nin başta Kur'ân ilimleri olmak üzere, Tefsîr, Kırâat ve Nahiv sahalarında muhtelif eserleri mevcuttur.

-*el-Burhân fî (Tevcihi) Müteşâbihi 'l-Kur 'ân* (matbu)³²⁰

-*(Kitâbu) Hattü 'l-Mesâhif*

-*Lübâbu 't-Tevîl*

- *Lübâbu 't-Tefâsir*

-*el-Acâib ve 'l-Garâib*

³¹³ Davûdî, a.g.e, II, 312

³¹⁴ Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, Ankara, 1989, s. 186

³¹⁵ Keskin, Hasan, *Tâcu 'l-Kurrâ el-Kirmâni ve Lübâbu 't Tefâsir Adlı Eseri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniv. S.B.E., İstanbul, 1989, s. 16-17

³¹⁶ Merçil, Erdoğan, a.g.e, s. 185

³¹⁷ Keskin, Hasan, a.g.e, s. 28

³¹⁸ Merçil, Erdoğan, a.g.e, s. 145

³¹⁹ Davûdî, a.g.e, I, 312; Nüveyhiz Adil, a.g.e, II, 662

³²⁰ Abdülkadir Ahmet Ata' tahkikiyle basılmıştır. Bcyrut, 1986

-*el-Hidâye fî Şerhi Gâyeti İbn Mihrân* (Kırâate dair)

- *el-İcaz fi 'n-Nahv* (Arap dili)

-*en-Nizâmiyyu fi 'n-Nahv* (Arap dili)³²¹

C- Tefsîri

İsminden de anlaşıldığı üzere Kirmân'nin *Lübâbu 't-Tefâsir* adlı eseri, kendisinden önce yazılmış rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin özetidir. Müfessir, eserinde kendinden önceki birçok tefsirden, nahiv ve kırâat kitaplarından istifade etmiştir. Rivâyet ve dirâyet metodlarını cem eden, orta hacimli bu eserin kütüphanelerimizde şu yazma nüshaları mevcuttur.

- Hacı Selimağa Ktp. Nurbânu 28-29 (iki cilt, K.Kerimin tamamı)

- Süleymaniye Ktp. Fatih 417 (Meryem -Saffat arası)

- Süleymaniye Ktp. Fatih 418 (Sa'd-Felâk arası)

- Süleymaniye Ktp. Serez 246 (Meryem-Saffat arası)

-Süleymaniye Ktp. Mesihpaşa 8 (Fâtiha-Kehf arası)

-Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin 249 (Fâtiha-Kehf arası)

Görüldüğü gibi bu nüshaların tamamından K.Kerim'in baştan sona kadarlık bölümünü kapsayan ancak iki tam nüsha oluşturulabilmektedir. Biz, Mesihpaşa 8 ve Fatih 4177'deki nüshalardan örnekler vererek eserin temel özelliklerini yansıtmaya çalışacağız.³²²

Müfessir, eserinin girişindeki "Bu kitapta, imâmların görüşlerini, K.Kerim ilimleri ile iştilal eden ulemânın onun manası hususunda yaptıkları çalışmaları hulâsa ederek topladım ..."³²³ ifâdeleriyle eserinin kendisinden önceki tefsirlerin bir hulâsası olduğunu belirtmektedir.

³²¹ 12 eseri tesbit edilmiştir. bkz. Keskin, Hasan, a.g.e, s. 32

³²² Eser hakkında doktora tezi seviyesinde araştırma yapıldığından ayrıntıya girmemeyi uygun görüyoruz. Ayrıntı için bkz. Keskin Hasan, a.g.e.

³²³ Kirmânî, *Lübâbu 't Tefâsir*, Mesihpaşa 8 vr 1b

Bir rivâyet tefsiri olan eserde, K.Kerim'i K.Kerimle, Hadisle, Sahâbe, Tabiûn ve sonraki ulemânın görüşleri doğrultusunda açıklama üslûbu çokça kullanılmıştır. Çoğunlukla rivâyetleri senedlerini hazfederek sıralayan müfessir, genelde isim vererek alıntı yapmıştır.

Âyetleri gurup olarak ele alan Kirmânî, öncelikle ilgili rivâyetleri sıralayarak kelimenin anlamı üzerinde durmuş, daha sonra i'râbla ilgili açıklamalar yapmış, varsa bu konudaki farklı vecihleri aktarmıştır.

Lügat, sarf, nahiv ve kırâat mevzularına, diğer konulara nisbeten daha fazla yer verilen eserde, nüzûl sebepleri aktarılmış, sûreler ve âyetler arasındaki insicama değinilmiş, tekrarü'l-kur'ân ve emsâlü'l-kur'ân ile ilgili açıklamalar yapılmıştır.

Fikhî ve kelâmî konulara da değinen müfessir, itikâdî mevzuları mâturidî,³²⁴ fikhî meseleleri hanefî anlayışlar doğrultusunda yorumlamış, bununla beraber bazen diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Eserde, ehl-i sünnet görüşleri savunulurken, bid'at ehlinin yorumları münakaşada aşırıya kaçılmadan tenkid edilmiştir.

İsrâilî haberleri aktarması, fakat bazılarını tenkid etmesi, özetlediği veya aktardığı görüşler arasında tercih yapması, gerek rivâyetlerde gerekse i'râb, kırâat gibi dil konularında kendisince uygun olmayan görüşleri tenkid etmesi ise esere orijinallik kazandırmaktadır.

Kendinden önceki eserleri özetlemesi hasebiyle rivâyet metodunun ağırlığı hissedilen eserde, tenkidin bulunması, kelâmî ve fikhî mevzulara değinilmesi, dil açıklamalarına yer verilmesi esere dirâyet özelliği kazandırmaktadır. Bu özelliklerden bir kaçını örnekleriyle açıklayacağız.

a) Tenkid özelliği

el-Hurûfu'l-Mukatta'a ile ilgili mevcut görüşleri sıralayan Kirmânî, bunlar arasından, cümel hesabı³²⁵ olduğuna dair görüşü tenkid ederek şöyle der: "Bazı tefsirlerde bu harflerin cümel hesabından olduğu ve İslâm'ın kalan ömrünü belirttiği söylenerek, 693

³²⁴Bakara: 286'da "Teklifî málâ yutak"ın caiz olmadığı görüşünü benimsemesi, Allah'ın kadınlardan Peygamber göndermediği gibi konulardaki yorumları bunu göstermektedir.

³²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yakıt, *Türk İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul, 1993, s. 23

senelik ömrünün kaldığı iddia edilmektedir. Bu görüş üç açıdan doğru değildir. Birincisi kıyamet gününü bilme, iddiasıdır ki; K.Kerim'in *إِنَّمَا عَمِلَ عِنْدَ اللَّهِ* hükmüne aykırıdır. İkincisi, cümel hesabı arapların bildiği birşey değildir. Halbuki K.Kerim'de *إِنَّمَا جِئْتُم بِهَا بِأَلْسِنَةٍ عَرَبِيَّةٍ* buyurulmaktadır. Üçüncüsü ise, bu hesapta mükerrerler hesaba katılmamıştır. Şâyet katılsaydı daha fazla bir sayı çıkarırdı.³²⁶

b) İsrâîlî haberler

Esefinde bazen İsrâîlî haberleri de nakleden Kirmânî, bu haberlerin bir kısmını tenkid ederken bir kısmını ise tenkitsiz, olduğu gibi nakletmiştir.

Misal; (Bakara 2/102)

Hârut-Mârut kıssalarının anlatıldığı bu âyeti inceleyen Kirmânî, iki melek olan Hârut-Mârut'un yeryüzüne gönderilmeleri ve bir kadın yüzünden günah işlemelerinin anlatıldığı malûm rivâyeti aktarmış ve şöyle demiştir. " Sa'lebî ve başka müfessirlerin zikrettikleri bu rivâyet, muhakkik müfessirlere göre gayr-ı makbul, bazılarınca makbuldur."³²⁷

c) Kelâmî mevzular

Kelâmî meselelere diğer konulara nisbeten daha az yer veren Kirmânî, bu konuları bizzat kendi açıklamaları ile ele alırken, zaman zaman çeşitli eserlerden nakiller de yapmıştır. Yaptığı açıklamalarda genellikle Mâturidî mezhebinin görüşlerini aksettirmiş, bazen diğer fırkaların görüşlerini de vererek onların geçersizliğini göstermiştir.

Misal; (A'râf 7/143)

قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ أَنْظُرْنِي

Ruyetullah mevzuunda, çeşitli âyetler vesilesiyle, bunun müminlere ahirette mümkün olduğunu söyleyen Kirmânî, " لَنْ تَرَانِي ... في الدنيا " ifadesinin kayıtlanarak görmenin mümkünüğünü vurgulanmıştır." der³²⁸

³²⁶Kirmânî, a.g.e, Fatih 417, vr. 16a

³²⁷Kirmânî, a.g.e, Mesih Paşa 8, vr. 17b-18a

³²⁸Kirmânî, a.g.e, Mesih Paşa 8, vr. 17b-18

Değerlendirme

Kirmân bölgesinde yetişen ve burada tahsil görüp dışarıya hiç çıkmayan Kirmânî'nin yazdığı *Lübâbu't-Tefâsir* adlı eser, kendinden önceki tefsirlerin hülâsası olması nedeniyle dönemin tefsir kültürünü özetlemektedir. Eser bu açıdan ehemmiyet arz etmektedir.

Rivâyet tefsirlerini ve mu'tezilenin etkisiyle yaygınlaşan dil, sarf, nahiv, belâğat ve nazım i'câzına yönelik açıklamalardan oluşan dirâyet tefsirlerini cemedan Kirmânî, bu yönüyle güzel bir sentez yapmıştır. Kitaplardan yaptığı alıntılar veya tefsirini oluşturan kaynakların zenginliği, bu eserin halka vaazetme veya sohbet vesilesiyle değil, direkt olarak ulaştığı eserlerin ışığında telif edildiğini göstermektedir ki, bu incelediğimiz dönemin genel karakterlerindedir.

Tefsîr veya yorum anlamında bir yenilik getirmeyen eserde aynı şekilde üslûb ve metod açısından da kayda değer bir yeniliğe rastlanmamaktadır.

Bu eserin gösterdiği bir hakikat ise, her müfessirin tefsirinde ihtisas sahibi olduğu mevzulara daha fazla yer vermesidir. Nitekim kırâat âlimi olması ve Arap dilini iyi bilmesi ile şöhret bulan Kirmânî'nin, tefsirinde bu konulara ağırlık verdiği görülmektedir. Aynı şekilde ulumu'l-kur'âna dair yazdığı diğer eserleri *el-Bürhân*'ın ve *el-Acâib ve'l-Garâib*'in konuları olan tekrarı'l-kur'ân ve lafız vecihlerine de çok yer verdiği müşahade edilmektedir.

16. EBU'N-NASR ABDURRAHİM el-KUŞEYRÎ (514/1120)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Nasr, Abruurrahim b. Ebi'l-Kâsım Abdilkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî eş-Şâfiî.

Abdülkerim el-Kuşeyrî 461/1068'nin oğludur. Babası tarafından Tefsîr, Usûl, Şiir ve Edebiyat sahalârında yetiştirilmiştir.³²⁹ Daha sonra İmamü'l-Haremeyn'in yanına gide-

³²⁹Davûdî, a.g.e, I, 292

rek ondan Fıkıh, Hilâf ve Usûl ilimleri tahsil etmiştir.³³⁰ Bir müddet sonra hacca gitmiş, dönüşte Bağdât'a yerleşmiş, burada vaazetmeye başlamıştır. Bu esnada hanbelîler ile şâfiîler arasındaki çekişme nedeniyle baskıya uğramış ve bu sebeble Bağdât'tan uzaklaştırılmıştır.³³¹

Başta babası olmak üzere, Ebû Osman es-Sabûnî, İbnü'n-Nâkur ve Ebu'l-Kâsım ez-Zencânî'den hadis dinlemiş, pekçok kişi de kendisinden hadis rivâyet etmiştir.

Amelen Şâfiî, itikaden Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olan Ebu'n-Nasr'ın kaynaklarda, *Tefsîru Ebi'n-Nasr el-Kuşeyrî* isimli bir tefsiri olduğu zikredilmektedir.

Bağdât'tan Nisâbûr'a dönen Ebu'n-Nasr burada derslerine ve vaazını devam etmiş, 28 Cemaziyelâhir 514/24 Eylül 1120' de Nisâbûr'da vefat etmiştir.³³²

B. Eserleri

- *Tefsîrü'l-Kur'ân*

- *el-Mûdih fi Furûi'l-Fıkhî's-Şâfiî*

C. Tefsiri

Bazı kaynaklarda, Kuşeyrî'nin *et-Teysîr fi İlmi't Tefsîr*,³³³ veya *Tefsîrü'l-Kur'ân*³³⁴ adında bir tefsir yazdığı zikredilmektedir. Yaptığımız incelemede, kutüphane kataloglarında müellife ait şu eserlere rastlanmıştır.

-*Tefsîrü'l-Kuşeyrî Mecmu' fi't Tefsîr ve't Tevîl*, Topkapı Sarayı Ktph. Ahmet III, nr. 93

-*et-Tefsîrü'l-Muhtasar min Tefsîri'l-Basît*, İ.Ü. Merkez Ktph. nr. Arapça 3288

Bu iki eser dışında, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 87-89' da *et-Teysîr fi İlmi't-Tefsîr* ismiyle, babası Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî'ye ait olarak fişlenen bir nüsha daha vardır ki; İncelememiz neticesinde bu eserin İ.Ü. Merkez Ktph. Arapça

³³⁰İbn Hallikân, a.g.e, III, 207

³³¹İbn Kesîr, *el-Biddâye ve'n-Nihâye*. Tah: Ahmed Abdulvehhab Fettah, Kâhîre, 1994, XII, 202

³³²İbn Hallikân, a.g.e, III, 208

³³³Davûdî, a.g.e, I, 292

³³⁴Kehhâlc, *Mu'cemü'l-Müellifin*, II,132

3288'deki nüsha ile aynı olduğu ve babasının adına yanlış olarak kaydedildiği aslında Abdurrahim'e ait olduğu görülmüştür.

Daha önce de Abdülkerim b. Hevâzin'i incelerken de değindiğimiz gibi bu tefsirin Kuşeyrî'lerden babasına ya da oğluna nisbet edilmesi hususu karıştırılmıştır.³³⁵ Fakat yaptığımız incelemede, bu eserlerden Millet Kütüphanesi ve İ.Ü. Merkez Kütüphanesi'ndeki nüshaların, Abdurrahim el-Kuşeyrî'ye ait olduğu tesbit edilmiştir.³³⁶ Zira, Subkî ve Râfiî'den gelen rivâyet bunu isbatlamaktadır. Şöyle ki; Râfiî Abdurrahim'in bir tefsir yazdığını ve kendisinin de bu eseri gördüğünü söyleyerek, bu tefsirden Meryem 19/20.âyetle ilgili bir bölümü nakletmiştir.³³⁷ İşte Râfiî'nin aktardığı bu ifâdelerin aynısı zikrettiğimiz iki nüshada da bulumaktadır. Bu durum eserin, kesinlikle oğul Abdurrahim el-Kuşeyrî'ye ait olduğunu göstermektedir.

Bu eserin bazı nüshaları, *Tefsîrû'l-Kuşeyrî* veya *Tefsîrû'l-Muhtasar 'min Tefsîri'l-Basît* isimleriyle kaydedilmiş olmasına rağmen kanaatimizce asıl adı *et-Tefsîr fî İlmi't-Tefsîr* dir.³³⁸ Zira ilk dönem tabakâtü'l-müfessirîn kitabının müellifi Davûdî de eserinde Abdurrahim'in tefsirini bu isimle anmaktadır.³³⁹ İ.Ü. Merkez Ktp. Arapça 3228 no'da kayıtlı nüsha üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde, bu tefsirin Abdurrahim'e ait olduğunu, Abdurrahim'in babası Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *et-Tefsîrû'l-Kebîr* isimli rivâyet metodu ile yazdığı eserini ihtisar ettiği görülmüştür.³⁴⁰

³³⁵bkz. s. 38

³³⁶H.Ritter de buna dikkat çekmiştir. bkz. Karatay, a.g.e, II,160. Ritter bu eserin oğul Abdurrahim el-Kuşeyrî'ye ait olduğunu söylemiş ve bu eserin *Letâifü'l-İşârât*'in ihtisarı olduğunu beyan etmiştir. Halbuki, biz bu eserin *Letâif*'in değil, Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tefsîrû'l-Kebîr* isimli diğer eserinin muhtasarı olduğunu tesbit ettik.

³³⁷ Davûdî, a.g.e, I, 293

³³⁸ Her ne kadar Brockelmann, Kâtip Çelebi, Bilmen, Nüveyhiz, bu isimi, Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin tefsirine vermişlerse de doğrusu bu değildir.

³³⁹ Davûdî, a.g.e, I, 293

³⁴⁰ bkz.s.38

17. ABDÜ'L-HAMİD el-HÂKİMÎ (514/1120)³⁴¹

A-Hayati ve İlmî Şahsiyeti

Abdulhamit b. Abdilmecid el-Hâkimî

Kaynaklarda hayatı hakkında bilgi bulamadığımız Hâkimî, müfessir olarak vasıflanmış³⁴² ve 514/1120'de vefat ettiği söylenmiştir.³⁴³

Yaptığımız incelemede müellifin 514/1120 tarihinde vefat etmediğini ve bu tarihte eserini bitirdiği³⁴⁴ görülmüştür. Kanatimizce bu tarih yanlışlıkla müellifin vefat tarihi zannedilmiştir. Buna göre müellifin kesinlikle 514/1120'den sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklarda, *Tahlîsu 'd-Dürer*³⁴⁵ *fî Tefsîri 'l-Ây ve 's-Süver* adıyla geçen eserinin sadece Nuruosmaniye Kütüphanesi 180 no'daki nüshasını bulabildik. Başka nüshasını tesbit edemediğimiz eserin bu nüshası, 943/1536'de Şeyh Ramazan tarafından, müellif nüshasından istinsah edilmiş olup, hacimli tek ciltten oluşmaktadır.

B-Tefsiri

Hâkimî, eserinin son kısmında, istifade ettiği kaynakları, kendisine ulaşan sened zincirleriyle birlikte zikretmiş bunlar arasından ilk gurub kaynakları, her yönüyle sağlam olmakla vasıflamıştır.

1- *Tehzibu Câmiü'l-Ulûm*; Şeyhü'l-İslâm Nâsıhuddin Ebû Tahir Münebbih b. Muhammed b. Ahmet el-Muhlîsî el-Karavânî, el-İmam ez-Zâhid Muhammed b. Ömer el-Burukânî³⁴⁶ ve kitabın musannıfı şeklindeki isnadla müellife ulaşmıştır. İkinci tarik ise, el-Kâdi el-İmam ez-Zâhid Sa'd b. Ömer b. Ebî Sehl el-Hâlidî, İmam ez-Zahid Ebu'l-Kâsım b. Mansur b. Muhammed et Temimî el-Belhî' den gelmiştir.

³⁴¹ Bu tarih eserini bitiriş tarihidir, yanlışlıkla vefat tarihi zannedilmiştir.

³⁴² Nüveyhiz, a.g.e, I, 259

³⁴³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, II, 64; İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 506

³⁴⁴ Hâkimî, *Tahlîsu 'd-Dürer*, Nuruosmaniye Ktph. nr. 180

³⁴⁵ Bazı kaynaklarda *Telhîs* şeklinde okunmuştur. Nüveyhiz, a.g.e, I, 259

³⁴⁶ Belh bölgesinde bir yerleşim yeridir. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 176

2- *el-Mûdth fi't-Tefsîr*; Nâsihuddin Münebbih b. Muhammed b. Ahmet el-Muhlisî, eş-Şeyh el-İmâm ez-Zâhid Muhammed b. Ahmet el-Haddâdî ve babası, kitabın musannıfı ez Zâhid Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Haddâdî tarikiyle müellife ulaşmıştır.

3- *Kitabu't-Tenzil*; Müellifi el-İmâm Ebû Ca'fer Muhammed b. Şahme el Herevî olan bu kitap ise, Ali b. Abdirrahmen el-Vâiz ez Zevzenî,³⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. İsmail ez Zevzenî ve babası ve dedesi yoluyla musannıf Herevî isnadıyla Hâkimî'ye ulaşmıştır.

Bu kaynakların dışında istifade ettiği eserlerin arasında, Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Kelbi'nin tefsirini zikretmiş, Zeccâc, Mukâtil b. Süleyman ve birçok selef ulemâsından faydalandığını belirtmiştir.³⁴⁸

Hâkimî, eserinin mukaddimesinde Hamdele ve Salvele'den sonra şöyle der:

“Tefsîrcilerin tevillerini ve tefsir incilerini alıp kısalttım, güzel manaları, üstün tevilleri ve lafzın i'câzını, gücüm yettiğince izaha, hazifleri ve takdirleri göstermeye çalıştım ve eserimi oldukça kısa tutarak, ona *Tahlisü'd-Dürer* ismini verdim.”³⁴⁹

Açıkamalı meâl tipindeki eserde, özellikle manaya yönelmiş, nüzûl sebepleri aktarılmış ve zaman zaman kırâat ve i'râb üzerinde durulmuştur. Kısa bir eser olması nedeniyle sadece önemli gördüğümüz yönlerini inceleyeceğiz.

1-Rivâyet Metodu

Nüzûl sebebli ve açıklamalı bir meâl görünümündeki eserde, rivâyetler senedleri hafzedilerek kullanılmıştır. Hâkimî, eserinde muhtelif rivâyetleri aralarında tercih ve tenkidde bulunmadan olduğu gibi nakletmiştir.

Eserde, rivâyet metodu açısından **nüzûl sebepler** ine önem verildiği görülmektedir.

Misal; (Bakara 2/8) Bu âyetin kimin hakkında indiği üzerinde durarak şöyle demiştir. “Bu âyetten itibaren 13 âyet münâfiklar hakkında inmiştir.”

³⁴⁷ Herat ile Nisâbü'r arasında bir yerleşim alanıdır. Küçük Basra diye de bilinir, es-Sem'ânî, a.g.e, VI, 320; el-Hamevî, *Buldan*, III, 177

³⁴⁸ Hâkimî, *Tahlisü'd-Dürer*, Nurosmaniye 180, vr. 420a-424b

³⁴⁹ Hâkimî, a.g.n, vr. 1b-2a

Dikkati çeken diğer rivâyet unsuru, **sûre faziletlerine dair haberler ile İsrâîlî rivâyetlerin nakledilmesidir.**

Misal; “Bana ulaştı ki; İblis lânetullah üç defa zil çalmıştır. Adem (a.s) Cennet’ten indiği zaman, İsa (a.s) bâkire bir kadından doğunca ve bu ümmete şu kitabın Fâtiha’sı verilince, ilk ikisini sevinçten, üçüncüsünü ise, keder ve hasedinden çalmıştır.”³⁵⁰

İsrâîlî haberlerin meskûtun anı nev’ine dalan müellif, özellikle İbn Abbas’tan gelen rivâyetlerle, bu konulara yer vermiştir.³⁵¹

Misal; (Bakara 2/35) *وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ*

“Bu (ağaç) Cennet’in ortasıdır, İbn Abbas’a göre cömertlik ağacıdır, bazıları, Sünbül ağacı ya da İncir ağacı olduğunu söylerken, Cennetteki en güzel ağaçlardan olan ilim ağacı olduğu da söylenmiştir.”³⁵²

Aynı âyette, Şeytan’ın Cennet’e yılanın sırtında girdiğinin anlatıldığı malûm rivâyetten mülhem, Adem-Havva ile yılanların birbirlerine düşman kılındığı, zira İblis’in Cennet’e yılanın sırtında girdiğini belirtmiştir.³⁵³

Kırâatleri, manayı açmada yardımcı olabilecek yerlerde kullanan müfessir, kırâatlara, konuyu uzatmadan bazen kimin okuduğunu beyan ederek, bazen de mücerred olarak yer vermiştir.

2-Dirâyet Metodu

Eserinde manayı açmayı hedefleyen Hâkimî, zaman zaman dile ait nahvî, belâğî nüktelere değinmiş, i’râb üzerinde durmuştur.

³⁵⁰ Hâkimî, a.g.n. vr. 3b

³⁵¹ Mukaddimede verdiği isnada göre, Kelbî, Ebû Salih, İbn Abbas tarikini kullanmıştır ki; bu tarik en zayıf tarik sayılmıştır. bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirân*, I, 81

³⁵² Hâkimî, a.g.n. vr. 5b

³⁵³ Hâkimî, a.g.n. vr. 5b

﴿ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَأْمُرُ بِالْإِحْسَانِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴾
Misal; (Bakara 2/8)

Âyeti önce dil yönünden inceleyen Hâkimî, daha sonra “.. ismi mevsulu ile ilgili olarak fiilin müfred geldiğini ve من..in lafzının dikkate alındığını aynı zamanda fiilin tesniye ve cemi gelebileceğini de söylemiş.” bu görüşünü “.....
..... وَمِنْهُمْ مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الضَّمَمَ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ ﴿١١﴾ ve
..... وَمِنْهُمْ مَّن يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْىَ وَلَوْ كَانُوا لَا يَبْصُرُونَ âyetleri ile desteklenmiştir.”³⁵⁴

el-Hurûfu'l-Mukatta'a, nâsîh mensûh, muhkem müteşâbih gibi usûle dair konularda ayrıntıya girilmeyen eserde, usûl malûmatı verilmediği gibi, âyet hakkındaki ihtilâflara da değinilmeden sadece manayı açıklamakla yetinilmiştir.³⁵⁵

Eserindeki yorumlarından ehl-i sünnet görüşüne sahip olduğu anlaşılan Hâkimî, Kelâmî mevzularda da lafi uzatmama prensibini korumuş, mevzuyu sadece kendi görüşünü aktararak incelemiştir.

Misal; (Bakara 2/7) خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوًا

Müellif, âyeti şöyle tefsir etmiştir; “(Allah onların kaplarını) kötü niyetleri sebebiyle örttü ve mühürledi, onlar hikmeti anlayamayacaklardır. Kul, Rabbine isyan edince, Rabbi duman şeklinde bir karanlıkla onun kalbini örter, o isyanını arttırdıkça, o karanlık ta artar, tâ ki bir örtü içine girmiş olur.”³⁵⁶

Fıkhî âyetlerde de aynı usûlle, ayrıntı ve ihtilâflara değinilmemekte, mana aktarılıp, varsa dilden kaynaklanan ihtilâflar zikredilmektedir.

Misal; (Bakara 2/228) وَالْمَطَّلَعَاتُ يَرْتَضْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوبٍ

Boşanan kadının beklemesi gereken iddet süresi hakkındaki ihtilâfın kaynağı olan bu âyeti şöyle inceler; “*Kuru*’ kelimesi, ezdaddandır, hem *tuhur* hem de *hayız* vakti anlamına gelir, ...”

³⁵⁴ Hâkimî, a.g.n, vr. 10b

³⁵⁵ bkz. Hâkimî, a.g.n, vr. 3a, 30b

³⁵⁶ Hâkimî, a.g.n, vr. 3b

Değerlendirme

Hayatı hakkında ayrıntılı malûmat bulamadığımız Hâkimî'nin tefsiri, her türlü ihtilâf, ayrıntı, münakaşa ve lüzümsüz bilgilerden uzak, tamamen K.Kerim'in manasını anlamamanın hedeflendiği bir eser olup, meâl görünümü arz etmektedir. Eserinde nüzûl sebeplerine değinen müfessir, kelâmî tartışmalarda, fikhî mevzularda, usûle dair konularda lafi uzatmamış, mevzuyu anlamaya yetecek açıklamalarla yetinmiştir.

Yaptığı yorumlar incelenince, önceki tefsirlerde bulunan malûmatlardan, rivâyetlerden haberdar olduğu ve K. Kerim'in bütünselliğini de düşünerek az ve öz ifâdelerle K.Kerim'i tefsir etmeyi çalıştığı ve bu hususta başarılı olduğu görülmektedir. İsminden de anlaşıldığı üzere, müellif mukaddimede zikrettiği eserlerdeki malûmatı süzüp, bunların özünü eserinde toplamıştır.

18. *EBÛ MUHAMMED el-BEĞAVÎ (516 / 1112)*

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Muhammed, el-Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed el-Beğavî el-Ferrâ³⁵⁷

Rüknüddin, Muhyi's-Sünne, Şeyhü'l-İslâm gibi lâkablarla anılan el-Beğavî, Cemâziyelevvel 433/ Aralık 1041'de Bağ veya Bağşur³⁵⁸ denilen kasabada doğmuştur.³⁵⁹

Beğavî, ilim tahsili için doğum yerini terkedip, dönemin en önemli ilim adamı el-Kâdı el-Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî 462/1069'den ilim almak için Merverûz'a göçmüş (460/1067) ve orayı ikinci vatan edinmiştir. Daha sonra aynı gaye ile, Horasan'ın pekçok bölgesine ilim seyahatinde bulunmuş, dönemin önemli şahsiyetlerinden dersler almıştır.³⁶⁰

³⁵⁷Babası kürk alıp sattığı için el-Ferrâ ya da İbnü'l-Ferrâ denmiştir.(Kehhâle, *Mu'cemü'l- Mü-ellifin*, I, 644)

³⁵⁸ Herat ile Merv arasında bir kasabadır.(el-Hamevî, *Buldan*, I,554)

³⁵⁹ Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bunun Bağdat'a hiç gitmemesinden kaynaklandığı söylenir. (Subkî, *T. Şâfiyye*, VII,75)

³⁶⁰ İbn Tağriberdi, *en -Nucumu 'z -Zâhire*, V, 223

Birçok eseri bulunan Beğavî, pekçok talebe yetiştirmiş ve 16 Şevval 516/1112'da³⁶¹ Merverûz'da³⁶² vefat etmiştir. Kabri, şeyhi el-Kâdı Hüseyin'in Talkan'daki kabrinin yanındadır.³⁶³

Beğavî, Tefsîr, Hadis Fıkıh ve Kırâat gibi islâmî ilimlerle meşgul olmuş, Tefsîr ve Hadis sahaslarındaki çalışmalarıyla tanınmıştır.

Fıkıhı, ilk hocası Kâdı Hüseyin b. Muhammed'den öğrenmiş, yaşadığı bölgede yaygın olarak bulunması³⁶⁴ ve hocalarının mezhebi olması sebebiyle Şâfiî mezhebini benimsemiştir. Beğavî'nin müctehid veya ashab-ı tercih olduğu söylenir. İtikaden Ehl-i Sünnet'e mensup olup, Eş'arî mezhebine mensuptur. Eserlerindeki görüşlerinden onun "Allah'ın sıfatları konusunda selefi, diğer konularda eş'arî olduğu"³⁶⁵ anlaşılmaktadır.

Hadiste imâm ve hâfiz sayılan Beğavî, bu sahadaki çalışmaları sebebiyle "Ruknüddin", "Muhyissünne" gibi lâkaplarla anılmıştır.³⁶⁶ Hadis tarihinde tasnif devri sonrasında, belli bir konuya ait hadislerin senedleri hazfedilerek birarada toplanma devri başlamıştır.³⁶⁷ Beğavî'nin *Mesâbihu's-Sünne* adlı eseri bu türün ilklerinden sayılır. Bu ve diğer çalışmaları Beğavî'yi Hadis tarihinde önemli kılmıştır.

Müfessir kişiliğiyle beraber, hadiste otorite olması, Beğavî'ye kendisine kadar ulaşan tefsir rivâyetlerini süzgeçten geçirme ve zayıfları temizleyebilme imkanı vermiştir. Birçok hadis kitabını hocalarından okuyan Beğavî, aynı şekilde kendinden önceki bazı tefsir eserlerini Sa'lebî ve diğer hocalarından dinlemiştir. Meselâ; Şureyhî vasıtasıyla İbn Abbas ve Tabiûn müfessirlerinin görüşlerini rivâyet etmiş, el-Mervezi'den Kelbî'nin tefsirini almıştır.

³⁶¹ Kaynaklarda ölüm tarihi hakkında da ihtilâf edilmiştir. 510h, 515h, 516h, tarihlerinde vefat ettiği söylenmiştir. Fakat en doğrusu, 516/1112'da vefat ettiği'dir. bkz. Eroğlu Ali, *Müfessir el-Beğavî ve Tefsirindeki Usûlu*, (yayınlanmamış öğretim üyeliği tezi) Erzurum, 1982, s. 5

³⁶² Zirikli, *el-A'lâm*, II, 259

³⁶³ İbn Hallikân, a.g.e, II, 136; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 207

³⁶⁴ Horasan bölgesinde Şâfiî mezhebi yaygındır ve şâfiîler özellikle Merv civarına yerleşmişlerdir. (Subkî, a.g.e, I, 173)

³⁶⁵ Eroğlu, a.g.e, s. 39

³⁶⁶ Zirikli, a.g.e, II, 259

³⁶⁷ Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 1989, s. 109-111

B. Eserleri

Beğavî, Tefsîr, Hadis, Fıkıh dallarında, muhtelif eserler telif etmiştir, bunlardan bazıları sadece kaynaklarda zikredilip hâlen mevcut değilken, bir kısmı kütüphanelerde yazma halindedir. Diğer bir kısmı ise basılmıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır.

- *Meâlimu 't-Tenzîl*

- *el-Cem 'u beyne 's-Sahîhayni 'l-Buhârî ve 'l-Müslim*

- *Şerhu 's-Sünne*³⁶⁸

- *Mesâbihu 's-Sünne*³⁶⁹

- *Şerhu 'l-Câmi' li 't-Tirmizî*³⁷⁰

- *el-Envâr fi Şemâili 'n-Nebiyi 'l-Muhtâr*³⁷¹

- *el-Erbaîn Hadisen*

- *et-Tehzîb fi 'l-Fıkh (Tehzîbü 'l-Ahkâm)*³⁷²

- *Tercemetü 'l-Ahkâm fi 'l-Furû*³⁷³

- *Mecmûâtü 'l-Fetâvâ*

C-Tefsiri

Beğavî'nin *Meâlimu 't-Tenzîl* adlı tefsiri, orta hacimli bir rivâyet tefsiridir. Sa'lebî'nin *el-Keşf ve 'l-Beyân*³⁷⁴ isimli tefsirini esas alan Beğavî, bu eserdeki mevzû haberleri ayıklamayı hedeflemiştir.

³⁶⁸ Hadislerin konularına göre toplanıp, Fıkıh bablarına göre tasnif edildiği bu eser, tahkikli olarak basılmıştır.

³⁶⁹ En meşhur eseridir, yedi hadis eserinden toplanmıştır, üzerinde pekçok çalışma yapılmış olup, muhtelif baskıları yapılmıştır.

³⁷⁰ Brockelmann, *Suppl*, I, 268, 622

³⁷¹ İsminden anlaşıldığına göre, Peygamberimizin sîreti ile ilgilidir.

³⁷² Şâfiî fıkıhına dairdir. Üstadı el-Kâdî'nin *et-Tâ'lik* adlı eserinin hülâsasıdır.

³⁷³ Dili farsçadır. İtikad, ibadet, muâmelat ve ahlâka dair bir ilmihal eseridir.

³⁷⁴ Sa'lebî'nin bu eseri, el-Vâhidî, Beğavî, Hâzin tarafından esas alınmıştır. Bu yönüyle bu eser bir tefsir zincirinin ilk halkasını oluşturmaktadır.

Beğavî'nin 486/1093'den sonra telif ettiği bilinen³⁷⁵ eserin mukaddime bölümünde, eserde kullanılan rivâyetlerin isnadları tek tek sayılmıştır.

Beğavî, bu bölümde, tefsir ve tevil kelimelerinin tanımını yapmış, aralarındaki farkları zikretmiş, K.Kerim'in yedi harf üzere nazil oluşuna, re'y ile tefsir yapanın tehdit edildiği malûm rivâyete³⁷⁶ değinmiştir. Aynı şekilde fasıl başlığıyla diğer konulara da yer veren Beğavî'nin, tefsir üslûbunu şu şekilde özetleyebiliriz;

K.Kerim'i tertip sırasına göre ele almış, sûrenin ismini, mekkî ve medenî oluşunu, âyet sayısını, varsa nüzûl sebebini beyân etmiştir. Âyetleri gurup olarak incelemiş, öncelikle açıklanması gerekli kelimeleri izah etmiş, âyetle ilgili konuları, mevzuyu dağıtmadan, münakaşalara dalmadan, anlaşılır bir üslûbla ele almıştır. Daha önce Hâzin ve İbn. Keşîr gibi tefsirlerin hâmişinde basılan eser, son olarak, Hâlid Abdurrahmân el-İkk ve Mervan Sivar'ın tahkik ve tahrirleriyle basılmıştır.

İncelediğimiz dönemin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Beğavî'nin müfessir kişiliği ve eseri hakkında muhtelif çalışmalar yapılmıştır.³⁷⁷ Bu nedenle biz sadece eserin önemli yönlerine değinmekle yetineceğiz.

1-Rivayet Metodu

a) K.Kerim'in K.Kerim, Hadis, Sahâbe, Tabiûn v.d.'nin sözleriyle tefsiri

En erken dönem tefsirlerini saymazsak Taberî (310/922) ve Sa'lebî (427/1035)'nin eserleri ilk rivâyet tefsirleridir. Her ikisi de kendilerinden önceki tefsir rivâyetlerini güçleri nisbetince toplamayı esas hedeflemişlerdir. Beğavî, Sa'lebî'nin *el-Kesf ve'l-Beyân* adlı geniş hacimli ve hertürlü rivâyeti ihtiva eden tefsirini esas almış ve buradaki mevzû haberleri, tenkid süzgeçinden geçirip temizlemeyi amaçlayarak bir rivâyet tefsiri yazmıştır.

Rivâyet tefsiri açısından bazı yenilikler getiren Beğavî, tefsirinde istifade ettiği rivâyetlerin, kırâatların, lügavî açıklamaların, kendisine kadar ulaşan sened zincirlerini ese-

³⁷⁵ Bu tarih, Beğavî'nin eserinde isim vererek Vâhidî'den alıntı yapması üzerine tesbit edilmiştir.

³⁷⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, K. Tefsîr, I. 157

³⁷⁷ Afaf, Hamid Abdulğafur, *el-Beğavî ve Menhecühü fi't-Tefsîr*, Bağdat, 1983; Eroğlu Ali, *Müfessir Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî ve Tefsirindeki Üslûbu* (yayınlanmamış öğretim üyelği tezi) Erzurum, 1982; Paçacı, Mehmet, *İmam Beğavî ve Tefsirindeki Metodu* (lisans tezi), Ankara, 1982

rinin girişinde zikretmiş, tefsirin içinde bu senedleri bir daha tekrarlamamış,³⁷⁸ sadece ilk râvileri zikrederek ta'lik yapmıştır.

Rivâyet tefsirlerinin en temel esası, K.Kerim'i K.Kerim ile tefsir etmektir. Beğavî, bu prensibi eserinde başarıyla uygulamış, ele aldığı âyetlerin manasını açan ilgili diğer âyetleri şahid olarak kullanmış, kelimeleri anlamlandırmada K.Kerim'in bütünselliğini gözönünde bulundurmuştur.

İkince merhale, âyetin hadisler ile açıklanmasıdır. Hadiste otorite sayılan ve pekçok hadis kitabını hocalarından dinleyen Beğavî, âyetleri açıklamada, özellikle sahih ve hasen hadislerden istifade etmiştir.³⁷⁹ Hadis tenkidinin de yer aldığı bu eserde, bazen merfû, mevkuf ve maktu' haberlere de rastlanmaktadır.³⁸⁰

Kendisinden önceki tefsirlerin yorumlarını göz önünde tutan Beğavî, sahâbe tabiûn ve diğer selef ulemâsının görüşlerini aktarmış, aralarındaki tercihinin belirtmiştir. Bunlar arasında İbn Abbas, Mücâhid, Ata b. Ebî Rebâh, Hasanü'l-Basrî, Dahhâk, Mukâtil b. Süleyman, Mukâtil b. Hayyan, Süddî, Vehb b. Münebbih'i, sayabiliriz. Ayrıca muasırlarından, Kuşeyrî, Vâhidî gibi müfessirlerden de alıntılar yapmıştır.³⁸¹

Rivâyet metoduna bu denli önem veren Beğavî'nin eseri hakkında İbn Teymiyye (728/1328) sorulan bir sual vesilesiyle *Meâlimü 't-Tenzîl*, zayıf hadislerden ve bidatlardan en uzak tefsir olup, bu eserde Sa'lebî'nin eserindeki bidatlar ve mevzû hadisler ayıklanmıştır.³⁸² derken, Kettânî; "*Meâlimü 't-Tenzîl*'de zayıf ve uydurma olduğu söylenen manalar ve hikayeler vardır." demektedir.³⁸³

İtimad ettiği rivâyetlerde, en sağlam tariki aradığı söylenen Beğavî'nin tefsirindeki rivâyetler hakkındaki en tutarlı görüş, Ebû Şehbe'nin "Şâyet İbn Teymiyye bu sözüyle her sûre başındaki sûrelerin faziletiyle ilgili mevzû haberleri kastediyorsa, haklıdır, fakat

³⁷⁸ Burada zikretmediği rivâyetlerden faydalanırsa, onu eserinin içinde ayrıca zikretmiştir. Böylece, onüç tane tefsir eseri, dokuz kırâat ve bazı lügat kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır. bkz. Beğavî, *Meâlimü 't Tenzîl*, Tah: Halid Abdurrahman el-Ikk ve Mervan Sivar, Beyrut, 1987, I, 5

³⁷⁹ Afaf, a.g.e, s. 86

³⁸⁰ Cerahoğlu İsmail, a.g.e, II, 193

³⁸¹ Afaf, a.g.e, s. 106

³⁸² İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ*, (Eroğlu, a.g.e'den naklen)

³⁸³ Kettânî, *er-Risâletü 'l-Mustatrefe*, İstanbul, 1986, s. 78

bunun dışındakileri kastediyorsa doğru değildir. Zira (Beğavî) bazı uydurma haberlere ve isrâîlîyyata yer vermiştir. Fakat bunlar Sa'lebî'nin tefsirindekinden daha azdır³⁸⁴ sözüdür.

Beğavî eserinde âyetin anlamını belirlemek için kırâatlardan da faydalanmış, aralarında tercihte bulunmuştur. Eserinin mukaddimesinde senedleriyle birlikte dokuz kırâatı zikretmiş ve bu dokuz kırâatı, Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mukrî el-Mervezî'den rivâyeten ve tilâveten aldığını beyân etmiştir. Bunların dışında eserinde zaman zaman şazz kırâatlara da yer vermiştir.³⁸⁵

b) Nüzûl sebepleri

Rivâyet tefsirlerinin en önemli yönlerinden birisi nüzûl sebepleridir. Beğavî, sûre başlarında sûrenin nüzûlu, âyetleri incelerken varsa âyetin nüzûlu ile ilgili rivâyetleri aktarmış, bazen bunları tenkid etmiş, ve aralarında tercihte bulunmuştur.

Misal; (Ra'd 13/30) **وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ**

“ Katâde, Mukâtil ve İbn Cüreyc, bu âyetin medenî olduğunu, Hudeybiye sulhu hakkında nâzil olduğunu ve Süheyl b. Amr'ın besmeleyi inkârı üzerine indiğini söylerler.” Beğavî ise, bu sûrenin Mekkî olduğunu hatırlatarak âyetin de Mekkî olduğunu ve Hacerü'l-Esved'in önünde Peygamberimizin “Ya Allah, Ya Rahmân” diye duasını işiten Ebû Cehil'in arkadaşlarının yanına dönerek; “Muhammed iki ilaha dua ediyor, Allah'a ve Rahmân'a ... halbuki biz Rahmân olarak sadece Yemâme'yi biliyoruz demesi” üzerine nâzil olduğunu anlatmaktadır.³⁸⁶

c) Nesh anlayışı

Beğavî, Bakara 2/106'da, neshle ilgili usûle dair bilgilere değinmiş, neshin lügavî ve ıstılâhî manalarını belirttikten sonra, neshin çeşitlerini örnekleriyle açıklamıştır.³⁸⁷ Bu bilgilerden K.Kerim'de neshin vukuunu kesin olarak kabul ettiği anlaşılan Beğavî'nin

³⁸⁴ Ebû Şehbe. Muhammed, *el-İsrâîlîyyat ve'l-Mevzûât fi Kütübi't-Tefsîr*. Kâhire, 1408. s. 128

³⁸⁵ Eroğlu, a.g.e, s. 310

³⁸⁶ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, IV, 22

³⁸⁷ Beğavî, a.g.e, I, 103

mensûh olarak kabul ettiği âyetlerin sayısı 49 olup bunların çoğu *kıtal âyeti* ile alâkalıdır.³⁸⁸

Şâfiî mezhebine mensup olan Beğavî, K.Kerim'in Sünnet'le ve Sünnet'in de K.Kerim'le neshini kabullenerek Herrâsî gibi, Şâfiî'nin görüşüne aykırı bir görüş benimsemiştir.

Misal; (Nisâ 4/15) *وَأْتِي يَابِتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ*

“Kadınlarımızdan fuhuş yapanlara karşı aranızdan dört şahit getirin, Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut, Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde hapsedin” meâlindeki âyette kadınların hapsedilmesi hükmünün, islâmın ilk döneminde hudud âyetlerinin nüzülünden önce olduğunu söylemektedir. Ona göre, o dönemde zina yapan kadınlar ölünceye kadar evlerinde hapsedilirdi. Sonra bu hüküm bekar için celde ve sürgün, evli (dul) için celde ve recm ile nesholunmuştur. Âyetin hükmünü nesheden rivâyet ise, Ubâde b. Sâmit'ten nakledilen ve râvilerinin arasında İmâm Şâfiî'nin de bulunduğu bir tarikle kendisine ulaşan şu rivâyettir: “ *Benden alınız, benden alınız, muhakkak ki; Allah onlara (zina eden kadınlara) bir yol açmıştır. Bekarla bekar (zinasına) yüz değnek ve bir sene sürgün, dul ile dul (evliyle evli) zina ederse, cezası yüz değnek ve recmdir*”³⁸⁹

Beğavî bu hadisle ilgili, İmâm Şâfiî'nin “ Müslim'in rivâyet ettiği sahih bir hadistir” görüşüne de yer vererek konuyu şöyle özetlemiştir: “Bütün bunlar hudud âyetleri inmeden önceydi, daha sonra bu hükümler celde ve recm ile neshedilmiştir. Celde, K.Kerim'de, recm ise sünnettedir”³⁹⁰ Sadece bu âyette, K.Kerim'in Sünnet'le neshini kabullenen Beğavî, Sünnet'in de K.Kerim'le neshini caiz görmektedir.

Misal; (Ahzâb 33/6) “ ... *akraba olanlar Allah'ın kitabında birbirlerine (vâris olmakta) diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındılar* ” meâlindeki âyet hakkında şöyle demektedir.

³⁸⁸ Eroğlu, a.g.e, s. 220

³⁸⁹ Müslim, *Sahih-i Müslim*, Hudud, 3 bab, III, 1316; Ebû Davûd, *Sünen*, 23. bab, IV, 569; İbn Mâce, *Sünen*, Hudud, 7. bab, II, 852; et-Tirmizî, *Sünen*, Hudud, 8. bab, IV, 41-42

³⁹⁰ Beğavî, a.g.e, I, 405-406

Bu âyet, hicret ve din kardeşliği sebebiyle meşru kılınan verâseti neshetmiş ve verâseti akrabalık ilişkisine bağlamıştır.³⁹¹

d) İsrâiliyyat

Rivâyet tefsirlerinin en önemli problemi, isrâilî rivâyetlerden kurtulamamalarıdır. Rivâyetlerde seçici davranmasına rağmen Beğavî de tefsirini bu rivâyetlerden tamamıyla soyutlayamamıştır.

Bu durum, kendinden önceki tefsirlere ve özellikle hocası Sa'lebî'nin tefsirine itimadından kaynaklanmıştır. Zira Sa'lebî (Hâtübü'l-Leyl) her gördüğünü toplayan olmakla vasıflanmıştır.³⁹²

Bilindiği gibi isrâilî rivâyetlerin çeşitleri vardır. Şeriata uygun olan, olmayan ve meskûtun anı olan, şeklinde sınıflandırıldığı gibi, senedinin zayıflığı ve sağlamlığına göre de tasnif edilmiştir.

Beğavî'nin eserinde bulunan isrâilî rivâyetleri şu şekilde tasnif edebiliriz;

Doğrudan Tevrat'tan yapılan alıntılar, senedi sahih olanlar, meskûtun anı olanlar,³⁹³ asılsız olduğu apaçık belli olanlar.³⁹⁴

Beğavî'nin yer verdiği için eleştirildiği isrâilî rivâyetlerin çoğunluğu, peygamber kıssaları ve meskûtun anı cinsinden olanlardır. Şeytanın Adem ile Havva'yı kandırması, Hârut-Mârut kıssası, Ye'cüc-Me'cüc meselesini bunlara örnek verebiliriz.

2-Dirâyet Metodu

Rivâyet ve dirâyet tefsirleri şeklindeki taksim, bu iki metodun birbirlerinden kesin çizgi ile ayrıldıklarını ifade etmemektedir. Her rivâyet tefsirinin dirâyet yönü olduğu gibi dirâyet tefsirlerinde de rivâyetler mevcuttur.

³⁹¹ Beğavî, a.g.e, III, 528

³⁹² İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, Tanta, 1988, s. 23

³⁹³ Örnekler için bkz. Eroğlu, a.g.e, 274-389

³⁹⁴ Âyette zikredilmeyen fakat merakı celbeden hususlardır. Hz. Musa'nın âsasının hangi ağaçtan yapıldığı, Hz. İbrahim'in parçalayıp biraraya getirdiği kuşun cinsinin ne olduğu, gibi sorulardır.

Beğavî'nin *Meâlimu't-Tenzîl* adlı tefsiri de rivâyet ağırlıklı olmakla beraber, lügat ve nahiv açıklamaları, kelâmî ve fikhî âyetlerdeki yorumları ile dirâyet özelliği de arz etmektedir.

a) Lügat ve Nahiv

Beğavî'nin, görüşlerinden istifade ettiği lügatcilerin başında Ferrâ (207/822), Zeccâc (311/923), Ahfeş (215/830), İbnü'l-Anbârî (328/939), Halil b. Ahmed (170/786), Sîbeveyh (180/796) ve Kisâî (189/804) gelmektedir.

Tefsîrinde kısa ve anlaşılır bir üslûb benimseyen müellif, aynı metodla, lügavî, nahvî ve belâğî nüktelere de değinmiş, istifhamlar, takdimler, te'hirler, sıfatlar ve benzeri konularla ilgili açıklamalar yapmış, bu hususlarda yer verdiği görüşleri, bazen mücerred olarak nakletmiş bazen de kaynaklarını zikretmiştir.³⁹⁵

Garip kelimelerin anlaşılmasına ihtimâm gösteren Beğavî, kelimeye Kur'ân-ı Kerim, hadisler, ve Arap şiirindeki kullanımları ışığında mana vermeye çalışmıştır.³⁹⁶

b) Fıkıh

Yaşadığı asrın en önemli Şâfiî âlimlerinden sayılan Beğavî, tefsirinde ahkâm âyetlerine fasıl başlığı altında değinmiş, sahâbe, tabiûn ve diğer müctehid imâmların görüşlerine ve ihtilâflarına yer vermiştir. Bu görüşleri bazen olduğu gibi bazen de aralarında tercih yaparak aktarmıştır.

Mezheb içinde imâm olduğu ya da ashab-ı tercih olduğu söylenen Beğavî, çoğunlukla kendi mezheb görüşünü te'yid ettiği gibi, bazen de kendisi, doğrudan doğruya âyetlerden hüküm çıkarmıştır.

Misal; (Bakara 2/227)

وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ifâdesinden hareketle “kadının kocası onu boşamadığı müddetçe, kadın iddetini tamamlasa da boş olmayacağına delil vardır, çünkü kocanın talâka niyeti şart koşulmuştur.” diyerek bu konudaki kendi görüşünü belirtmiştir.³⁹⁷

³⁹⁵ Cerrahoğlu İsmail. a.g.e, II, 199

³⁹⁶ Örnekler için bkz. Eroğlu, a.g.e , Afaf, a.g.e, (muhtelif sayfalar)

³⁹⁷ Beğavî, a.g.e, I, 203

Yaşadığı asırda özellikle Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında büyük çekişme vardı. Beğavî’de bu münakaşalara katılmış diğer mezheplerin görüşlerini tenkid etmiş, fakat kötü sözler kullanmaktan sakınmıştır.³⁹⁸

Misal; Ebû Hanîfe’nin, “Cuma Hutbesi’nin muhtevası hakkındaki tesbih, tahmid veya üç tekbir kafidir ” görüşünü tenkid ederek, bu şekildeki hutbeye hutbe denilemez demiştir.³⁹⁹

c) Kelâm

İtikaden Eş’arî olan Beğavî, tefsirinde itikadî konulara da kısaca değinmiş, müteşâbihatın yorumlanmasında, selef ulemâsının metodunu benimsemiştir.⁴⁰⁰ el-Hurûfu’l-Mukatta’a’yı da müteşâbihat tan sayan müfessir, bu konudaki farklı görüşleri aktarmakla yetinmiş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁴⁰¹

Misal; (A’râf 7/54) **إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَىٰ عَرْشِهِ**

Mu’tezile, bu âyetteki “*istivâ*” lafzını “*istevlâ*” şeklinde tevil eder, Ehl-i Sünnet ise, “*istevâ* ale’l arş (Allah (c.c.)’ın arşa istivâsı)”ı keyfiyeti bilinmeyen, kişinin iman etmesi vacip olan bir sıfattır deyip, ilmini Allah (c.c.)’a havale ederler. Malik b. Enes’in kendisine sorulan bir suale “İstivâ meçhul değildir, fakat keyfiyeti aklen anlaşılamaz, ona iman vaciptir.” şeklinde cevap vermesini nakleden Beğavî,⁴⁰² “bila keyf” yani keyfiyeti bilinmeksizin ona olduğu şekilde iman, tarzındaki selefi anlayışı benimsediğini belirtmiştir.⁴⁰³

İslâm-İman, mes’elesinde, “Her iman islâmdır, fakat beraberinde tasdik bulunmayan her islâm iman değildir.”⁴⁰⁴ görüşünü benimsemiş ve ehl-i hadis ve şâfiî oluşunun etkisiyle iman-amel beraberliğini savunmuştur. Ona göre “Şer’i iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve dinin rükunlarıyla amelden ibarettir.”⁴⁰⁵

³⁹⁸ Afaf. a.g.e. s. 137; Eroğlu. a.g.e. s. 360

³⁹⁹ Beğavî. a.g.e. IV. 346

⁴⁰⁰ Eroğlu. a.g.e. 31

⁴⁰¹ Cerrahoğlu İsmail. a.g.e. s. 204

⁴⁰² Beğavî. a.g.e. II, 165

⁴⁰³ Benzeri âyetlerde de aynı yaklaşım vardır. Bakara 2/210’da, Allah (c.c.)’ın gelmesi, Mâide 5/64’te Allah (c.c.)’ın eli v. s

⁴⁰⁴ Beğavî. a.g.e. IV, 218

⁴⁰⁵ Beğavî. a.g.e. IV, 218

Kelâmî mes'elelerde kendi görüşünden ziyade, mütekellimlerin görüşlerini aktaran Beğavî,⁴⁰⁶ zaman zaman bid'at ehli mezheplerin ehli-sünnetin görüşlerine muhalif yorumlarını çürütmeye çalışmış, fakat uzun tartışmalara girmemiş ve itham yolunu tutmamıştır

Misal; (Ra'd 13/35)

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُشْرِكُونَ نَجْمًا زَاكِرًا
مِنْ نَجْمِهَا الْأَنْهَارِ
كُلُّهَا دَارٌ رَيْبٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ

"Bu âyet, Cehmiyye'ye reddiyedir. Zira onlar, Cennet ni'metlerinin tükeneceğini söylerler. Halbuki bu âyet onların görüşünü yalanlamaktadır."⁴⁰⁷

Değerlendirme

Beğavî, Tefsîr, Hadis, Fıkıh ve Kırâat gibi islâmî ilimlerde tahsil görmüş, asrının önde gelen ilim adamlarından sayılmıştır. Özellikle, Hadis ilmine katkıları nedeniyle unutulmaz olmuştur. Sa'lebî'nin talebesi olan Beğavî, onun *el-Keşf* ve *l-Beyân* adlı tefsirini esas alarak *Meâlimu't-Tenzîl* adlı eserini telif etmiştir.

Beğavî'nin bu eseri, rivâyet tefsirlerinin en önemlilerinden sayılır. Zira, ilk dönem eserleri Mukâtil b. Süleyman, Vekî' İbnü'l-Cerrah vs.' den sonra, Beğavî'ye kadar yazılmış rivâyet tefsirlerinin sayısı oldukça azdır. Taberî, Sa'lebî gibi. Bu iki eserin oldukça geniş ve her türlü rivâyetleri toplama gayretine yönelik olduğu düşünülürse, Beğavî'nin ve tefsirinin kıymeti anlaşılmaktadır. Çünkü o, rivâyetlerde seçici davranarak, orta halli faydalanılması kolay bir eser yazmış, mevcut birikimi tahlile tâbi tutarak ilklerden olmuştur.⁴⁰⁸

Eser, rivâyet ağırlıklı olmakla beraber, lügavî ve nahvî açıklamalar, hadis tenkidinde byulunması, kelâmî ve fikhî mevzulara değinilmesi, müşkillere yer verilmesi ve tercihte bulunulmasıyla, dirâyet özelliği de taşımakta ve birçok metodu cemetmesiyle temayüz etmektedir.

⁴⁰⁶ Cerrahoğlu İsmail, a.g.e. II, 204

⁴⁰⁷ Beğavî, a.g.e. En'âm 6/103'te, Ru'yetullah konusunda Mu'tezileye, En'âm 6/148'te, Kaderiyye'ye cevap vermiştir.

⁴⁰⁸ Afaf, a.g.e., s. 181

19. EBÛ HAFS ÖMER en-NESEFÎ (537/ 1142)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Hafs, Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail b. Muhammed b. Ali b. Lokman en-Neseфі es-Semerkindî el-İmâm ez-Zâhid el-Hanefî el-Mâturidî.

Mâverâünnehir hukukçularındandır.⁴⁰⁹ Bu bölgede yetişen Türk âlimleri arasında parlak bir nâsiyeye mâlik, fakîh ve fâdil bir şahsiyettir.⁴¹⁰

461/1069'da Neseф'de doğmuş, tahsiline burada başlamış, daha sonra Semerkand'a yerleşmiş, Buhara ve Bağdât'ta tahsil görmüştür. Ayrıca Tefsîr, Hadis, Kelâm, Fıkıh, Belâgat, Tarih ilimlerinde ihtisas sahibi olduğu ve bu sahalarda 100'den fazla eser telif ettiği söylenir. Bu eserlerinin arasında, özellikle *Metnü'l- Akâid* veya *Akâidü'n-Nesefiyye* diye meşhur olan üç sahifelik küçücük bir risâlesi ile tanınmıştır.⁴¹¹ Eser kelâma ait olduğundan kelâmcı yönü ön plana çıkmasına rağmen aslında eserlerine ve tahsil gördüğü hocalarına bakılınca, onun daha ziyade müfessir, muhaddis ve fakîh olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Yusr Muhammed İbnü'l-Hüseyin el-Pezdevî 493/1100, Ebû Ali Hasan b. Abdîmelik en-Neseфі, Ebû Bekir Muhammed b. el-Fadl el-Buharî gibi âlimlerden fıkıh tahsil etmiş, Ebû Muhammed İsmail b. Muhammed et-Tenûhî, Kâdı Ebu'l-Mansûr el-Hârisî'nin aralarında bulunduğu birçok hocadan muhtelif dersler almıştır. Şeyhlerini *Ta'dâdu's-Şuyûh li Ömer* adlı kitabında topladığını söylemiştir.

Merğînânî, Ömer en-Neseфі'nin "550 şeyhden hadis rivâyet ederim" dediğini işittiğini söyler.⁴¹² "el-Hidâye" sahibi Merğînânî, onun talebesi olup kendisinden bazı kitapları okuduğunu da nakletmiştir.⁴¹³ Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Âkilî (576/1180), Ebû Bekir Ahmed el-Belhî, Ebu'l-Leys Ahmed b. Ömer, talebelerinden bazılarıdır.

⁴⁰⁹ Kavakçı, Yusuf Ziya, *Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976, s. 89

⁴¹⁰ Bilmen, a.g.e, I, 463

⁴¹¹ Bu eser, Teftezânî tarafından şerhedilmiş ve bu sayede şöhrete kavuşmuştur. Eserin Ömer en-Neseфі'ye değil de Muhammed Ebu'l-Fadl Burhanuddin en-Neseфі'ye ait olduğu söylenmişse de (Bilmen, a.g.e, II, 464) Burhaneddin en-Neseфі'ye ait oluşuna dair önemli ve kesin bir delile sahip olunmayışı sebebiyle Ömer en-Neseфі'ye ait olduğunu kabul etmek daha doğrudur. bkz. (Teftezânî, *Şerhü'l-Akâid*, Çev:Uludağ, Süleyman, İstanbul, 1980, s. 60

⁴¹² Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Kâhire 1993, s. 660

⁴¹³ Kureşî, a.g.e, s. 660

Ömer en-Neseî Hanefî fukahasındandır. Bu sahada birçok eser telif etmiştir. İlmînin genişliğiyle beraber her sahada aynı başarıyı gösterememiştir. Sem'anî, Neseî'nin tüm mesmûatının ve mecmuatının kitâbe yolu ile icâzetini kendisine verdiğini, fakat kendisiyle sağ iken görüşemediğini söylemiş, hadise dair eserlerini birçok defa mütalâa ettiğini, bazı isnad hataları bulduğunu ifâde etmiştir. Ona göre Neseî “ Hadisi sevmesine, araştırmasına rağmen anlayıştan nasibini alamamıştı.”⁴¹⁴ Buhârî'nin sahihini şerhettiği, *en-Necâh fî Şerhi Ahbarî Kitabî's-Sihâh* adlı eserinde bu kitabın elli tarik ile kendine ulaştığını söyler.⁴¹⁵

İtikaden mâturididir. Şiirle iştilal ettiği ve bu alanda başarılı olduğu da ifâde edilmiştir. Ömrünü ilim yolunda geçiren müellif, 12 Cemaziyelevvel 537/3 Aralık 1142'de Semerkand'da vefat etmiştir.⁴¹⁶

B. Eserleri

-*et-Teysîr fî't-Tefsîr*

-*el-Akâidu'n-Neseîyye*

-*el-Mesâil fî'l-İmrû*

-*el-Fetâva'n-Neseîyye*

-*el-Manzûmetu'n-Neseîyye fî'l-Hilâf*

-*el-Câmiu's-Sağîr*

-*Tilbetu't-Talebe*

-*Kitabü'l-Kand fî Ma'rifeti Ulemâi Semerkand*

-*Tarîhu Buhara*

-*Kitabu'd-Dayr fî'l-Fıkh*

-*el-Ya'kûte*

-*el-Ekmele ve'l-Etval fî Tefsîri'l-Kur'ân*

⁴¹⁴Kureşî, a.g.e, s. 659

⁴¹⁵Kâtip Çelebi, a.g.e, 1929

⁴¹⁶ 527/1132'de vefat ettiği de söylenmiştir. bkz. Kavakçı, Yusuf Ziya, a.g.e, s. 91

Bunun dışında pekçok eseri, şerh ve hâşiyeleri olduğu çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.

C. Tefsiri

Zemahşerî'nin muâsırı ve haneî ulemâsından olan Ömer en-Nesefî, mütekellim olarak bilinişinin aksine, daha ziyade bir müfessirdir. Kütüphanelerimizde, *et-Teysîr fi't-Tefsîr* adlı tefsirinin birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁴¹⁷

Bu eser, “mukaddimesinde usûlü tefsire dair nâfi malûmat” oluşuyla,⁴¹⁸ “başında K.Kerim'in isimlerinden, tefsir ve tevil'in tarifinden, aralarındaki farklarından bahsetmesi ve oldukça geniş” olmasıyla⁴¹⁹ kaynaklara geçmiştir.

Nesefî'nin ayrıca *el-Ekmeî ve'l-Etval fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri de tefsirle alâkalıdır. Nüshasının sadece Mısır'da olması nedeniyle bu eser hakkında birşey söylemek mümkün olmamıştır.⁴²⁰

Kütüphane kataloglarında ise, “*et-Teysîr*” dışında sûre tefsirlerini ihtiva eden bazı cüzler olduğu da görülmektedir.

1-*Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*, Süleymaniye, H.Hüsnü Paşa; 121

2-*Tefsîru Cüz'i Amme*, Süleymaniye, H.Hüsnü Paşa; 117

3-*Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Süleymaniye, Hamidiye; 1457

4-*Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Süleymaniye, Lâleli; 169

Ayrıca *Tefsîru Fârisî* adıyla, Atıf Efendi;1507'de, *Tefsîrü'l-Kasri't-Tâmm* ismiyle de Milli Kütüphane, Yazmalar; 674'de Farsça tefsirleri görülmektedir.

et-Teysîr fi't-Tefsîr isimli eserinde, sık sık Farsça şiir kullanması, ele aldığı âyetlerin tefsirini bitirince, konuyu farsça özetlemesi, bazı kelimelerin farsça karşılığını vermesi O'nun Fars diline ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Bu durum tefsirini yazdığı bölgede

⁴¹⁷ Özellikle Süleymaniye Kütüphanesi'nin farklı bölümlerinde, farklı tarihlerde istinsah edilmiş pekçok nüsha mevcuttur. Biz yirmiye yakın nüshasını tespit ettik.

⁴¹⁸Bilmen., a.g.e, II, 463

⁴¹⁹ Kâtip Çelebi, a.g.c, 519

⁴²⁰ Brockleman, *GAL*, I, 427, *Suppl.*, I, 758

Farsça konuşulduğunu veya Farsça konuşan topluluğun dikkate değer bir yekün oluşturduğunu göstermektedir. Zira tefsiri yazışının sebebini “Halkın kendisine sorduğu suallere cevap vermek” olarak açıklamıştır.⁴²¹

Tefsîr Metodu

Müellifin tefsir metodunu belirlemekte kullanacağımız *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, adlı eser oldukça geniş bir rivâyet tefsiridir, bununla beraber eserde lügat ve nahiv açıklamalarına yer verilmiş, kelâmî ve sûfî yorumlara değinilmiş, şiirsel ve akıcı bir dil kullanmıştır. Mevzunun güzel bir tasnifle incelenmesi, meselelerin maddeleştirilmesi ile, anlaşılması kolay bir üslûb benimsenmiştir.

İntizam başlığı altında sûreler ve âyetler arası tenâsub/insicama yer vermesi, sayıların esrarından bahsetmesi, besmeleyi her sûre başında farklı farklı tefsir etmesi ise dikkati çeken diğer özelliklerdir.

Kütüphanelerde birçok nüshası bulunan eserin, Süleymaniye Ktph. Ayasofya 94, 95, 96, 97 ile Kadızâde Mehmet Efendi 20, 21, 22, 23, 24 no'lu nüshalarını inceleyeceğiz.

Nesefî, tefsirin giriş bölümünde, tefsirini halk tarafından kendisine sualler sorulması üzerine yazma ihtiyacı duyduğunu belirtmiş, daha sonra tefsir ve tevilin tarifine, aralarındaki farklılara uzunca değinmiştir.

1-Rivâyet Metodu

Rivâyet tefsirinin temel özelliği olan âyetin âyet ile, âyetin Peygamber (s.a.v.) sözüyle ve sırasıyla sahâbe, tabiûn v.d.'nin kavli ile açıklama metodu çok sık kullanıldığı ve eserin her sahifesinde bununla ilgili misallere rastlanabileceği için, bu metodla alakalı örnekler vermeyeceğiz. Zaten tefsîrin diğer yönlerini incelerken bu durum bâriz olarak müşahede edilecektir.

Nesefî, kendinden önceki tefsir kültürüne de hâkimdir. Kimi zaman isim zikrederek kendisinden önceki müfessirlerden alıntı yapmış, kimi zaman ise sadece görüşleri mefhum

⁴²¹ Nesefî, *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, Ayasofya 94, vr. 1a

olarak aktarmıştır. Dil konusunda Ferrâ ve Zeccâc'dan istifade ederken, diğer konularda Mâturidî, Sa'lebî, Kuşeyrî ve Vâhidî'den alıntılar yapmıştır.⁴²²

Misal; Fâtiha sûresinin başında “ الحمد ” kelimesinin tefsirinde şu rivâyetlere değinir:

İbn Abbas: Mahlukâtına yaptıklarından dolayı Allah (c.c.)'a şükretmeleridir, Ubeyy b. Ka'b: Eşyanın tümünden dolayı Allah (c.c.)'a şükürdür. Ata': Zâhiri ve bâtinî nimetlerine şükürdür. Ebû Ubeyde: Allah (c.c.)'a hamd, Allah (c.c.)'ı senâdır. İbnü'l Anbârî: Medhin kalbedilmiş şeklidir. “ قیل .” lafzıyla da (cemîl)'i senâ ve mün'imi itiraftır, görüşünü aktaran Neseфі, bu görüşleri toplamış ve şu şekilde maddeleştirmiştir:

“Hamd dört manaya kullanılır; Senâ, Şükür, Rızâ, Medih”⁴²³

Aynı konuda İmam Mâturidî'nin şu görüşünü nakleder.⁴²⁴ “Allah (c.c.) bizâtihi hamde müstehak olduğunu mahlukâtına bildirmesi için, kendi nefisini hamdetmesi muhtemeldir. Aynı zamanda burada قولوا lafzının izmarı da muhtemel olup, şükürün kendisine yapılmasını emretmesidir. Zira nimetler ondandır. Bu emir mümkün olan taatin tamamını kapsar. Nitekim, “Peygamberimiz (s.a.v.) ayakları şişinceye kadar namaz kılıyordu kendisine, Allah (c.c.) senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetti denilince, ona şükreden bir kul olmayayım mı?”⁴²⁵ diyerek taatin tüm çeşitlerinin ona şükür olduğunu beyan etmiştir.”⁴²⁶

وَأَقْرَأُوا تَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسًا عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا

Misal; (Bakara 2/48) شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

Âyetinde ise, Kuşeyrî'nin (özetle) “her ne kadar adem-i tevkîf sebebiyle⁴²⁷ Allah Teâlâ'ya şeffî' ismi kullanılmasa da en büyük şeffî' (şefa'at eden) O'dur”⁴²⁸ görüşünü nakletmiştir.

⁴²² Neseфі, a.g.e, Kadızâde Mehmet 24, vr. 7b, 10a, 69b

⁴²³ Neseфі, a.g.e. Ayasofya 94. vr. 9a

⁴²⁴ Mâturidî, *Te'vilât Ehli's-Sünne*, Tah: İbrahim Avdûn, Kâhire, 1971, I, 13

⁴²⁵ Bu lafızla Müslim'de rivâyet edilmiştir. Müslim, VIII,41; Buharî, II, 63

⁴²⁶ Neseфі, a.g.n, vr. 10a

⁴²⁷ Naslarla belirlenmemesi

⁴²⁸ Neseфі, a.g.n, vr. 69b

a) Nüzûl sebepleri

Nesefi, âyetlerin tefsirine geçmeden varsa nüzûl sebeplerini, bu konudaki farklı rivâyetleri zikretmiş, kimin hakkında nazil olduğunu belirtmiştir.

Misal; (Bakara 2/102) **وَاتَّبِعُوا مَا تَلُوا الشَّيَاطِينَ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمٍ وَمَا كَفَرْتُمْ**

“Muhammed b. İshak’tan rivâyet edilmiştir; Peygamberimiz (s.a.v.), Süleyman (a.s.) ve ona ait kıssalardan bahsedince Yahûdiler’in ileri gelen âlimleri, Muhammed, İbn Davud’u nebi zannediyor halbuki o, sihirbazdan başka birşey değildir dediler, bunun üzerine, Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.”⁴²⁹ Aynı konuda Rebî b. Enes’ten gelen diğer bir rivâyeti de aktarmıştır.

b) Fedâilu’s-Süver

Rivâyet tefsiri olması nedeniyle, eserde genellikle sûre sonlarında, sûrelerin faziletlerine dair rivâyetlere ve yorumlara rastlanmaktadır.

Misal; Bakara sûresinin sonunda, bu sûrenin faziletine dair şu rivâyetlere yer verilmiştir; “İsrâ’da Peygamberimiz (s.a.v.)’e “ Ya Muhammed senden önce hiçbir nebiye verilmeyen sana verildi, Fâtihatü’l- Kitap ve Sûre-i Bakara’nın sonları” buyurulmuştur.

Ebû Umâme’den, Peygamberimiz (s.a.v.)’in şöyle buyurduğu rivâyet edilir; “Zehrevân’ı öğreniniz, zira onu öğrenmek bereket, terketmek ise hasarettir.”⁴³⁰

Fazilete dair rivâyetlerin yanında bazen de kendi çıkarımlarıyla sûrelerin faziletine değinmiştir.

Misal; Aynı sûre için “Bu sûre yedi âyettir, Cehennem’in kapısı da yedidir, bu sûreyi okuyan kişiye, herbirinin genişliği arzın ve semanın genişliği kadar olan bu kapılar kapanır. Nitekim semavatta yedidir.”⁴³¹ Kim bu yedi âyeti okursa yedi uzvu hastalıktan sâlim olur, ona yedi hasenât verilir ...”⁴³²

⁴²⁹ Nesefi, a.g.n. vr. 94a

⁴³⁰ Diğer örnekler için bkz. Nesefi, a.g.n. vr. 168b, 224a

⁴³¹ Nesefi, a.g.n. aynı yer

⁴³² Nesefi, a.g.n. vr. 9b

c) Kırâat

Nesefî, eserinde ele aldığı ayetle ilgili kırâatları aktarmakla beraber, farklı okuyuşların iştikâkı, manaya etkisi ve önceki âyetlerle olan insicamı üzerinde de durmuştur.

Misal; (Bakara 2/88) **وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَكَتَبْنَا لَهُمْ مَا يُوْمِنُونَ**

.. **غُلْفٌ** ... kelimesini kurrânın umumu lâmin sükûnuyla okumuşlardır. İbn Muhaysın ise teskil ve tahfif ile okumuştur.

Nesefî, bu kırâatların, mana üzerindeki etkilerini belirttikten sonra, kırâat farklılığından kaynaklanan kelâmî mevzuuya da değinerek "kalplerinin örtülü oluşunun" onların küfürleri sebebiyle olduğunu söylemiştir ki; bu ehl-i sünnetin benimsediği görüşüdür.⁴³³

d) İsrâiliyyat

Nesefî, birçok rivâyet tefsirinde yaygın olarak yer alan bazı isrâilî rivâyetleri, akıl süzgecinden geçirerek aktarmış, yâni rivâyetteki akla ve nakle aykırı durumları tashih etmiştir.

Misal; (Bakara 2/102) **وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ وَمَا كَفَرَ سَلِيمٌ**

Nesefî, bu âyeti ilk önce meleklerin yeryüzüne inişi ve günah işlemeleri v.s.nin konu edildiği malûm rivâyete yer vermeden açıklamaya çalışmış ve buradaki **مَا** ların olumsuzluk edatı oluşuna dayalı bir tefsir yapmıştır.

Meleklerin sihir öğretilmelerini ise, (Tahrim 66/6) **لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ** ve (Enbiyâ 21/27) **لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِ يَعْمَلُونَ** .. âyetlere aykırı düştüğü gerekçeyle reddetmiştir.

Bu paralelde geniş ve güzel açıklamalarından sonra **قِيلَ** ... lafzı ile “Melekler semadan yeryüzüne insanların masiyetlerine bakıp -Ya Rabbî sen onları yarattın, rızık verdin, onlar ise sana isyan ediyorlar. Şâyet biz onların yerinde olsaydık sana masiyette bulunmazdık dediler, bunun üzerine Allah teâlâ aralarından iki kişiyi seçmelerini söyledi, önce Cebrâil ile Mikâil'i seçtiler, fakat her ikisi de Allah (c.c.)'a tazarru edip aflatlarını istediler ve affedildiler. Sonra Hârut ve Mârut seçildi. Allah (c.c.) onlara şehveti yükledi (bu yeme, içme ve kadın şehvetinden ibarettir) ve dünyaya göndererek, onları insanlar a-

⁴³³ Nesefî, a.g.n, vr. 88b

rasında hükmetmekle görevlendirdi. Uzun müddet günah işlemeyen yaşayan Hârut ve Mârut, geceleyin semaya çıkıyor, gündüzleyin dünyada yaşıyorlardı. Bu yaşantı, Zühre adında güzel bir kadına rastlayınca kadar bu şekilde devam etti. Bu kadına rastladıklarında onlardan biri kadından murad almak istedi. Kadın ise, kendisine İsm-i A'zam'ı öğretmesi şartını koştu. Beraberce bir eve girdiler, adam ona yaklaşıncaya kadın İsm-i A'zam'ı okuyarak göğe yükseldi.” manasındaki isrâîlî haber olduğu bilinen⁴³⁴ rivâyeti aktarmıştır.

Nesefî özet olarak aktardığımız bu rivâyetin şu kısımlarını tashih etmiştir. “Allah (c.c.)’ın kadını göğe yükseltip meshetmesi (şekil değiştirmesi), yıldız haline dönüştürmesi kabul edilemez sayılmıştır. Her ne kadar Allah (c.c.)’ın kavimleri meshi mevcut olsa da bu kadının Zühre yıldızına dönüşmesi zayıftır. Zira Zühre yıldızı, Allah (c.c.)’ın semayı yaratışından itibaren varolan meşhur bir yıldızdır. Başka bir yıldız olmasına belki cevaz verilebilir.

Bu iki meleğin, tekrar semaya çıkmak isteyince, isyanları sebebiyle engellenmeleri, bazı rivâyetlerde anlatıldığı gibi zina, içki, katil gibi suçlar işlemiş olduklarını göstermez. Bilakis, göğe kabul edilmeyişlerinin sebebi, kadından murad almaya teşebbüs etmeleridir.”⁴³⁵

Görüldüğü gibi tefsirde, bu rivâyetin asılsız olduğuna dair bir ifade yoktur. Fakat, Nesefî’nin bu rivâyete ihtiyaç duymadan, âyeti tefsir etmeye öncelik vermesi, son görüş olarak ve lafzı ile bu rivâyeti aktarması, aynı zamanda rivâyetteki akla ve nakle aykırı kısımları zikretmeyip özetlemesi ve başka tefsirlerde bu rivâyette zikredilen ve kabul edilemez gördüğü, ifadeleri tashih etmesi, Nesefî’nin bu konudaki hassasiyetini ve itikadî esaslara karşı titizliğini göstermektedir.

Nesefî, bununla beraber Kur’ân’da özü verilip ayrıntıya girilmeyen fakat merakı celbeden bazı meselelere (meskûnun anı) de değinmiştir.

Misal; (Bakara 2/35)’de yaklaşılması yasaklanan ağacın cinsi nedir? sorusunu genişçe ele almıştır.⁴³⁶

⁴³⁴ Ebû Şehbe, *el-İsrâîliyyat*, s. 159-161

⁴³⁵ Nesefî, a.g.n, vr. 94b - 95a

⁴³⁶ Nesefî, a.g.n, vr. 95b

e) Nesh anlayışı

Eserde neshin, Kur'ân-ı Kerim'de vuku bulduğu prensip olarak benimsenmiştir. Bakara 2/106' da bu konuyu ele alan müellif, bu âyetin önceki âyetlerle (intizamını) bağlantısını kurmuş ve lügat anlamı üzerinde durmuştur. Daha sonra, neshin çeşitlerine değinmiş, hükmü ve tilâveti beraber nesholunan, hükmü bâki tilâveti mensûh olan, hükmü mensûh tilâveti bâki olan şeklindeki taksimi zikrederek, birincisine emzirmenin 10' dan 5' e düşürülmesini, ikincisine recm âyetini, üçüncüsüne, kıtalin terkinin seyf âyeti ile kaldırılışını örnek vermiştir.⁴³⁷ Ayrıca, "Kur'ân-ı Kerim Sünnet'i, Sünnet de Kur'ân-ı Kerim'i neshedebilir" diyerek, bu hususta hanefî anlayışı benimsemiştir.⁴³⁸

2-Dirâyet Metodu

a) Lügat ve Nahiv

Nesefî, ele aldığı âyet gurubuyla ilgili rivâyetleri zikrettikten sonra öncelikle burada açıklanması gereken kelimelerin lügavî anlamı üzerinde durmuştur.

Misal; (Bakara 2/29)

Bu âyette, "İstivâ" kelimesi üç anlama gelir. *إستوى الرجل* . gençliği sona erdi; *استوى بعدما عوج*; doğruldu; .. *إستوى إليه* ...; yöneldi.

Daha sonra bu kelimenin Kur'ân-ı Kerim'de hangi manalara kullanıldığına değinerek vücutlarını göstermiştir.

- 1- İnsanın olgunlaşması anlamında; Kasas 28/14'te
- 2-Eşit olma anlamına; Mâide 5/100'de
- 3- Oluşturma manasına; Mü'minûn 23/28'de
- 4- Binmek manasına; Zuhruf 43/13'de
- 5- Kıyâm anlamına; Fetih 48/29'da
- 6- İstikrar anlamına; Hûd 11/44'te

⁴³⁷ Nesefî, a.g.n, vr. 96a

⁴³⁸ Nesefî, a.g.n, vr. 230b

Üçüncü merhalede bu kelimenin Arap şiirindeki kullanımlarına geçmiş,⁴³⁹ şu şiire yer vermiştir.

قد إستولى بشر علي العراق
من غير سيف و دم مهراق

Böylece kelimenin tüm kullanımlarını gözönüne seren müfessir, burada *إستولى* ... manasının daha uygun olduğunu söylemiş ve kelimenin kelâmî tartışma boyutuna da değinerek “Bazı müfessirler *أقبل*.. bazıları ise, *صدر* manası verirler, müşebbihe ise lafzın zâhir anlamını benimser, halbuki Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Zira Şûra 42/11 âyeti bunu gerektirir. Ehl-i Hakk ise bu âyetleri, nassların aslına uygun bir şekilde tevîl ederler” sözleriyle müteşâbihat hakkındaki tavrını belirtmiştir.⁴⁴¹

Aynı metodla, kelimenin K.Kerim’deki farklı manalarına da değinen Neseî, günümüzde semantik ismiyle disipline edilmeye çalışılan, kelimenin farklı kullanımlarından hareketle, ortak manasını yakalama metodunu, H.VI. asırda kullanmaya başlamıştır.

Misal; (Bakara 2/3)

Bu âyette “ *İnfâk*” kelimesini inceleyen Neseî, kelimenin K.Kerim’deki farklı kullanımlarına değinmiştir.

İnfâk; Malın ihtiyaca sarfedilmesi veya⁴⁴² . *خشية الإنفاق*... olduğu gibi fakir olma anlamınadır.

Nufûk; Canı çıkma, helak olma demektir.

Nefak; Eşyanın çarşıda rağbet görmesidir.

İntifâk; Tarla faresinin yuvasından çıkmasıdır.⁴⁴³

Nifâk; Gizlinin, âşikar olanla çelişmesidir.

⁴³⁹ Eserde, şiire istişâd metoduna önem verilmiştir.

⁴⁴⁰ Beşer Irak’a yerleşti Kılıçsız ve kan akıtmaksızın.

⁴⁴¹ Neseî, a.g.n, vr. 54b

⁴⁴² İsrâ 17/100

⁴⁴³ Tarla faresi iki yuva edinir, birini saklayıp diğerini gösterir. İşte bu şekildeki yuvasından çıkışına intifâk denir. (*Kâmus Tercemesi*, Asım Efendi, by. y, 1303, s. 1021)

Bu manaların hepsi. إِمضَاء (icra etmek, tamamlamak) ve إِفْنَاء (tüketmek, yok etmek) öz manasında toplanır.”⁴⁴⁴

Nesefî, manayla ilgili açıklamalardan sonra kelimeyi nahiv yönünden de incelemiştir.

Misal; Hamd kelimesinin başındaki “ ال ” takısı, istiğrakü’l-cins olup, hamd ile ilgili Senâ, Şükür, Rızâ ve Medih manalarının tamamını kapsadığını gösterir.⁴⁴⁵

Yine, Hamd lafzından önce قولوا . nun hazfedilip, hazfedilmediği mes’elesini inceleyen Nesefî, إِيَّاكَ den hareketle, hazfedildiğini kabul etmenin daha doğru olduğunu söylemiş, “ Bu cümle ihbarî cümle olup, tüm hamdler ve tüm şükürler ona aittir ”⁴⁴⁶ görüşünün de caiz olduğunu zikretmiştir.

b) Vücûh ve Nezâir

Eserde ele alınan âyetteki garip kelimelerin manasını tayin etmek maksadıyla, kelimenin K.Kerim’deki farklı vücûhlarına yer verilmiştir. Eser bu yönüyle dönem açısından bir orijinallik arz etmektedir. Zira ulûmu’l-kur’ânın bölümlerinden biri ve başlıbaşına bir eserin konusu olan bu metod, bizzat tefsirin içine sokularak, doğru manayı tesbit etmek için kullanılmıştır.

Misal; كِتَاب kelimesinin 23 vücûhu vardır...” diyerek herbirini ve yükledikleri anlamları tek tek sıralamıştır.⁴⁴⁷

c) Belâğat

Eserde dile yönelik güzel açıklamaların yanında, belâğî nüktelere de yer verilmiştir.

Misal; (Bakara 2/35)

قَرِيب kullanılması mecaz’dır. Zira لَا تَأْكُلُوا demektir. Çünkü قَرِيبَان .., eklin (yemenin) sebebidir. Birşeyin sebebi ile isimlendirilmesi ise mecazdır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Nesefî, a.g.n. vr. 26a

⁴⁴⁵ Nesefî, a.g.n. vr. 9b

⁴⁴⁶ Nesefî, a.g.n. vr. 10b

⁴⁴⁷ Tezin hacmi nedeniyle bunları tek tek zikretmedik. bkz, Nesefî, a.g.n. vr. 10b ve a.g.e, Ayasofya 94, vr. 26a

⁴⁴⁸ Nesefî, a.g.n. vr. 95b

d) Fıkah

Hanefî fukasından olan ve bu sahada usûl ve furûa dair pekçok eseri bulunan müfessir, tefsirinde de ahkâm âyetleri vesilesiyle fikhî açıklamalarda bulunmuş, diğer mezheplerin özellikle Şâfiî'nin görüşlerini aktarmıştır.

Misal; (Bakara 2/228)

وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ

“القرؤ” kelimesi, bize göre *hayız*, Şâfiî'lere göre *tuhur* (temizlenme) manasına gelir, her ikisi de Arap dili açısından uygundur.⁴⁴⁹

Misal; (Nisâ 4/15)

وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ

Bu âyetin mensûh olup olmadığını inceleyen Neseî, şöyle der; “Ubâde b. Sabit, Peygamberimiz (s.a.v) den rivâyet etti; “Benden şunu alınız, bekar ile bekarın (zinası) nda, yüz sopa ve insanlardan tecrit, seyyib ile seyyibeye de yüz sopa ile recm vardır.⁴⁵⁰ Recm ve celde'yi birleştirenler, görüşlerini bu hadise dayandırır. Ulemânın çoğuna göre ise evli sadece recmedilir, celde vurulmaz. Bunların delili ise, Mâiz ve Âsif hâdiseleridir. Peygamberimiz (s.a.v) Mâiz'i recmetmiş, Âsif'in itirafı üzerine,- celde vurun ve recmedin demeyip, sadece recmedilmesini istemiştir. Recmle beraber celde vurulması Recm âyeti ile nesholunmuştur.

Evli olmayana hapis ile celdenin beraber uygulanması, Şâfiî'nin görüşüdür. Biz ise hapsedilmeyeceğini söyleriz. Zira Allah (c.c.)⁴⁵¹ ... الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ... buyurarak zinanın haddin (cezasının) tamamını beyan etmiştir. Celde'ye hapsi de eklersek, o halde celdeyi cezanın bir kısmı yapmış oluruz ki; bu onu neshetmektir. Halbuki bu hadis (yâni celde ile insanlardan tecrid) bu âyet ile nesholunmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'in Sünnet ile neshini kabul etmeyenlere göre⁴⁵² hapis âyeti bu hadis ile değil, bizzat recm âyeti ile neshedilmiştir.”

⁴⁴⁹ Neseî. a.g.n. vr. 142a

⁴⁵⁰ İmam Ahmed, dört sünen sahibi ve Müslim, bu haberi Katâde ve Ubâde b. Samit'ten rivâyet ederler. Tirmizi bunun için hasen sahih der, (Mâturidî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, I.345)

⁴⁵¹ Nûr 24/2

⁴⁵² İmam Şâfiî, Kur'ân'ın Sünnet'le, Sünnetin de Kur'ân'la neshini kabul etmez. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 106

Nesefî, bu arada İmam Mansur el-Mâturidî'nin görüşünü de aktarmıştır.⁴⁵³ Ona göre "Bu doğru değildir. Zira celde ile hapis birbirine münafî değildir ki, birbirini neshetsin, bilakis bu âyet (hapis âyeti) yukarıdaki haber ile mensûhtur. Zira Nebî (s.a.v.) şöyle buyuyor; bu bir vahiydir, vahiy ile sâbit olan ise, ancak vahiyle sâbit olanla neshedilir."⁴⁵⁴

e) Kelâm

İtikaden Mâturidî olan Nesefî, tefsirinde ilgili âyetlerde kelâmî mevzulara değinmiş, diğer fırkaların görüşlerini anlaşılır bir şekilde tasnif ederek, geçersizliklerini göstermiş, özellikle İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî'den nakiller yaparak kendi görüşlerini pekiştirmiştir.

Misal; (Bakara 2/7)

اِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ قُلُوْبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ ابْصَارِهِمْ غَشِيَةٌ

Nesefî, bu âyeti şu şekilde ele almıştır; "Burada kelâm âlimlerinin üç görüşü vardır:

Cebriyye; "İslam'dan ve mârifetten alıkoymak, küfre ve inkâra zorlamaktır. Tıpkı (Yasin 36/65)'de
اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا اَيْدِيَهُمْ
olduğu gibi, hakiki alıkoyma manasınadır" der. Bu yorum, onların - Kullar mecbur olup fiilî ihtiyarları yoktur - şeklindeki fâsid görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bu yorumun geçersizliği gâyet açıktır.

Mu'tezile; "Mühürlemeyi, onların kâfirler olduğunu meleklerin anlamaları ve onlara lânet edip, hayra dâvet etmemeleri için, bir kitabın ya da kapının üzerine konulan işaret gibi, kalplerinin üzerine işaret koymaktan ibaret saymışlardır. Ayrıca bir kimsenin birisine şahadetini yazıp onu ispat için mühürlemesi gibi Allah Teâlâ'nın onların küfrüne şahid olması ve meleklerle bu durumu izhârı olarak ta anlamışlardır. Bu yorum da fâsid mezheplerinin - Kulların fiilleri yaratılmış olmayıp, Allah (c.c.)'in takdiri ve meşîeti ile değildir - şeklindeki görüşlerinden kaynaklanmaktadır." diyerek geçersizliğini anlatmıştır.

Ehl-i Sünnet ise; "Hatmin gerçekleşmesi, kişiyi cebren imandan alıkoymayan ve kerhen küfre sürüklemeyen bir ceza olup, bilakis kendi su-i ihtiyarları, küfürdeki inadları

⁴⁵³ İmam Maturidi, *Te'vilât'ta Sünnetin Kur'an'la ve Kur'an'ın Sünnetle neshini benimsemiştir.* (bkz. İmamoglu Ragıb, *Mâturidî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'daki Metodu*, Ankara, 1991, s. 82)

⁴⁵⁴ Nesefî, a.g.n, vr. 230b

ve ısrarlarından kaynaklanan bir ceza olduğunu kabul eder.” diyerek bu konudaki mevcut görüşleri sıralamıştır.⁴⁵⁵

Daha sonra âyetin siyak-sibakını gözönüne alarak, *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ* da "küfür" lafzının kullanılmasına dikkat çekmiş, hatmin Kur’ân-ı Kerim’deki üç farklı anlamını ve izahlarını aktararak, Ehl-i Sünnetin görüşünü delillendirmiştir. Bu arada Ebû Hureyre’den nakledilen ve işlenen her günahın kalpte siyah bir nokta bırakmasının anlatıldığı hadisi de bu görüşünü te’yid için nakletmiştir.⁴⁵⁶

Rü’yetullah meselesine de değinen Neseî, bu konuda görüşü şöyledir.

Misal; (Kıyâme 75/23)

“Bu âyet, müminlerin Allah Teâlâ’yı ru’yetine (göreceğine) kesin bir delildir. Sahâbenin, tabiûnun, etbau’t tabiînün çoğu ve ehl-i ilim, âyeti bu şekilde tefsir etmişlerdir. Meselâ, Zeyd b. Eslem; “Rabb’leri onlara tecelli eder, onlar da ona nazar ederler şeklinde tefsir etmiştir” diyerek, bu görüş paralelinde muhtelif örnekler vermiştir.⁴⁵⁷

Neseî, çeşitli fırkaların görüşlerine reddiye olacağını düşündüğü âyetlere gelince, meseleyi her iki tarafın görüşünü aktararak ele almış ve diğer fırkaların görüşlerinin geçersizliğine dikkat çekmiştir.

Misal; (Bakara 2/255)

مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَ إِلَهِكُمْ إِلَّا الَّذِينَ

“Bu âyet, şefâati kabul etmeyen Mu’tezile’nin bu görüşünü reddetmektedir. Zira, âyette Allah teâlâ *إِلَّا بِإِذْنِهِ* . ifâdesi ile bazıları için bunun, mümkün olduğunu bildirmektedir.”⁴⁵⁸

Müellif, Râfızilerin (Nisâ 4/3) *فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا* âyetinin zâhirine bağlanarak, 2+3+4=9 kadın ile evlenebilme görüşlerini tenkid etmiş ve. “ Onlar, atif harfi olarak *و* in kullanılıp *أَوْ* in kullanılmamasını, bu sayıları toplamının gerektiğine hamletmişlerdir. Halbuki bizce bu bedel olup cem’i (toplamayı) gerektirmez.

⁴⁵⁵ Neseî, a.g.n, vr. 30a

⁴⁵⁶ Tezin hacmini düşünerek bu ayrıntılara girmeden sadece başlıkları değinilmiştir.

⁴⁵⁷ Neseî, a.g.n, vr. 225b

⁴⁵⁸ Neseî, a.g.n, vr. 154b

Meselâ biz . **أدخلوا منى و ثلاث و رباع** .. dersek dokuz kişi girin, manası çıkmaz. Bu konu dil mevzuu olup, Râfizîlerin hezeyân meydanı değildir.⁴⁵⁹ demiştir.

Kerrâmiye'yi ise, imanın kabulü noktasındaki görüşleri vesilesiyle tenkid etmiştir. “Bu âyet⁴⁶⁰ ile Kerrâmiye'nin “iman için sadece ikrar yeterlidir” görüşünün batıllığı anlaşılmaktadır. Çünkü münafıklar imanı ikrar etmelerine rağmen, Allah Teâlâ onlardan imanı nefyetmiştir. Bu , aslında Peygamberimiz (s.a.v.)'in bir mucizesidir. Çünkü onlar imanı ikrar edip, küfrü gizlemelerine rağmen Peygamberimiz (s.a.v.) kalplerinde gizlediklerini onlara bildirmiştir.”⁴⁶¹

f) Müteşâbihat

Bakara Sûresi'nin girişinde el-hurûfu'l-mukatta'a vesilesiyle bu konuda uzunca bir açıklama yapan müfessirin, bu konudaki tavrı, istevâ⁴⁶² kelimesini tefsirinden net olarak anlaşılmaktadır.

Nesefî, bu kelimenin yapısı ve manası üzerinde uzunca durduktan sonra Müşebbihe'nin âyetin zâhirini kabul etmesinin, (Şura11) **لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ** .. âyetine muhalif olduğunu belirterek bu görüşü tenkid etmiştir. “Ehl-i hakk, böyle âyetleri dinin asıllarına uygun olarak tevil ederler.”⁴⁶³ diyerek, İbn Abbas, Katâde, Süddî, v.d. nin tevilllerini örnek olarak nakletmiştir.⁴⁶⁴

g) İnsicam

Nesefî, intizam-ı sûre başlığıyla, sûrenin öncesi ile olan bağlantısı üzerinde durmuş yer yer sûreler ile bazı olaylar ve kişiler arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır.

Misal; “Bakara sûresinin Fâtiha sûresi ile bağlantısı yedi⁴⁶⁵ kısımdır.

Birincisi: Fâtiha Mekke'de ilk inen, Bakara Medine'de ilk inen sûredir.

⁴⁵⁹ Nesefî. a.g.n, vr. 226a

⁴⁶⁰ Bakara 2/8

⁴⁶¹ Nesefî. a.g.n, vr. 32a

⁴⁶² Bakara 2/29

⁴⁶³ Mâturidî'nin görüşü de böyledir. İmamoglu, a.g.e,77

⁴⁶⁴ Nesefî, a.g.n, vr. 54b

⁴⁶⁵ Yedi rakamı ve Fâtiha sûresi hakkındaki geniş açıklamalara, sayısal / hurûfilik kısmında değinilecektir.

İkincisi: Fâtiha senâ ve dua olmak üzere iki bölümden oluşur, Bakara'nın da başı senâ, sonu duadır, zira başındaki (el-hurûfu'l-mukatta'a) hakkındaki yorumlardan birisi de Allah teâlâ'nın isimlerinden olmasıdır. Buna göre

أنا الله اعلم..veya.. أنا الله اللطيف المجيد

Üçüncüsü: Fâtiha'nın başı, Allah (c.c.)'in vehbiyyeti, rububiyyeti, rahmeti ve mülkü'nün beyanıdır. Bu ise Allah (c.c.)'in tevhid ve ma'rifetini ta'limdir. Ortası, kulun ubudiyyetini, yardım dileyişini ihbardır ...” şeklinde çok uzun bir anlatımla Fâtiha suresi ile Bakara sûresi arasındaki muhteva uygunluğuna dikkat çekmiştir.⁴⁶⁶

Nesefî, Fâtiha sûresi ile peygamberimiz (s.a.v) arasında da bağlantı kurmuştur.

“Bu sûre, Allah Teâlâ'nın bize bir ikramı olup, onun lütfündandır. Lütfunu ise, Rahmet Peygamberi Muhammed (s.a.v) ile tamamlamıştır.Bu sûrenin evvelindeالحمد لله..... denmiş, Peygamberimizeمحمد..... denmiştir.⁴⁶⁷

<u>Bu Sürede</u>		<u>Resulü hakkında</u>
رَبِّ الْعَالَمِينَ	468	رحمة للعالمين
الرحمن الرحيم	469	بالمؤمنين رؤوف رحيم
مالك يوم الدين	470	ليظهره على الدين كله
إياك نعبد	471	فاعبدوكن من الشاكرين
اهدنا الصراط المستقيم	472	وانك لتهدى إلى صراط مستقيم
صراط الذين أنعمت	473	ويتم نعمته عليك
خير المعضوب عليهم...	474	ما ضل صاحبكم وما غوى

⁴⁶⁶ Nesefî, a.g.n, vr. 18b

⁴⁶⁷ Muhammed, 47/ 29

⁴⁶⁸ Enbiyâ, 21/107

⁴⁶⁹ Tevbe, 9/128

⁴⁷⁰ Tevbe, 9/33

⁴⁷¹ Zümer, 39/66

⁴⁷² Şûra, 42/52

⁴⁷³ Fetih, 48/2

⁴⁷⁴ Necm, 53/2

Son olarak Fâtiha'yı okuyan kişi **آمين** derken, Peygamberimiz'de **خاتم رب العالمين** dir.⁴⁷⁵

h) İşâri/ Sûfi Yorum

Eserde çok akıcı ve şiirsel bir dil kullanılarak, sûfi yorumlara da yer verilmiştir.

Nesefi, *İnfâk*⁴⁷⁶ kelimesinin farklı manalarını rivâyetlere dayanarak aktardıktan sonra, beşinci mana olarak Kur'ân-ı Kerim'de ruhun infâkı şeklinde de kullanıldığına değinmiş, buna (Bakara 2/195) âyetiyle örnek vermiştir.

“Onlar nefislerini Allah (c.c.)'a ibadette infâk ederler, kalplerini Rubûbiyeti müşahadede devamla infâk ederler, ashab-ı şeriatın infâkı; mal ile, ashab-ı hakikat'ın; hâl iledir. Bu ikisini birleştirerek şöyle deriz: Zenginin infâkı, malından infâk edip muhtaç olanlardan iddihar etmemesi, âbidlerin infâkı, nefislerini Allah (c.c.)'a ibadetten iddihar etmemeleri, âriflerin infâkı, kalplerini murakabe hakâikinden, vezâifinden ve hizmetten iddihar etmemeleri, muhibbînin infâkı, ruhlarını feyiz mecralarından iddihar etmemeleridir.

Daha kısası, zenginlerin nimetlerden infâkı, fakirlerin himmetten infâkıdır, zenginin malı cebinden ihracı, fakirin ağyarı kalpten ihracıdır, hepsinin özü; nafakadan murad zekattır ve zekat da verilen her nimetin kendi cinsinden olmasıdır.”⁴⁷⁷

3-Eserin Kendine Has Meziyetleri (Orjinal Yönleri)

a) Dil ve Farsca

Eserde oldukça akıcı bir dil, anlaşılır ifâde ve çok güzel bir tasnif kullanılmıştır. Bir konu hakkındaki görüşler ya da yorumlar gerek maddeleştirilerek gerekse özetlenerek anlaşılır bir şekilde sunulmuştur.

Müellifin, sûre sonlarında konuyu farsça olarak özetlemesi, zaman zaman farsça şiirler kullanması ve bazı kelimelerin farsça karşılığını zikretmesi, bir eserde iki dilin kullanılmasına ⁴⁷⁸ güzel bir örnektir.

⁴⁷⁵ Nesefi, a.g.n, vr. 18b

⁴⁷⁶ Bakara 2/3

⁴⁷⁷ Kadızâde Mehmed 24, vr. 26a

Daha önce de belirttiğimiz gibi bunu, eserin yazıldığı ortamda farsça konuşulduğuna ya da fârisîlerin yoğun olarak bulunduğu yorumluyoruz. Zira müellif eserini, halkın kendisine sorduğu sualler ve istekler sebebiyle yazdığını ifade etmektedir, bu ise eserin, karşılıklı sohbet veya vaaz üslûbu şeklinde oluştuğunu göstermektedir.

b) Sayısal yorumlar

Sûfî yorumlar, başlığıyla da incelenebilecek bu konuyu, eserin en orijinal yönlerinden birisi olduğu için burada inceleyeceğiz. Müellif, âyet sayıları ile sûrenin muhtevası, isimleri ve fazileti arasında enteresan bağlantılar kurmuştur.

Misal; Bakara sûresi ve yedi sayısı ile ilgili şu yorumları yapmıştır.

Sûre 25 kelime ve 123 harftir⁴⁷⁹ 23 heca harfi kullanılmıştır, Peygamberimiz (s.a.v.)'in vahyin nüzûlünden itibaren yaşadığı ömür de 23 senedir. Sûrede sadece 7 harf yoktur. Sûrenin 7 ismi vardır.⁴⁸⁰ Benî Adem'in yaratılış safhaları da yedidir.

.....سلالة من طين النطفة العلقة المضغة العظام اللحم خلقا آخر
الطفل الصبي المراهق البالغ الشاب الكحول الشيخ
الحب العنب القصب الزيتون النخل الحدائق الفاكهة⁴⁸¹
Kelime-i Tevhid yedi kısımdan oluşur ... لا إله إلا الله ... , Eşyanın icadı için kullanılan⁴⁸² ... كن فيكون ... de yedi kelimedenden oluşur. Günlerin sayısı da yedidir.

Bu sûrede yedi sınıf hayırlı insandan bahsedilmiştir ... الحمد للهile hamdûn,إياك نعبد ile hâifûn,مالك يوم الدين ile râcûn, الرحمن الرحيم ile muhlisûn,إياك نستعين ile mütevekkilûn,إهدنا الصراط المستقيم ile müstakimûn, sûrenin geri kalan kısmı ile de ârifûn kasedilmiştir.

⁴⁷⁸ Mesela; Fâtiha sûresini açıklarken. “...غير” kelimesi üç anlama gelir. Birincisi “muğayir” dirki; farsçastı... جز .dir. İkincisi, لا ... dır , farsçastı ني..... dir. Üçüncüsü لا .dir farsçastı مكر .dir. (Kadızzâde Mehmed, 24, vr. 166)

⁴⁷⁹ Bu harflerin kaç defa geçtiğini tek tek saymıştır.

⁴⁸⁰ Bu isimleri teker teker saymış, rivâyetler ile delillendirmiş ve muhtevayla olan ilgisini kurmuştur.

⁴⁸¹ Abese 80/24, 25, 26, 27, 28. Burada, habbe (ekin), ineb (üzüm), gadba (sebze), zeytun (zeytin), nahle (hurma), hadâik (bahçeler), fâkihe (meyveler), manasınadır.

⁴⁸² Yasin 36/ 82

Sayıların esrarı diyebileceğimiz bu açıklamalarını daha sonra sûrenin fazileti ile ilişkilendirmiştir.

“Bu sûre yedi âyettir, Cehennem'in de yedi kapısı vardır, kim bu sûreyi okursa her birinin genişliği Arz ve Semâ'nın genişliği gibi olan yedi Cehennem kapısı, ona kapandır.”⁴⁸³

“ Kim bu yedi âyeti okursa, yedi uzvu hastalıktan sâlim olur, ona yedi gök ve yedi yer misli hasenât verilir, yedi iklimdeki berekete ulaşır, yedi rızık ile rızıklanır ve Allah (c.c.) onu yedi kelimesinde sabit kılar, ebedi saadete ulaştırır.”⁴⁸⁴

c) Besmeleyi yorumlaması

Nesefî, daha önce Kuşeyrî'de de gördüğümüz, Besmele'yi her sûre başında o sûrenin muhtevasına uygun farklı şekillerde tefsir etme üslûbunu kullanmıştır. Kuşeyrî'den isim zikrederek alıntılar yapması, onun tefsirinden istifade ettiğini göstermektedir, bu sebeple Besmele konusunda da ondan etkilendiğini söyleyebiliriz.

Misal; Bakara sûresi girişinde besmeleyi,

بِسْمِ اللّٰهِ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالرَّيْبِ الرَّحْمٰنِ الَّذِي لَطَفَ بِالْمُؤْمِنِينَ

الْمُنْفِقِينَ بِالْغَيْبِ الرَّحِيمِ الَّذِي مِنْ عَلِي الْمَقْصِرِينَ بِسْتَرِ الْعَيْبِ

şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁸⁵

Değerlendirme

İncelediğimiz dönemin orta tabakasını teşkil eden hicri VI.asrın ilk yarısında yaşayan Nesefî'nin müfessir kişiliğinin ve tefsirinin günümüze kadar incelenmemesi, kelâmcı yönünün şöhrete ulaşmasıyla açıklanabilirse de bizce önemli bir kayıptır.

Eser, rivâyet yönü baskın olmasına rağmen tüm metodları toplayıcı bir özelliğe sahiptir. Lügavî ve belâğî açıklamaları, kelimenin vücûhlarını sıralaması, Arap şiiiriyle istişhad ederek lafza Kur'ân-ı Kerim'in bütünselliği içinde anlam yükleme çabaları, ona bir lûgat tefsiri kadar önem kazandırmıştır. Günümüzde Semantik adı verilen kelimenin

⁴⁸³ Nesefî, a.g.n, vr. 9a

⁴⁸⁴ Nesefî, a.g.n, vr. 9b

⁴⁸⁵ Nesefî, a.g.n, vr. 18b

anlamını doğru belirleme çabalarına, günümüzde revac bulan metodun aynısını kullanarak, kendi döneminde yer vermesi oldukça dikkat çekicidir.

Nesefî, kelâmî mevzularda, bazen İmam Mansur el-Mâturidî'den nakiller ile bazen de kendi görüşleriyle, Ehl-i Sünnet ve hususan Mâturidî anlayışı benimsemiştir. Diğer firkalar ile gayri edebî bir tartışma ve münakaşaya girmemiş, karşılıklı deliller ile mevzuyu açıklamıştır.

Bu dönemde yaşayan müelliflerin bîgane kalamadığı tasavvufun etkisi, bu eserde de görülmektedir. Mütakellim ve Hanefî olan Nesefî'nin sûfî olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir ifâdeye rastlamasak da eserinde Kuşeyrî'den alıntılar yapması ve manevî neşve ile sûfî yorumlara gitmesi , onun sûfî bir hayattan uzak olmadığını göstermektedir. Ayrıca harflerin ve rakamların esrarından bahsetmesini de bu bağlamda değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz. Oldukça akıcı ve şiirsel bir dil, anlaşılır ve kolay ifâde, mevzuyu toplayıcı bir tasnifle yazılan bu eserde, isrâîlî rivâyetlerin metin açısından tenkid ve tahki-ke tâbî tutulması, bizce diğer özellikleriyle beraber eseri kıymetli kılmaktadır.

20. EBU'L-KÂSİM ez-ZEMAHŞERÎ (538/1144)

A Hayatı ve İlmî Şahsiyeti.

Ebu'l-Kâsım, Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Harzemî ez-Zemahşerî.

Türk müellifi olan Zemahşerî, Tefsîr, Nahiv, Dil ve Edebiyat'ta imam olup ilminin derinliği ve faziletinin büyüklüğü⁴⁸⁶ ile bilinirdi. Muhtelif yörelerden pekçok talebenin kendise gelip ilim aldığı söylenmiştir.⁴⁸⁷

27 Recep 467/1075'te önemli ilim merkezlerinden Harizm'in Zemahşer kasabasında doğmuştur.⁴⁸⁸ İlk tahsilini burada görmüş, sonra babasının gayretiyle şairleri ile meş-

⁴⁸⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, VI, 2688

⁴⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 168

⁴⁸⁸ el-Hamevî, a.g.e, VI, 2688

hur Buhara'ya gitmiş, orada önemli hocalardan ders almıştır. İlme pek meraklı olan Zemahşerî, bölgedeki bir çok ilim merkezini gezmiş, birkaç defa Bağdât'a gitmiş, bir müddet burada kalmış, daha sonra Mekke-i Mükerreme'ye komşu olmuş, bu sebeble *Carullah* lâkabıyla anılmıştır.⁴⁸⁹

Zemahşerî'nin üzerinde hocası Ebu Mudar Mahmud b. Cerir ed-Dabbî (507/1113)'nin büyük te'siri olmuştur. Harizm'de bir müddet ikâmet eden Dabbî, bu bölgeye Mu'tezilî anlayışı sokan ilk kişi olup, Harizm halkının onun telkinleriyle bu mezhebi benimsediği söylenmiştir. Harizm'de Mu'tezile mezhebi o denli yaygınlaşmıştır ki, neredeyse Harizm ve Mu'tezile eş anlamlı kelimeler hâline gelmiştir.⁴⁹⁰

Hocası, Zemahşerî'yi ilmen yetiştirmenin yanında, ona mâli yönden ve devlet ricâli ile münasebet kurması açısından da yardımcı olmuş, ilime ve ilim adamına sevgisi olan Nizâmülmülk ile tanıştırmış, şâir olan Zemahşerî bu sayede Nizâmülmülk'ün meclislerine katılarak onu şiirleriyle övmüştür.⁴⁹¹

Selçuklu Devlet adamları ile bu denli içli dışlı olan Zemahşerî, yakalandığı bir hastalık dolayısıyla kendini muhasebeye çekerek saltanat merkezlerinden uzaklaşması gerektiği sonucuna varmış ve Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Yolda Bağdât'a uğramış muhtelif hocalarla görüşmüş ve Mekke'de fazilet sahibi Emiru'l-Alevî Uleyy b. İsa b. Hamza b. Vahas'tan ilgi ve alâka görmüştür.⁴⁹²

Mekke'de fazla kalmayıp tekrar Harizm'e dönmüş, Muhammed b. Anuştekin 521/1127' den iltifât görmüş onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Atsız 551/1156' da kendisine hürmet etmiştir.⁴⁹³

İkinci Mekke seyahatinde *Keşşâf* isimli eserini yazan Zemahşerî, memleket özlemiyle tekrar Harizm'e geri dönmüş, yolda 533/1138'de Bağdât'a uğrayarak, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den bazı nahiv ve dil kitaplarını okumuştur.⁴⁹⁴

⁴⁸⁹İbn Hallikân, a.g.e, V,169

⁴⁹⁰İbn Hallikân, a.g.e, V,169

⁴⁹¹Ubeyde, Kâmil Muhammed, *ez-Zemahşerî el-Müfessir el-Beliğ*, Beyrut, 1994, s. 40

⁴⁹²Ubeyde, a.g.e, s. 45

⁴⁹³İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 92, 93

⁴⁹⁴el-Kıftî, Cemalüddin, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâni'n-Nuhât*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kâhire, 1950, III, 270

Hayatını ilim yolunda geçiren müellif, bir seyahat esnasındaki şiddetli soğuk sebebiyle ayağı kesilmiş⁴⁹⁵ olmasına rağmen, bu yoldan vazgeçmemiş, aynı sebeple evlenmeyerek ilmi evlenmeye tercih etmiştir.

Birçok talebesi ve eserleri olan Zemahşerî 538/1144 senesinin ilk günlerinde Arafa gecesi Harizm’de vefat etmiş,⁴⁹⁶ Harizm’e bağlı Cürcâniyye kasabasına defnedilmiştir.

Fahru’l-Harzem lâkabına hâiz bulunan Zemahşerî, ilim ve kemâl itibarıyla bir harikadır.⁴⁹⁷ Dil ve Nahiv’de belirginleşen, Belâğat ilmini disipline ederek tefsîrde başarıyla uygulayan Zemahşerî’nin ilk hocası Mahmud b. Cerir ed-Dabbî el-İsfahânî’dir. Harizim bölgesinde bir müddet ikâmet edip ders veren ed-Dabbî, dil ve nahivde zamanın eşsizi manasında “*ferîdu’l-asr*” ve “*Vahîdü’d-Dehr*” lâkaplarıyla anılırdı. Yayılmacı bir mu’tezilî olan, bu zatın en önde gelen talebesi Zemahşerî’dir. Bunun yanında Zemahşerî’nin ders aldığı diğer hocaları ise şunlardır.

Bağdât’ta, Ebu’l-Hattab b. el-Batar, Ebû Saîd eş-Şekkânî ve Şeyhu’l-İslâm Ebu Mansûr el-Hârisî’den hadis dinlemiştir.⁴⁹⁸ Aynı zamanda Damağânî, ve Şerir b. eş-Şecerî gibi hanefî fakihleri ile görüştüğü de söylenmiştir⁴⁹⁹.

Tarihçi Kifî “Zemahşerî’nin 533/1138’de Bağdât’a geldiğini ve hocası Ebû Mansûr el Cevâlîkî’nin ona bazı nahiv kitaplarını okurken gördüğünü söyler.⁵⁰⁰ Ayrıca Mekke’de, Abdullah b. Talha el-Yâbirî’den Sîbeveyh’in kitabını okuduğu da bilinmektedir.⁵⁰¹

Kendini tamamen ilme adayın Zemahşerî, mevcut birikimini aktarırken mezhebinin propagandasını yapmıştır. Gittiği her bölgede, kendisinden istifade için ilim meclisleri oluşturulan Zemahşerî’den birçok talebe ders almıştır.⁵⁰² Bunlar arasında önde gelen ta-

⁴⁹⁵İbn Hallikân, a.g.e, V, 169 (bu konuda başka rivayetler de vardır.)

⁴⁹⁶İbn Hallikân, a.g.e, V, 173

⁴⁹⁷Bilmen, a.g.e, II, 464

⁴⁹⁸el- Hamevî, a.g.e, VI, 2688

⁴⁹⁹İbn Hallikân, a.g.e, V, 169

⁵⁰⁰Kifî, a.g.e, III, 270

⁵⁰¹el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, Mısır, 1980, s. 50

⁵⁰²el-Hûfî, a.g.e, s. 53’te talebelerinin listesini vermiştir.

lebesi Muhammed b. Ebi'l Kâsım Ebu'l-Fadl el-Bakkâlî 562/1167 onun vefatı üzerine ders halkasının başına geçmiştir.

Fikhen Hanefî mezhebine mensuptur. Fakat fıkıh anlayışında mutaassıp olmayıp, yer yer diğer mezhep görüşlerini beğendiğini de ifade etmiştir. Mu'tezile ve Hanefî mezhebi arasındaki yakın ilişki Zemahşerî' de de görülmektedir.

Zemahşerî'nin ön plana çıkan en belirgin yönü, itikaden mu'tezilî olmasıdır. Gerek ilk hocası ed-Dabbî'nin etkisinden gerekse yaşadığı çevrenin (Harizm'in) mu'tezilî bir bölge oluşunun tesiriyle, Mutezilî görüşleri benimsemiş, savunucusu olmuş ve mezheb görüşlerini her fırsatta yaymaya çalışmıştır. Zemahşerî'nin bir yere ziyarete gittiğinde "Açın kapıyı Ebu'l-Kâsım el-Mu'tezilî geldi" şeklinde hitap etmesi onun bu konudaki taassubunu göstermektedir.⁵⁰³

Zemahşerî, özellikle dil ve nahiv konusundaki çalışmalarıyla meşhur olmuştur. Bilindiği gibi K. Kerim'in lafzî i'câzı üzerinde en fazla duranlar mu'tezile mensuplarıdır. Daha sonra Abdülkâhir el-Cürcânî, bu konudaki bilgileri kaideler haline dönüştürerek disipline etmiştir. Zemahşerî ise Cürcânî'nin kaideleştirdiği bu mevzuları K. Kerim'e uygulamış ve terimlerin oturmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁵⁰⁴ Zemahşerî'den sonra gelen birçok müfessir, onun özellikle bu yönünden istifade etmişlerdir.

B. Eserleri

Zemahşerî'nin Dil, Nahiv, Aruz, Edebiyat, Tefsîr ve Hadis ilimlerine dair birçok eseri vardır. Bunlardan bir kısmı basılmış, bir kısmı hâlen yazma halindedir. Bazılarının ise sadece ismi bilinmektedir. Eserlerinin listesi çeşitli kaynaklarda verilmiştir.⁵⁰⁵ Biz bunlardan sadece bir kısmını zikredeceğiz.

-el-Keşşâf an Hakâik 'it-Tenzil (Uyûnu 'l-Ekâvil fî Vücûhi 't-Tevîl)

*- el-Fâik fî Garîbi 'l-Hadis*⁵⁰⁶

⁵⁰³İbn Hallikân, a.g.e, V,170

⁵⁰⁴Ubeyde, a.g.e, s. 132

⁵⁰⁵İbn Hallikân, a.g.e, V, 170; Kehhâle, *Mu'cemu 'l-Müellifin*, III, 82; el-Hûfi, a.g.e, s. 56-61; Hamevî, a.g.e, VI, 2691

⁵⁰⁶Haydarâbad' da 1324'te iki cild olarak basılmış, daha sonra Kâhire'de Tahkikli olarak basılmıştır.

- *el-Mufasssal fi 'n-Nahv*⁵⁰⁷

- *Esâsu 'l-Belâğâ(Matbu)*

- *el-Mustaksa fi Emsâli 'l-Ârah (Matbu)*

- *Makâmâtu 'z-Zemahşeri (Matbu)*

- *Nevâbiğü 'l-Kelim (Matbu).*

C. Tefsîri

Birçok şerhi ve hâşiyesi olan, beyitleri ve hadisleri üzerinde muhtelif çalışmalar yapılan Zemahşeri'nin *Keşşâf* adlı tefsiri, mezhep ve meşreb farklı olmaksızın herkes tarafından okunarak günümüze kadar, değerini korumuş nâdir tefsirlerdendir.

İkinci Mekke seyahati (526/1131) esnasında bu eserini telife başlayan Zemahşeri, tefsirini, Hz. Ebû Bekir'in (r.a) hilâfeti müddeti kadar bir sürede yani (iki sene dört aylık bir sürede) Kâbe civarında (komşuluğunda) bitirmiştir. Zemahşeri, bu kadar kısa sürede bu denli orjinal bir tefsir yazmasını Beytullah'ın bereketi ve feyzine bağlamaktadır. Mu'tezilî olan müfessirin, akla fazlaca yer vermesine rağmen mukaddimedede eserinin başarısından bu şekilde bahsetmesi enteresandır.

Harzem bölgesinde yetişip, dönemin islâm coğrafyasındaki birçok bölgeyi gezen Zemahşeri, tefsirini yazış sebebini şöyle anlatmaktadır. "Mu'tezile'den bazıları bana K. Kerim âyetleri ile ilgili sorular soruyorlar ve karşılığında verdiğim cevapları beğeniyorlardı. Bunun üzerine bana bir tefsir yazmamı teklif ettiler. Önce bundan affımı istedim. Onlar da mu'tezilenin ileri gelenlerini aracı koydular. Aslında bu isteklerini yerine getirmeliydim, fakat zamanın ahvalinin kötülüğü, insanların ilmî kapasitelerinin yetersizliği nedeniyle bunun yerine ben onlara sûre başları ile ilgili bazı meseleleri ve Bakara sûresindeki kapalılıklara dair bazı bilgiler yazdırdım...daha sonra Mekke'ye göç ettim..."⁵⁰⁸ diyerek orada Ebu'l Hasan Uleyy b. Hamza b. Vahas'ın ricalarını kırmayarak eserini yazdığını belirtmiştir.

⁵⁰⁷ Sadece metin basıldığı gibi, şerh ve hâşiyeleriyle beraber de basılmıştır.

⁵⁰⁸ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, Kâhire, bt. y, I, 2-3

Zemahşerî, eserinin mukaddimesinde, Bedî, Beyân ve Meânî ilimlerinin üstünlüğü ve K. Kerim tefsirindeki önemlerini belirtmiştir ki; tefsirinin en ayırıcı vasfı ve en ağırlıklı yönü budur.

Keşşâf'ın müellifi Zemahşerî, kendinden önceki mu'tezilî olan ve olmayan pekçok tefsiri okumuş ve bunlardan istifade etmiştir. Kâdı Abdulcabbar, Amr b. Ubeyy el-Mu'tezilî, Ebû Bekir el-Asamm el-Mu'tezilî, Zeccâc, Rummânî, Sîbeveyh, Câhız, Müberred, Abdullah b. Diresteveyh gibi mezhepleri farklı birçok âlimlerin eserlerinden istifade etmiştir.⁵⁰⁹

Osmanlı dönemi tefsir kaynaklarının başında⁵¹⁰ gelen Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı yazıldığı günden beri bazı tenkidlere maruz kalmıştır. Özellikle eserini mu'tezilî fikirler doğrultusunda açıklamaya hapsedmesi, şazz kıraatları, dili, rivâyetleri usûlüne aykırı bir şekilde mezhebini teyid için kullanması, Ehl-i Sünnet ile ilgili münakaşalarda haddi aşan sözler sarfetmesi ve sûrelerin faziletine dair mevzû' hadisler kullanması sebebiyle tenkid edilen eser, başta dil ve belâğât açıklamaları olmak üzere birçok yönüyle de takdir görmüştür.

Lüzumsuz uzatmalardan ve elden geldiğince isrâiliyyattan kaçınılan bu tefsirin metodu üzerine muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Bilindiği gibi *Keşşâf* mu'tezilenin usûlü'l-hamsesi doğrultusunda yapılmış tefsir ve yorumlardan müteşekkildir. Bu mesele herkesce kabul edilen bir gerçek olduğu ve bu konu ile ilgili misallerin çokluğu sebebiyle, biz daha ziyade Zemahşerî'nin kullandığı yorum metodları üzerinde duracağız.

a) Mezheb görüşünü teyid için dili çokça kullanmış. Şâyet âyetini zâhiri manası mezhebine muhalif ise lügat açısından muhtemel olan diğer manalara meyletmiştir.

Misal; (Kıyâme 75/22-33)

وَجُوهٌ يُؤْمِنُونَ أَنَّا نُرِيهِمْ نَاطِقَةً ۝ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةً ۝

Âyetinde Ruyetullah'ı kabul etmemek için بنا...ظيرة.. kelimesine بنر...نجبي.. ümid edilir, beklenir manası veren Zemahşerî, müminlerin o gün Rabb'lerinden başka kimseye yönelmediklerinin kastedildiğini söylemiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁹el-Hüfi, a.g.e, s. 110

⁵¹⁰Abay Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi) Uludağ Ünv. S.B.E, Bursa, 1992, s. 3,4

⁵¹¹Zemahşerî, a.g.e, IV, 165

b)Şâyet lafzın manası mezheb görüşüne uygun değilse, hakikatı terkedip mecaza gitmiştir.

لَوَأَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا
Misal ; (Haşr 59/21) مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ

“Biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, Allah korkusundan onu, baş eğmiş, çatlamış, yarılmış görürdün. Bu misalleri, düşünceleri için insanlara anlatıyoruz” meâlindeki âyeti tefsir ederken

“Böyle bir olayı vâki olmamıştır, bu sadece bir temsildir ve maksad, insanoğlunun kalbinin katılığını ve itaatsizliğini anlatmaktır” demiştir.⁵¹²

c) Mezheb görüşünü desteklemek için müteşâbihi muhkem üzerine hakim kılmıştır.

Misal ; (En’âm 6/103) لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

Bu âyet ona göre muhkemattandır. Zira Âli İmran sûresinde bunu kabul etmiştir. İşte bu âyeti, müteşâbih olan (Kiyâme 75/22) (Kiyâme 75/22) âyeti ile anlama yoluna gitmiştir.⁵¹³

d) Ehl-i Sünnet görüşünü reddetmek için K. Kerim’in K. Kerim’i tefsir eden âyetlerini görmezlikten gelmiştir.

Misal; (Nisâ 4/93)

Âyetinden hareketle günah-ı keþîre sahibini ebedî cehennemlik olduğu hükmüne varmış (Nisâ 4/48) âyetini görmezlikten gelmiş, sadece kendi görüşünü desteklediği için İbn Abbas’tan gelen rivâyeti aktarmakla yetinmiştir.⁵¹⁴

e) Kırâatları da kendi mezheb görüşleri doğrultusunda kullanmıştır.⁵¹⁵

f) Zayıf hadisleri bile kendi mezheb görüşlerini teyid için kullanırken, bazı mütevatir hadisleri görüşüne muhâlifse kolayca reddetmiştir.

⁵¹²Zemahşerî, a.g.e, IV, 84-85

⁵¹³ el-Cebûrî, Ebu’l-Yakzan, *Dirâsât fi’t-Tefsîr ve Ricâlihi*, Beyrut, 1986, s. 102

⁵¹⁴Zemahşerî, a.g.e, I, 291

⁵¹⁵ Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 373

g) Fikhî konulara ve münakaşalara özellikle dilden kaynaklanıyorsa yer vermiş. Hanefî olmasına rağmen fazla mutaassib davranmamış, yer yer diğer mezheplerin görüşlerinin doğruluğuna da dikkat çekmiştir.⁵¹⁶

h) Dil incelikleriyle ilgili yorumları açısından tam bir şaheserdir⁵¹⁷. Kelimelerin işti-kâkına, vücûhlarına değinmiş ve herşeyde bir hikmet bir mana bulmaya çalışmıştır. Mütê-râdif kelimeler arasındaki nüanslara dikkat çekmiştir

j) Hadisleri naklederken sadece *Müslim'in Sahîh'* ini belirtmiştir. Bununla beraber daha sonra *Keşşâf*'ın hadislerinin tahriri ile ilgili muhtelif çalışmalar yapılmıştır. (İbnü'l-Hacer el Askalânî'nin tahriri bu tefsir ile birlikte basılmış ayrıca Cemaleddin Abdullah ez-Zeyla'î ve Hâfiz Şhabuddin Ebu'l Fazl tarafından da tahrirler yapılmıştır.)⁵¹⁸

k) Tefsirde isrâilî haberlere az da olsa yer verilmiştir. (.....) lafzı ile naklettiği haberler ise çoğunlukla mevzû' veya zayıftır. Bu hadislere, sika râvileri, zayıf râvilerden ayırdedebilecek kadar bilgi sahibi olmadığı için yer verdiği söylenmiştir.

l) Tefsirinde Ehl-i Sünnet mensuplarına ve sûfilere edep dışı sözler (hem nazım hem nesir yoluyla) kullanmış. Bu nedenle oldukça fazla tenkid edilmiş ve Ehl-i Sünnet ulemâsı tarafından da aynı dil ile ona cevaplar verilmiştir.⁵¹⁹

m) Sık sık isticvap (soru-cevap) metodunu kullanarak eserinin muhtevasını zenginleştirmiştir.

Kaynakları arasında Ali b. Ebî Talha, Mucâhid, Ca'fer es-Sâdik, Zeccâc, Rummânî'nin bulunduğu eser, oldukça geniş bir tesire sahiptir. *Keşşâf* üzerine çeşitli telhisler, hâşiyeler, şerhler, yapılmıştır. Bildiğimiz beş tane telhîs çalışması (aralarında Beydâvî'de vardır) yirmiyedi şerh yapılmış, hadisleri tahric edilmiş, beyitleri şerhedilmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁶ Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e, I, 376

⁵¹⁷ Bu yönünü tanıtıcı geniş bilgi için bkz. el-Hûfî, a.g.e, s. 189-240.

⁵¹⁸ Bilmen, a.g.e, II, 470

⁵¹⁹ Çorçerdi Hâşiyesi 10 cild olup, bu sebeble yazılmıştır.

⁵²⁰ Bilmen, a.g.e, II, 470

Bu şerhlerin büyük kısmı eserdeki i'tizalî fikirlerin ayıklanması ya da cevaplandırılması için yapılmıştır. İçlerinde en meşhuru Şerefuddin et-Tayyîbî'nin çalışmasıdır. Fakat yine de Keşşâf'ın itiyatli ve dikkatlice mutalâası tavsiye edilmiştir.

Değerlendirme

İncelediğimiz dönemin en etkili eseri şüphesiz Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* 'ıdır . Dil konusundaki yenilikleri ve Belâğatı ön plana çıkaran üslûbu ile tefsir ilminde yeni bir çığır açmış ve kendinden sonraki birçok müfessiri bu yönden etkilemiştir.

Eser, etkinliği ve orijinalliği sayesinde, kendisini mezhep farklılıklarına rağmen herkese okutmayı başarmıştır. Mu'tezile ile aralarında yoğun mücadele ve tartışmaların yaşandığı Ehl-i Sünnet ulemâsı, mu'tezilî görüşlerin savunulduğu bu eseri okumaktan ve okutmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır. Bu durum, *Keşşâf* 'ın ne denli başarılı bir tefsir olduğunu göstermektedir.

Zaman zaman çeşitli yönleri ileri sürülerek tenkid edilen eser üzerine çeşitli şerhler ve hâşiyeler yazılmış, şiirleri, hadisleri, mukaddime bölümü müstakil şerhlere ve hâşiyelere konu olmuştur. Ayrıca Neseî (710/1310)'nin *el-Mediriku't-Tenzil* isimli eseri gibi *Keşşâf* taki i'tizalî fikirlerin ayıklanmasına yönelik müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Böylece şerh ve hâşiyeler dışında müstakil eserlere de kaynaklık eden *Keşşâf*, birçok tefsire dolaylı olarak tesir etmiştir.

Zemahşerî'nin *Keşşâf* 'ı dil yorumlarının Tefsir ilminin hizmetine verilmesine, K. Kerim'in nazım i'câzının konu edilmesine sebep olmuş ve bu yönüyle tefsir ilminin genişlemesine ve gelişmesine katkı bulunmuştur.

Zemahşerî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olması ise, *Keşşâf* 'ı usûlü'l-hamse doğrultusunda açıklama zarureti doğurmuştur ki; bizce bu durum Zemahşerî'nin tefsir yapma özgürlüğünü ve imkanını daraltmıştır.

21. EBÛ ALİ et-TABERSÎ (548/1153)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Ali, Eminüddin el-Fadl İbnü'l-Hasan et-Tabersî⁵²¹ et-Tûsî el-Meşhedî.

Müfessir, fakîh, muhaddis olarak tanıtılan Tabersî, âlim, fâzıl, ilim merkezlerinde âlimlerin yanında yetişmiş,⁵²² Arap diline vâkıf, müdakkik bir kişi⁵²³ olarak vasıflanır.

İmâmiyye şîası'ndan olan Tabersî'nin ailesi de ilim ehlidir. Kendisi, oğlu Radiyyüddin Ebû Nasr, torunu Ebu'l-Fadl Ali İbnü'l Hasan, diğer yakınları ve akrabaları ilim sahibi kimselerdir.

Tabersî, Şeyh Ebû Ali b. eş-Şeyh et-Tûsî'den rivâyette bulunmuş, başta oğlu olmak üzere, İbn Şehr Eşveb, Şeyh Muntahabüddin ve Kutbu'r-Râvendî gibi birçok kişi de ondan rivâyette bulunmuşlardır.⁵²⁴

Tefsîre dair üç eser yazmış olması onun tefsirdeki yetkinliğini gösterir. İmâmiyye'nin Fıkıh âlimlerinden sayılan Tabersî'nin emzirme, büyük günahlar gibi mevzulardaki ictihadları mezheb içinde meşhurdur.⁵²⁵

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi olmayan müellif, 548/1153 senesinde Sebzevar'da vefat etmiş, nâşi Meşhed'e kaldırılmıştır.⁵²⁶

B. Eserleri

Tabersî'nin Tefsîr, Fıkıh ve Kelâm sahalarında telif ettiği eserlerinden bazıları şunlardır.

- *Mecmaü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*

- *el-Vasît⁵²⁷ fi't-Tefsîr*

⁵²¹Taberistan'a nisbetle Tabersî denilmiştir.

⁵²² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, II, 99

⁵²³ Bilmen, a.g.e, II, 477

⁵²⁴ Zehebî, a.g.e, II, 99

⁵²⁵ Zchebî, a.g.e, II, 100

⁵²⁶ Bilmen, a.g.e, II, 477

-*Muhtasarü 'l-Keşşâf*⁵²⁸

-*Cevâmiü 'l-Câmi* '

-*l'lâmü 'l-Verâ bi l'lâmi 'l-Hüdâ*

-*Âdâbu 'd-Diniyye*⁵²⁹

C. Tefsîri

İmâmiyye şîası'na mensup olan Tabersî, üç farklı tefsir telif etmiştir.

Mezhep fikirlerini savunduğu ve yazımını 534/1139 senesinde bitirdiği *Mecmaü 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân* adlı eserin günümüzde muhtelif baskıları bulunmaktadır.

Tebersî, *Mecmaü 'l-Beyân*'ı yazdıktan sonra Zemahşerî' nin *Keşşâf* adlı tefsirini bulduğunu, eseri çok beğendiği için *el-Kâfi* ve 'ş-Şâfi ismi ile bunu ihtisar ettiğini söylemektedir.⁵³⁰

Üçüncü tefsir ise, *Keşşâf* ile kendi eserini birleştirdiği *Cevâmiü 'l-Câmi* ' adını verdiği tefsirdir ki; oğlu Ebû Nasr el-Hasan'ın teklifiyle 542/1147'de yazmaya başladığını söylemektedir.⁵³¹ Bu eserin kütüphanelerimizde yazma nüshaları mevcuttur.

Tabersî'nin tefsir anlayışını belirlerken, *Mecmaü 'l-Beyân* adlı eserindeki metodunu ayrıntıyı girmeden ele alacak, İmâmiyye Şîası'nın görüşleriyle ittifakları ve ihtilâfları üzerinde duracağız. Daha sonra matbû olmayan *Cevâmiü 'l-Câmi* ' isimli tefsirinden sadece üslûbunu belirleyici birkaç örnek vereceğiz. Zira fikir ve tefsir anlayışı açısından bu iki eser arasında kayda değer bir farklılık söz konusu değildir.

⁵²⁷ Kaynaklarda, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* isimli tefsirlerinden bahselidir.bkz. Bilmen, a.g.e, II,477; Abidu Hasan Yunus Hasan, *Dirâsât ve Mebâhis fî Tarihi 'l-Müfessir*, Kâhire, bt. y, s. 203; *el-Vasît*'le *Cevâmiü 'l-Câm*'i, *el-Vecîz*'le *Muhtasarü 'l-Keşşâf*, kastedilmiş olmalıdır. Zehebi, a.g.e, II, 99

⁵²⁸ *el-Kâfi* ve 'ş-Şâfi ismi ile telif ettiğini söylemektedir.

⁵²⁹ Ali Şevah İshak, *Mu'cemu Musannafati 'l-Kur'ân*, Riyad, bt.y, II, 168, diğer eserleri için bkz. Cerahoglu İsmail, *Tefsîr Tarihi*, I, 483

⁵³⁰ Tabersî, *Cevâmiü 'l-Câmi* ', Süleymaniye Ktph. Hamidiye 71,vr. 1b

⁵³¹ Tabersî, a.g.n, vr. 1b

Mecmaü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân

534/1139 senesinde tamamlandığı bildirilen bu eseri, Tabersî, ömrünün olgunluk döneminde yazmıştır. Bu nedenle eser, müellifin hayatı boyunca edindiği bilgi birikiminin ve kültürünün bir neticesi olmuştur.

Tabersî, eserinde uyguladığı metodu, mukaddimede oldukça güzel ve kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır. Eser üzerine yapılan çalışmalar⁵³² müellifin büyük ölçüde mukaddimede fikirlerine ve beyanlarına bağlı kaldığını göstermektedir.

Tabersî'nin söz konusu mukaddimede beyanının özeti şöyledir;

“Kur'ân tefsiri hususunda eski ve yeni birçok âlim çalışma yapmış, kitaplar telif etmişlerdir. İmâmiyye şîası'ndan bizlere ulaşan haberler muhtasar olup, K.Kerim'in manalarını ve sırlarını açıklamaya yetmemektedir. Tûsî'nin *et-Tibyân*'ı ise, meânî ve lûgat açısından ve sırları, hakikatleri açması bakımından oldukça önemlidir.⁵³³ Öz ve hülâsa bir kitap telifine, (Kur'ân) ilimlerinin envânını ve fûnûnlarını cemedecek güzel bir nâzım ve tertible başladım. O, kırâat, i'râb, lûgat ilminin delillerini ve fasıllarını, kapalılıkları ve müşkilleri ihtiva edecek, nüzûlünden, haberlerden ve kıssalardan bahsedecek, haddleri, hükümleri, helali ve haramı beyan edecek, Kur'âna ta'n edenlere cevap verecektir. Ashabımızın (İmamiyye Şîası) munferid olarak zikrettikleri usûl ve furûdaki düşüncelerinin sıhhatini gösteren delilleri, mu'tedil bir tarzda aktaracaktır. (Bütün bunlar) sözü çok uzatmadan ama anlaşılmayacak derecede kısaltmadan, îcaz üstü bir üslûbla ele alınacaktır.”⁵³⁴

Aynı şekilde üslûbunun ayrıntılarını da mukaddimede ifâde eden Tabersî, bu yönüyle daha mukaddimede tertip ve tasnifteki başarısını hissettirmektedir.

“Her sûrenin başında, onun Mekkî veya Medenî oluşunu, âyet sayısını ve bu konudaki ihtilâfları sûrenin okunmasıyla ilgili faziletleri takdim ettim. Sonra, âyetlerin kırâatlerini, illetleri ve delilleri ile nakledip, dil, i'râb, müşkilat üzerinde durdum. Sonra, nüzûl sebeplerini, manaları, ahkâmı, tevilleri, kıssaları, âyetler arasındaki intizamı zikrettim.

⁵³² Zehcî'nin ve İsmail Cerrahoğlu'nun açıklamalarında bu görülmektedir. Zehcî, a.g.e, II, 99-145, Cerrahoğlu İsmail a.g.e, I, 483-503

⁵³³ Cerrahoğlu İsmail, a.g.e, I, 484'ten özetlenmiştir.

⁵³⁴ Tabresi, *Mecmaü'l-Beyân*, Beyrut, 1994, I, (Mukaddime)

(Bütün bunları yaparken) açık bir arapçayı, i'râbtaki, en açık delili, manalardaki en sağlam kavli, muşkilleri (çözme) de en açık bürhânı topladım. Allah'a hamd olsun ki (bu tefsir) edibler için bir dayanak, nahivcilere bir malzeme, okuyuculara basiret, âbidler için azık, mütekellimlere hüccet, fakîhlere delâlet, vâizlere ise bir âlettir."⁵³⁵

Eserde takip edilen düşünceyi belirleme hususunda ise usûl, furû ve itikadî konularda tamamen İmâmiyye şîası fikirlerinin benimsendiği ve savunulduğu, yer yer diğer mezheplerin düşüncelerine de yer verilerek reddiyeler yapıldığı görülmektedir.

Tabersî, eserinde, Hz. Ali'nin imâmet hakkının K.Kerim ile belirlendiği,⁵³⁶ imâmların ma'sumluğu,⁵³⁷ Ric'at,⁵³⁸ Mehdilik,⁵³⁹ Takiyye,⁵⁴⁰ gibi usûl konularında İmâmiyye'nin görüşlerini benimsemiş ve savunmuştur.

Mezhepte müctehid olduğu söylenen Tabersî, mut'a nikahı, ayakları meshetme, ehl-i kitap kadınları ile evlenememe, ganimetlerin paylaşılması gibi fikhî konularda da İmâmiyye'nin fikirlerini benimsemiştir.⁵⁴¹

Kelâmî meselelerde Mu'tezile ile Şîa arasındaki yakınlık bilinmektedir. Tabersî de kelâmî mevzularda mu'tezile görüşünü benimsemiş, sadece şefâat ve imâmiyyetin hakikatı konusunda Mu'tezile'ye muhalefet ederek, mu'tezilenin görüşlerini tenkid etmiştir.

Şîa tefsirinin genel karakterlerinden birisi de mübhemâtın, kendi imâmları lehinde tayin edilmesi, kıssaların ve rivâyetlerin mezhep fikirlerine uygunluk ölçüsüne göre kabul edilmesidir ki; Tabersî de bu konularda aynı metodu takip etmiştir.

⁵³⁵ Tabersî, a.g.e, I,11

⁵³⁶ Mâide 5/55

⁵³⁷ Ahzâb 33/33

⁵³⁸ Bakara 2/56 da (Ric'at, Şîa'nın inaç unsurlarındandır. Onlara göre beklenen imâm geldikten sonra Peygamber (a.s), Ali, Hasan ve Hüseyin, hatta bütün imâmlar dünyaya geri dönecekler bunların hasımları olan Ebubekir, Ömer ve diğerleri de dönecek imâmlar, hasımlarına kısas yaptıktan sonra hep beraber ölecekler ve kıyamet günü tekrar dirileceklerdir. Ateş, Süleyman, "İmâmiyye Şîa'sının Tefsîr Anlayışı" A.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi, S. 20, Ankara, 1975, s.149

⁵³⁹ Bakara 2/3

⁵⁴⁰ Âli İmran 3/28

⁵⁴¹ Ayrıntılı için bkz. a.g.e, II, 113-126

Tabersî'nin İmâmiyye Şîası'na bağlılıkta, mu'tedil olduğu hususlar ise, K.Kerim'in noksanlığını reddetmesi,⁵⁴² Hz. Ali'yi ilah mesabesine çıkarmaması, selef-i salihine küfretmemesidir.

İmâmiyye Şîası'na mensub olan Tabersî'nin eseri, buna rağmen güzel bulunmuş, özellikle tertib ve telifindeki anlaşılır üslûbu, müdakkik bir yaklaşımla mevzuyu dellilendirmesi, dil, i'râb, belâğat yönündeki açıklamaları, sûreler arası insicamdaki başarısıyla övülmüştür.⁵⁴³

Allah'ın kitabını, mezheb görüşleri doğrultusunda anlamaya çalışması, bu yolda mevzû rivâyetleri, kıssaları değerlendirirken, mezheb görüşüne uymayan bazı sahih rivâyetleri gözardı etmesi, usûl ve furûda tamamen kendi mezhebine uyması ise tenkid edilecek yönleri olup, bizce eserin her mezheb mensubu tarafından okunabilmesinin önündeki en büyük engeldir.

Cevâmiü'l-Câmi' fî Tefsîri'l-Kur'ân

Tabersî, *Keşşâf*'ı ihtisar ettikten sonra, kendi tefsirini özetlemiş ve buna *Keşşâf*'tan beğendiği bazı açıklamaları ekleyerek, 542/1147'de bu eserini telifine başlamıştır.

Kütüphanelerimizde muhtelif yazma nüshaları bulunan bu eserin, Süleymaniye Ktph. Hamidiye 71 no'daki nüshasından bazı örnekler vererek, tefsirin orjinal yönlerini yansıtmaya çalışacağız.

Eser, müellifin *Mecmaü'l-Beyân* adlı tefsiri ile Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli eserinin birleştirildiği muhtasar bir sentezdir. Bu nedenle üslûbu tamamen *Mecmaü'l-Beyân*'a benzemekte ve yine İmâmiyye şîası'nın mezheb görüşleri doğrultusundaki açıklamaları ihtiva etmektedir.⁵⁴⁴

Müellif, bu eserini en son telif ettiği için, daha önceki eserlerinde zikrettiği meseleleri onlara havale etmiş, ayrıntıya ve tafsilâta girmemiştir.

⁵⁴² Tabersî, *Mecmaü'l-Beyân*, I, (Mukaddime)

⁵⁴³ Zehebi, a.g.e, II, 142-144

⁵⁴⁴ Bu konu tarafımızda mukayese edilmiş ve birçok meselenin aynı şekilde mezheb kaygısıyla değerlendirildiği görülmüştür. Tezin hacmi nedeniyle ayrıntıya girilmemiştir.

Misal; (Mâide 5/6)

Abdestin hükmünü belirleyen bu âyeti inceleyen müfessir, "...ma'tuf ile ma'tufun aleyhin aynı hükmü taşıması gerektiğini." (Carullah lâkabı ile) Zemahşeri'den nakletmiştir. Böylece kendi mezhep görüşü olan ayakların meshedilmesi gerektiği hükmünü teyid etmiş ve bununla ilgili ayrıntıyı *Mecmaü'l- Beyân* adlı eserine havale etmiştir.⁵⁴⁵

Tabersî, Zemahşeri'nin özellikle dil ile ilgili yorumlarından istifade etmiş ve çoğunlukla Carullah ismi ile alıntı yapmıştır.

Misal; (Mâide 5/55)

Bu âyetin Hz. Ali'nin hakkında indiği ve kastedilen kişinin Hz. Ali olduğunu savunan Ehl-i Şîa, dolayısıyla bu âyetten hareketle, Hz. Ali'nin imâmetini iddia etmektedir. Tabersî de bu âyeti *Cevâmiü'l-Câmi* isimli eserinde bu doğrultu da yorumlamış ve "bu âyette cemi sîgası/çoğul kalıbı kullanılmıştır." tarzındaki itirazları ise, Zemahşeri'nin "Her ne kadar tek kişi kastedilmiş olsa da, âyetin cem'i sîgası ile gelmesi, insanları bu davranışa terğip için ve mu'minlerin iyiliğe ve ihsana karşı hırslı olmaları gerektiğini beyân içindir."⁵⁴⁶ görüşü ile cevaplamıştır.⁵⁴⁷

Değerlendirme

İncelediğimiz dönemde Ehl-i Sünnet anlayışı, Selçuklu hükümdarları tarafından desteklenmiş ve Nizâmiye medreseleri ile güçlendirilmeye çalışılmışsa da diğer mezhepler de kendi görüşlerini yaşatma ve yayma imkânı bulmuşlardır.

Bunlar arasında en fazla yayılma imkanı bulanlar şîiler olmuş, Tûsî gibi şîi müfessirler, bu dönemde kendi mezhep görüşleri doğrultusunda tefsir yazmışlardır. Tabersî, eserindeki itidalli tutumu ile Şîi ve Sünnî çekişmesinde önemli bir rol oynamış, istihza ve aşağılayıcı ifâdelerden kaçınarak, aşırılıkları yumuşatmış, fikirleri yakınlaştırmaya çalışmıştır.

Her ne kadar tefsir sahasında üç eser telif etmişse de bizce *Mecmaü'l-Beyân* adlı eseri ile değerlendirilmelidir. Zira *Keşşâf*'ı ihtisar etmesi veya *Cevâmiü'l-Câmi* adlı ese-

⁵⁴⁵ Tabersî, *Cevâmiü'l-Câmi*, Hamidiye 71, vr. 67a

⁵⁴⁶ Bu metin ile Zemahşeri'nin *Keşşâf*'taki metni aynıdır. bkz. Zemahşeri, *Keşşâf*, I, 348

⁵⁴⁷ Tabersî, a.g.n, vr. 71b

rinde, kendi fikirleri ile *Keşşâf*'ın kendisini destekleyen görüşlerini cemetmesi, onun tefsir anlayışını belirleme de kaydadeğer bir faklılık arz etmemektedir.

Mecmaü 'l-Beyân 'ın getirdiği yenilik ise, tertibindeki güzellik ve anlaşılır üslûb, meseleleri incelerken ileri sürdüğü delillerde tutarlı olmaya çalışması ve özellikle, dil, i'râb ve belâğat sahalarındaki açıklamalardır.

Eserin yaygınlaşmasının ve herkes tarafından kullanılabilmesinin önündeki en büyük engel ise, Tabersî'nin kendisini, tüm âyetleri mezhebinin görüşleri doğrultusunda yorumlamak mecburiyetinde bırakmasıdır. Kanaatimizce bu durum, Tabersî'nin geniş ilmini ve kıvrak zekasını tam olarak kullanmasını ve daha güzel bir eserin oluşmasını engellemiştir.

22. EBU'L- KÂSİM en-NÎSÂBÛRÎ (553ta sağ/1159)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Kâsım, Necmuddin Mahmud b. Ali (Ebu'l-Hasan) İbnü'l-Hüseyin en-Nîsâbûrî el-Gaznevî.

Beyânü'l-Hakk lâkabıyla meşhur olup,⁵⁴⁸ müfessir, fakîh, edîb ve dil âlimidir.⁵⁴⁹ Kaynaklarda hayatı hakkında fazla malûmat yoktur. 550'li yıllarda vefat ettiği söylenir.⁵⁵⁰ Zira 553/1159'da sağ olduğu ve *İ'câzü 'l-Beyân* adlı eserini bu tarihte bitirdiği bilinmektedir.⁵⁵¹

B- Eserleri

-*Cümelü 'l-Garâib fî Tefsîri 'l-Hadis*

-*İ'câzü 'l-Beyân fî Meâni 'l-Kur 'ân*

-*Bâhirü 'l-Bürhân fî Müşkilâti Meâni 'l-Kur 'ân*

⁵⁴⁸Davûdî, a.g.e, II, 311

⁵⁴⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü 'l-Udebâ*, VI, 2686

⁵⁵⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 167

⁵⁵¹ Nüveyhiz, a.g.e, II, 666

-*Dürerü 'l-Kelimât alâ Ğureri 'l-Âyâti 'l-Mütevehhime li 't-Teâruz ve 'ş Şübühât*

-*Ğureru 'l-Akâvîl fî Meâni 't-Tenzîl*

-*Zühdetü 't-Tefâsir ve Lemaâtü 'l-Akâvîl*

C. Tefsîri

Müellifin Kur'ân ilimlerine dair muhtelif eserleri mevcuttur. Bunlardan "*İ'câzü 'l-Beyân fî Meâni 'l-Kur'ân*"ın on binden fazla faideyi kapsadığı söylenmektedir.⁵⁵²

Yaptığımız araştırmada bu eserlerden sadece *İ'câzü 'l-Beyân fî Meâni 'l-(Tefsîri 'l)Kur'ân*'ın yazma nüshası tesbit edilebilmiştir. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 659 no'da kayıtlı olan eserin girişinde, el-İmâm Fahrü'l-Hutebâ, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ebi'l-Hasan İbnü'l-Hüseyin en-Nîsâbü'rî ibaresi mevcuttur.

Müellifin bu eseri 533/1138'de Hoçende'de bitirdiği kaydedilmektedir.⁵⁵³ Tefsîr 80 varaktan müteşekkil, orta hacimli bir eser olup, tefsirden ziyade müfredât nevinde bir eserdir. Ele alınan âyetin sadece açıklanması gerekli görülen unsurları izah edilmiş, kelimelerin iştikâkı ve i'râbı üzerinde durulmuştur. Ayrıntının ve lüzumsuz malûmatın bulunmadığı bu eser, oldukça muhtasar bir çalışmadır. Bu nedenle kaynaklarda müellife ait "onbinden fazla faideyi kapsadığı" söylenen eserinin, bu eser olmadığı anlaşılmaktadır.

23. EBÛ ABDİLLAH es-SECÂVENDÎ (560/1165)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Abdillâh, Muhammed b. Tayfur el-Gaznevî es-Secâvendî

Kaynaklarda⁵⁵⁴ müfessir, kurrâ, nahiv âlimi olduğu bildirilen Secâvendî'nin hayatı hakkında geniş malûmat bulunmamaktadır. Kıftî, onun hakkında "Nahiv âlimi olmakla, kırâatlerin illetlerini bilmekle dile ve beyitlere hâkimiyetiyle tanınırdı" demektedir.⁵⁵⁵

⁵⁵² Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 205

⁵⁵³ Nüveyhiz, a.g.e, II, 666

⁵⁵⁴ Suyûtî, a.g.e, s. 87; Davûdî, a.g.e, II, 155; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-Müellifin*, III, 374; Nüveyhiz, a.g.e, II, 543

Tefsiri üzerinde yaptığımız incelemeden hareketle, itikaden Ehl-i Sünnet ve fikhen Hanefî mezhebine mensub olduğunu söyleyebiliriz.

Vefat tarihi hakkında muhtelif görüşler ileri sürülse de çoğunluk tarafından 560/1165’de vefat ettiği söylenmiştir. Fakat biz incelediğimiz nüshalardan 540/1145’de vefat ettiğini tesbit ettik.⁵⁵⁶

B. Eserleri

- *İlelü 'l-Kırâat*

- *Kitâbü 'l-Vakf ve 'l-İbtida*⁵⁵⁷

- *Câmiü 'l-Vukûf ve 'l-Ây*⁵⁵⁸

- *Vukûfu 's-Secâvendî*⁵⁵⁹

- *Aynü 'l-Meâni fi 't-Tefsîri 's-Seb 'i 'l-Mesâni*

C. Tefsiri

Vakıf ve ibtida alanındaki çalışmaları ile meşhur olan Secâvendî’nin, *Aynü 'l-Meâni fi 't-Tefsîri 's-Seb 'i 'l-Mesâni* isimli orta hacimli bir tefsiri vardır. Kaynaklarda “güzel bir tefsiri vardır.”⁵⁶⁰ ifadesiyle tanıtılan bu eser, oğlu Muhammed b. Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî 600/1204 tarafından, *İnsânü 'l-Ayn* ismi ile ihtisar edilmiştir.⁵⁶¹

Rivâyet metodu ile yazılan eserde, kırâatlere fazlaca yer verilmesi dikkat çekmektedir. Kelâmî ve Fikhî mevzulara oldukça az değinilen eser “orta hacimli fakat oldukça faydalı”⁵⁶² bir tefsirdir. Fâtîha’dan Nâs’a kadar tam bir tefsir olan eserin kütüphanelerimizde şu yazma nüshaları bulunmaktadır.

-Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa nr. 24,

⁵⁵⁵ Nüveyhiz, a.g.e, II, 543

⁵⁵⁶ Secavendî, *Aynü 'l-Meâni fi 't-Tefsîri 's-Seb 'i 'l-Mesâni*, Murad Buhari 39, vr. 1b

⁵⁵⁷ Süleymaniye Ktph. İbrahim Efendi 71; Kadızâde Mehmet Efendi, 15

⁵⁵⁸ Süleymaniye Ktph. İbrahim Efendi 12, Yazma Bağışlar, 3772

⁵⁵⁹ Süleymaniye Ktph. Fatih 64, 66

⁵⁶⁰ Suyûtî, a.g.e, s. 87

⁵⁶¹ Nüveyhiz, a.g.e, II, 543, 614

⁵⁶² Nüveyhiz, a.g.e, II, 543

- Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye nr. 108,
- Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa nr. 122-123,
- Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Buhârî nr. 39,
- Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi nr. 1907
- Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa nr. 108, 109, 110,
- Murad Molla Kütüphanesi nr. 131

Secâvendî'nin tefsir metodunu incelerken, Murad Buhârî 39 ve Süleymaniye 108 no'lardaki nüshaları esas alınmıştır. İncelememizde fazla ayrıntıya girilmeyip, sadece temel özellikler belirtilemeye çalışılmıştır.

Secâvendî, eserinin girişinde tefsire dair malûmatlara geniş yer ayırmıştır.⁵⁶³ Önce ashaba uymanın gerekliliği üzerinde durmuş, K. Kerim ile diğer kitaplar arasındaki farklara değinmiştir. Daha sonra uzun bir fasıl açarak bir müfessirin veya musannıfın bilmesi gereken konuları tek tek saymıştır. Burada nâsih mensûh, kırâat farklılıkları, kırâat imâmları hakkında tafsilâtı bilgi veren Secâvendî, tefsir ve tevil kelimelerinin anlamı ve aralarındaki farkları belirterek konuyu tamamlamıştır.

1-Rivâyet Metodu

a) K.Kerim'in K.Kerim'le, Hadisle, Sahâbe ve diğerlerinin görüşleriyle tefsiri

Secâvendî tefsirinde, hadisleri genellikle senedlerini hazfederek ve tenkide tâbi tutmadan olduğu gibi kullanmıştır.

Misal; (Âli İmran 3/7) وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ

Bu âyette "Râsih" lafzını açıklayan Secâvendî, Peygamberimiz (s.a.v)'in şu hadisine yer vermiştir. "Râsih, yemininde sâdık, dili doğru, kalbi müstakim, batını ve ferici iffetli olandır."⁵⁶⁴

Eserde, hadisi şeriflere yer verildiği gibi başta sahâbenin ileri gelenleri olmak üzere, selefın görüşlerinden de istifade edilmiş, ihtilâflar yorumsuz olarak aktarılmıştır.

⁵⁶³ Secâvendî, a.g.e, Murad Buhari 39, vr. 1a-6b

⁵⁶⁴ Secâvendî, a.g.n, vr. 33 b

Misal; (Fâtiha 1/7)

Burada “*Mağdubu aleyhim, Yahûdiler, ed-Dâallin* ise Hıristiyanlardır” şeklindeki Peygamber tefsirini aktaran Secâvendî, daha sonra, “ 1-Muannidler ve şüpheyeye düşenlerin. 2-Riya ehli ve hevâ sahiplerinin 3-Müşrikler ve münafıkların kastedildiği de söylenmiştir.” diyerek bu konudaki diğer tefsirleri isim vermeden nakletmiştir.⁵⁶⁵

Rivâyetleri bazen isim tasrihi ile bazen de **قيل** .. lafzı ile veren Secâvendî, kendi muasırları Gazzâlî, Mâverdî, Tusterî gibi müfessirlerden isimlerini zikrederek alıntılar yapmıştır.

Misal; Aynı âyette, Tusterî’inn şu görüşünü aktarmıştır. “Onlar ehl-i bidattır, *ed-Dâallûn*, sünnet’ten ayrılmak, *Gadap* ise, yaratılışı değiştirmektir.”⁵⁶⁶

Misal; (Bakara 2/3)

Âyetteki “*Gayb*” kelimesi üzerinde duran Secâvendî, şu görüşlere yer vermiştir. “İbn Abbas; *Peygamberin haberleri*, Dahhak; *Lâ ilâhe illallah* veya *Peygamberin getirdiği*, Hasan; *Âhiret*, İbn Cübeyr; *Allah*, kastedilmiştir derken Gazzâlî; *onların (nefislerindekilerdir) içlerindeki*dir, görüşünü benimsemiştir.⁵⁶⁷

b) Nüzûl sebepleri

Secâvendî, yeri geldiğinde hem sûrelerin hem de âyetlerin nüzûl sebebini beyân etmiştir.

Misal; Nâs sûresinin girişinde, Felâk ve Nâs sûrelerinin iniş sebebine değinen müfessir, Peygamberimiz (s.a.v)’e Yahûdiler tarafından sihir yapılması üzerine bu sûrelerin indiğini belirtmiş ve bu konudaki rivâyeti olduğu gibi aktarmıştır.⁵⁶⁸

Misal; (Nisâ 4/3)

الزَّانِي لَا يَنْكِحُ الْزَّانِيَةَ وَأَزْوَاجُهُمَا الزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ

“Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenmez, zina eden kadınla da ancak zina eden veya müşrik olan erkek evlenir ” meâlindeki âyeti

⁵⁶⁵ secâvendî, a.g.n. vr. 8b

⁵⁶⁶ Secâvendî, a.g.n. vr. 8b

⁵⁶⁷ Secâvendî, a.g.n. vr. 89a

⁵⁶⁸ Secâvendî, a.g.n. vr. 271a

inceleyen Secâvendî, bu âyetin mensûh olduğunu belirtmiş ve Ümm Mekhûl ile evlenmek isteyen bir kişi hakkında indiğini söylemiştir.⁵⁶⁹

c) Nesh anlayışı

Tefsîrin girişinde, usûle dair konulara genişçe yer veren Secâvendî'nin ifâdelerinden, neshin K. Kerim'de vukuunu kabul ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Burada neshin tarifine, kısımlarına örnekleriyle yer veren Secâvendî'ye göre, müfessirin bilmesi gereken konulardan birisi de, “nâsih-mensûh” tur.

Secâvendî, tahsis ile nesâ arasındaki farkları genişçe izah ettikten sonra, K.Kerim'de neshin sözkonusu edildiği âyetleri sıralamış, hangisinin istisnâ, hangisinin mensûh olduğunu beyân etmiştir.⁵⁷⁰

Bakara 2/102'de nesh meselesine ayrıca değinmeyen Secâvendî, neshin cereyan ettiği âyetlerde ise, bu âyet şu âyetle nesholunmuştur, şeklindeki ifâdelerle konu hakkındaki görüşünü belirtmiştir.⁵⁷¹

d) Kırâat

Kurrâlığı ile şöret bulan Secâvendî, eserinde kırâatlere, okunuş sebeplerini belirterek yer vermiş, bu okuyuşlar arasında tercihini belirtmiştir.

Tefsîrinin mukaddimesinde, diğer usûl bilgileri arasında kırâat konusuna da yer veren Secâvendî, bulunduğu yörede, 11 kurrânın bilindiğini ve Ebû Bekir Ahmed İbnü'l-Hüseyn b. Mehran tarafından bu kırâatlerin toplandığını söylemiş ve bu kârileri râvileriyle birlikte tek tek saymıştır. Bu bilgilerden sonra, mushaf tertibine göre okuyuş farklılıklarını, bir kırâat kitabı gibi tek tek vermiştir. Buna rağmen tefsir içinde de yeri geldiğinde kırâatlara yine değinmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Secâvendî, a.g.n, vr. 151a

⁵⁷⁰ Secâvendî, a.g.n, vr. 1a-6a

⁵⁷¹ Örnek için bkz. Secâvendî, a.g.n, vr. 151a

⁵⁷² Secâvendî, a.g.n, vr. 1a, 6b

Misal; (Hacc 22/34)

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ

Âyetinde مَنْسَا kelimesi, Âsım dışındaki Kûfeliler tarafından esre ile مَنْسَا şeklinde okunmuştur.⁵⁷³

Secâvendî, naklettiği kırâatlerden bazılarını ise tenkide tâbi tutmuştur.

Misal; (Nûr 24/35)

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ

“Âyette نوري kelimesi, Ebû Bekir ve Hamza tarafından zamme ve hems ile okunmuştur. Halbuki, bu okuyuş hatalıdır, zira Arap dilinde فَعِيل kalıbı yoktur.”⁵⁷⁴

e) İsrâiliyyat

Orta hacimli bir rivâyet tefsiri olan eserde, az da olsa bazı isrâilî haberler ve meskû-tun anı konular da mevcuttur. Secâvendî, genellikle bu haberleri olduğu gibi aktarmış, nâdiren tenkide tâbi tutmuştur.

Misal; (Bakara 2/36)

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ

Âyette, Şeytanın Hz. Adem ile Havva’yı aldatmasıyla ilgili rivâyetlere değinen müfessir, “Şeytanın Cennet’e yılanın sırtında girdiği de söylenir”⁵⁷⁵ demiştir, halbuki bu haberin aslının olmadığı bilinmektedir.⁵⁷⁶

Görüldüğü gibi Secâvendî, bu haberi tenkid ve tahlil etmeksizin olduğu gibi nakletmiştir. Fakat Ye’cüc Me’cüc konusundaki şu haberi ise reddetmiştir.

Misal; (Kehf 18/94)

قَالُوا يَا ذَا الْقُرْآنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُكَ خَرَجًا

Secâvendî, âyette Ye’cüc Me’cüc’ün kimler olduğunu incelerken, bunların Adem (a.s)’ın ihtilâm olması neticesinde, menisinin toprakla birleşmesinden meydana geldiklerini ihtiva eden rivâyeti aktarmış ve “Bu rivâyet, Peygamberimiz (s.a.v)’in “Peygamberler ihtilâm olmaz” sözüyle çeliştiği için uydurmadır” tenkidinde bulunmuştur.⁵⁷⁷

⁵⁷³ Secâvendî, a.g.n, vr. 108, 205b

⁵⁷⁴ Secâvendî, a.g.e, Süleymaniye 108, vr. 121b

⁵⁷⁵ Secâvendî, a.g.n, vr. 12b

⁵⁷⁶ Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyat*, s. 180

⁵⁷⁷ Secâvendî, a.g.e, Süleymaniye 108, vr. 181b

f) Fedâilü's-Süver

Secâvendî, eserinin mukaddimesinde zikrettiği (her musannıfın bilmesi gereken) konular arasında hadislerin teşriî değerini ve tenkidini bilmeyi de saymıştır. Buna rağmen kendisi eserinde hemen hemen her sûre başında sûrelerin faziletine dair rivâyetlere yer vermiştir.

Misal; (Bakara Sûresi'nin başında) Bu sûrenin faziletine dair şu rivâyetleri aktarmıştır. “*Kim Bakara Sûresi'ni okursa, rahmete kavuşur ve kendisine bir sene cihad sevabı verilir.*”

“*İçinde Bakara'nın zikredildiği sûre, Kur'an'ın çadırıdır. Onu öğreniniz zira, onu öğrenmek bereket, terketmek ise hasarettir. Okuyana batala güç yetiremez. Batala kimdir diye sorulunca ? Peygamberimiz (s.a.v), sihirbazlar diye cevap verdi.*”⁵⁷⁸

Çoğunlukla senedsiz olarak Peygamberimiz'e nisbet edilen faziletle ilgili haberleri nakleden müellif bazen de “ bu sûreyi okumanın fazileti şudur.” şeklinde sûrenin sevabı ve faziletini kendi çıkarımlarıyla anlatmaya çalışılmıştır.

2-Dirâyet Metodu

Secâvendî'nin bu eserinde dirâyet metoduna ait unsurlara az rastlanmaktadır. Bu konuda özellikle dil yorumları dikkati çekerken, bazı kelâmî mevzuların açıklandığı, ayrıntıya girilmeden müşkillere üzerinde durulduğu da görülmektedir.

a) Lügat ve Nahiv

Arap dilini iyi bilmesi ve nahiv âlimi olmasıyla şöhret bulan Secâvendî'nin tefsirinde bu nedenle dil açıklamaları önemli yer işgal etmektedir.

Eserde, lafızların delâletine, takdim-tehirlere, fâilin mefûl yerine kullanılmasına, meânîye ve kelimenin iştikâkına önem verilerek, muhtelif açılardan lügavî açıklamalar yapılmıştır.

b) Fikhî ve Kelâmî Mevzular

Orta hacimli bir eser olan *Aynü'l-Meânî*'de fikhî ve kelâmî mevzulara çok az değinilmiş ve bu meseleler ayrıntıya girilmeden incelenmiştir.

⁵⁷⁸ Secâvendî, a.g.e, Murad Buhari 39, vr. 8a

Secâvendî'nin fikhî konulardaki ifâdelerinden Hanefî mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır.

Misal; Besmele'nin başında bulunduğu sûreden bir âyet olup olmadığı hakkındaki ihtilâfa değinen Secâvendî, "Sûre başlarındaki besmeleyi İmam Şâfî, o sûreden bir âyet sayar, bize göre ise sadece Neml Sûresi'nin içinde geçen Besmele âyettir."⁵⁷⁹ diyerek mezheb tercihini belirtmiştir.

Kelâmî mevzularda, münakaşalara rastlanılmayan eserde, müfessir tercih ettiği görüşü aktarmakla yetinmiştir. Bu görüşlerinden hareketle onun Ehl-i Sünnet akidesine sahip ve Eş'arî mezhebine mensup olduğunu söyleyebiliriz.

Misal; (Bakara 2/29) هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ

Âyetteki "İstivâ" kelimesini müfessir şöyle açıklamıştır. "Mahlukâtına yöneldi, bu bir tevildir. Teslimiyet ise daha sâlim bir yoldur. Zira, istivâ malûm olup keyfiyeti ise meçhuldur"⁵⁸⁰

Secâvendî bu konularda mezhep taassubuna kapılmamış, isim vermeden o mevzu-daki diğer görüşleri de aktarmış, zaman zaman kabul edilemez olan görüşleri reddetmiştir.

Misal; (Bakara 2/7) حَتَّىٰ يَلِغَا فِي قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ

Secâvendî, bu âyette kalbin mühürlenmesini şöyle ele almıştır. "Hatmin manası, gafletine hükmetmektir. ... manasına geldiği de söylenmiştir. Çünkü şahit, gördüğü şeyi belirleyendir. Karşılığını vermek için hıfzetti (korudu) anlamına geldiği de söylenmiştir. Ayrıca, meleklere bildirme manası da verilmiştir..."⁵⁸¹

Bu konudaki diğer görüşleri de nakleden müfessir, görüldüğü gibi Mu'tezile'nin benimsediği "meleklere bildirme" manasını isim zikretmeksizin aktarmıştır.

⁵⁷⁹ Secâvendî, a.g.n, vr. 6b.

⁵⁸⁰ Secâvendî, a.g.n, vr. 11b

⁵⁸¹ Secâvendî, a.g.n, vr. 10b

Bazı fırkaların kelâmî görüşlerini tenkidine ise şunu örnek verebiliriz.

Misal; (Kıyame 75/23)

إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ

“(Bu görme) göz ile olup ihâtasız ve keyfiyetsizdir. Sevabını umarlar şeklinde tevil edenin bu görüşü doğru değildir. Zira, نظرت فيه .. denilince تفكرت manası anlaşılır. Fakat .. وانتظرته و إنتظرته fiilleri إلى harf-i cerri ile müteaddi olunca (ayan) gözle görmek anlamı taşır.”⁵⁸²

Muhkem ve Müteşâbih hususunda, Ehl-i Sünnet görüşünü benimseyen müfessir, bu âyetleri tevil etmekle beraber keyfiyetinin bilinemeyeceğini de ifâde etmiştir. Bu konuda usûle dair malûmata da yer vermiş ve konuyu rivâyetler ışığında incelemiştir.⁵⁸³

Değerlendirme

Vakıf ve ibtida konusundaki eseriyle şöhret bulan Secâvendî'nin *Aynü 'l-Meânî fi 't-Tefsîri 's-Seb 'i 'l -Mesânî* isimli eseri, rivâyet metodu ağırlıklı olup, kırâat ve dil açıklamalarına yer verilmiştir. Bu durum müfessirin kırâat ve dil konusunda mütehassıs olmasından kaynaklanmıştır.

Eserde rivâyetler senedsiz olarak aktarılmış, âyetin tüm unsurları değil açıklanması gereken bölümleri üzerinde durulmuş, mezhep taassubuna kapılmadan kelâmî ve fikhî mevzulara kısaca değinilmiştir. Tenkid ve tercihe oldukça az rastlanan eserde, çoğunlukla rivâyetler olduğu gibi aktarılmıştır.

Eserin girişinde usûle dair malûmata geniş yer ayrılması, sûre girişinde, sûre isimlerinin zikredilmesi, Mekkî ve Medenî'nin belirtilmesi, sûrenin kaç kelime ve kaç harften oluştuğuna yer verilmesi ise dikkati çeken diğer hususlardır.

Bazı isrâîlî haberleri olduğu gibi aktaran Secâvendî, bazen de bu haberlerin asılsız olduğuna dikkat çekerken zaman zaman meskûtun anıh nevinden konulara değinmiştir. Eserde eleştirilebilecek bir diğer konu ise, sûre faziletlerine yer verilmiş olmasıdır.

⁵⁸² Secâvendî, a.g.e, Süleymaniye 108, vr. 250a

⁵⁸³ Secâvendî, a.g.n, vr. 33a

24. EBU'L-FADL el-BAKKÂLÎ⁵⁸⁴(562/1167)

A-Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Fadl, Muhammed İbnü'l-Kâsım Babçuk⁵⁸⁵ el-Huvarzimî el-Bakkâlî.

490/1096'da⁵⁸⁶ doğduğu bilinen müellif, Harzem bölgesinde, "Zeynü'l-Meşâyih"⁵⁸⁷ lâkabı ile anılmaktadır. Müfessir ve edip olan Bakkâlî, Hanefî fakihidir⁵⁸⁸

Yakut'un "Edebiyatta imâm, Arapça'da hüccet"⁵⁸⁹ olarak vasıfladığı müellif, Âdemî'nin nahiv mukaddimesini ezberlediği için "Âdemî" diye de lâkaplanmıştır.

Zemahşerî (538/1143)'den dil ve i'râb dersleri almış, onun vefatı üzerine ders halkasının başına geçmiş,⁵⁹⁰ aralarında Nâsır İbnü'l-Mekârim, Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî'nin⁵⁹¹ bulunduğu pekçok talebe yetiştirmiştir.

Bakkâlî'nin itikaden mu'tezilî olduğu söylenmiştir.⁵⁹² Kanaatimizce, yaşadığı bölgenin Harzem ve hocasının Zemahşerî olması nedeniyle böyle söylenmiştir. Zira yaptığımız araştırmada eserinde onun Mu'tezilî olduğunu gösteren açık bir ifadeye rastlanmamıştır. Buna rağmen bu konunun daha kapsamlı bir şekilde araştırılması gerekmektedir.⁵⁹³

Lüzumsuz bilgilerin ardına düşmediği, risâle yazmakta ve şiir tenkidinde başarılı olduğu ifade edilen Bakkâlî, 562/1167⁵⁹⁴ Cemaziyelâhir'in sonlarında 70 küsur yaşında iken vefat etmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁸⁴ Aslı Bakkal'dır, kuru ve yaş muhtelif yiyecekler sattığı için böyle denilmiştir. Yabancılar ise bunu nisbet zannederek sonuna " nisbe ya'sı" eklemiştirler.(el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, IV, 393)

⁵⁸⁵ Bazı kaynaklarda *Babçuk* diye geçmektedir. Aslı, *Babçuk* 'tur.

⁵⁸⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 335

⁵⁸⁷ el-Kureşî, a.g.e, IV, 393

⁵⁸⁸ Nüveyhiz, a.g.e, I, 605

⁵⁸⁹ el-Hamevî, a.g.e, s. 2618

⁵⁹⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, s. 2618

⁵⁹¹ el-Kureşî, a.g.e, III, 529

⁵⁹² el-Kureşî, a.g.e, II, 633

⁵⁹³ Tefsiri incelenirken değinilecektir.

⁵⁹⁴ Vefat tarihi hakkında bundan farklı görüşler de vardır. *Keşfu'z-Zunûn* s. 132, 576 ve 595'de (586/1180)'da vefat ettiği ifade edilmiştir. Çoğunluk ise (562/1167) tarihinde vefat ettiği hususunda ittifak etmiştir.

Kabri, Kuhustânî, el-Beyyâf İsmail b. Ali'nin kabrinin de bulunduğu Harzem kabristanındadır.⁵⁹⁶

B-Eserleri

-*Miftâhu 't-Tenzîl (Tefsîr)*⁵⁹⁷

-*Tefsîrü 'l-Kur 'ân*⁵⁹⁸

-*el-İ'câz fi 'l-İ'râb*⁵⁹⁹

-*et-Tenbîh alâ l'câzi 'l-Kur 'ân*⁶⁰⁰

-*et-Terâcim bi Lisâni 'l-Fâcim*⁶⁰¹ (Farsça)

-*Misbâhü 'l-Beyân*⁶⁰²

-*Takvîmü 'l-Lisân fi 'n-Nahv*

-*el-Bidâye fi 'l-Meânî ve 'l-Beyân*

-*Kitâbu Menâzili 'l-Arab*

-*Şerhu Esmâillahi 'l-Hüsnâ*

- *et-Terğîb fi 'l-İlm*⁶⁰³

C-Tefsiri

Bakkâlî'nin tefsire dair eseri kaynaklarda *Miftâhu 't-Tenzîl* ismiyle zikredilmiştir. Ayrıca *Tefsîrü 'l-Kur 'ân* veya *et-Tefsîr* diye başka bir eseri de zikredilmektedir.⁶⁰⁴ Bu iki

⁵⁹⁵ Davûdî, a.g.e, II, 230

⁵⁹⁶ el-Kureşî, a.g.e, II, 633

⁵⁹⁷ el-Hamevî, a.g.e, s. 2618. Bir nüshası Zâhiriyye kütüphanesinde. (Zâhiriyye kütüphanesi fihristi, s. 313)

⁵⁹⁸ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-Müellifin*, III, 593

⁵⁹⁹ Davûdî, a.g.e, II, 230. Bazı kaynaklarda *el-İ'câz fi 'l-İ'râb* şeklinde geçmektedir.

⁶⁰⁰ Zirikli, *el-Alâm*, VI, 335

⁶⁰¹ Kureşî, a.g.e, IV, 393

⁶⁰² Kehhâle, a.g.e, III, 593

⁶⁰³ Bunun dışında başka eserleri de vardır. bkz.el-Kureşî, a.g.e, IV, 393 ve İsmail Paşa, *Hediyetü 'l-Arifin*, II, 98

⁶⁰⁴ Davûdî, a.g.e, II, 230; Suyûtî a.g.e, 102 ve daha önce ismi geçen ve Bakkâlî hakkında bilgi veren bütün kaynaklarda her iki eser de zikredilmiştir.

eserin aynı olup olmadığı hakkında *Miftâhu't-Tenzîl*'in nüshası sadece Zâhiriyye Kütüphanesinde olduğu için birşey söylemek mümkün olmamıştır.

Yaptığımız araştırmada, *Tefsîru'l-Bakkâli* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Paşa 99 no'da kayıtlı bir tefsiri tespit edilmiştir. Bunun dışında kütüphanelerimizde müellifin şu eserlerine rastlanmıştır.

-*Misbâhü'l-Beyân fi Tavzihi Meâni'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktph. Mesihpaşa, 59

-*Terâcimü'l-Eâcim*, Süleymaniye Ktph. Fatih 5176; İbrahim Efendi 16/2; Ayasofya 4665

Bu iki nüsha, isimleri farklı olmasına rağmen aynı eser olup muhtevaları aynıdır. Farsça olan bu eser, kelime izahına yönelik çok muhtasar bir tefsirdir. Fatih 5176 nüshasında "Hamdele ve Salvele'den sonra *Tefsîrü'n-Nâcim*'in muhtasarı olup *Terâcimü'l-Eâcim* diye isimlendirmiştir, her kelime bir defa izah edilmiş, bir daha ona dönülmemiştir"⁶⁰⁵ denmektedir. Mushaf tertibine göre fakat sondan başa doğru (Nas'tan Fâtiha'ya) bütün sûreler ele alınmış, çoğunlukla lafızların Farsça karşılığı ve varsa cem'isi, vezni, sülâsisi vs. zikredilmiştir.

Bakkâlî'nin tefsir anlayışını belirlemek için biz daha ziyade, *Tefsîrü'l-Bakkâlî* adlı eseri inceleyeceğiz.

Zemahşerî'nin talebesi olan Bakkâlî, çevresinde iyi bir dilci olarak bilinmektedir. Yazmış olduğu eserleri de bunu te'yid etmektedir. Dilci oluşu, eserine de sirâyet etmiş ve dil ağırlıklı bir tefsir ortaya çıkmıştır.

Geniş bir rivâyet tefsiri olan eserde, sık sık Taberî'den ve *Tefsîru Bürhânî* adlı bir eserden alıntılar yapılmış, sahâbe ve tabiûn görüşlerine ihtimâm gösterilmiştir. Fikhî konularda ise genellikle Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri aktarılmıştır.

1-Rivâyet Metodu

a) K.Kerim'in K.Kerim'le tefsiri

Bakkâlî, ele aldığı âyet gurubunu incelerken, gerek kelimeyi gerekse âyetin ifâde ettiği toplu manayı, ilgili diğer âyetleri gözönünde bulundurarak açıklamıştır.

⁶⁰⁵ Bakkâlî, *Terâcimü'l-Eâcim*, Fatih 5176

Misal; (Enbiyâ 21/16)

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ

“Bu söz tıpkı “Bizim sizi boş yere bir oyun ve eğlence olarak yarattığımızı mı sandınız?” (Mü’minûn 23/115) meâlindeki ve “ Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık ”(Sâd 38/27) meâlindeki âyetler ile aynı anlamdadır.”⁶⁰⁶

Misal;(Enbiyâ 21/17)

لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَا مِنْهُ لَدُنَّا أَنْ كُنَّا فَاعِلِينَ

“Şayet bir eğlence edinmek isteseydik....” meâlindeki âyette geçen لَهْوًا kelimesi için şöyle der; “Halebî ve Ferrâ, Hadramut lügatinde “*lehv*” kelimesi ile “*veled*” kelimesinin aynı manada olduğunu söylerler. Nitekim (Zümer 39/4)’de لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلًا لَاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ... böyle kullanılmıştır.”⁶⁰⁷

b) K.Kerim’in Hadisle, Sahâbe, Tabiûn v.d’nin görüşleriyle tefsiri

Rivâyet ağırlıklı olan eserde, çoğunlukla lügavî rivâyetlere yer verilmiştir. Bakkâlî’nin bu rivâyetleri, Taberî aracılığıyla aldığı anlaşılmaktadır. Sahâbe ve Tabiûn görüşlerine önem veren müellif, bu rivâyetler arasında tenkid ve tercihte de bulunmuştur.

Misal; (Tâhâ 20/14)

إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

“Beni anmak için namaz kıl” meâlindeki âyete “*taat*” manası veren Bakkâlî, bazı- larının buna, “*unuttuktan sonra hatırlama*” anlamı verdiğini ve “*Kim namazı uyuyarak geçirir ya da unutursa, hatırladığında onu kulsun*” manasındaki hadisi rivâyet ettiklerini anlatmış ve Taberî’nin buna itiraz ettiğini söyleyerek bu itiraza katıldığını belirtmiştir.”⁶⁰⁸

c) Nüzûl Sebepleri

Eserde sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşundan bahsedilmiş, varsa nüzûl sebepleri aktarılmıştır. Müellif, nüzûl sebebini mutlaka aktarma gayretinde olmayıp diğer izahların ardından bazen nüzûl sebebini de nakletmiş, âyetin kimin hakkında indiğini belirtmiştir.

Misal; (Hacc 22/40)

“Onlar sırf rabbimiz Allah (c.c.)’tır dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar” meâlindeki âyetin nüzûlüyle ilgili Mücâhid’den şunu nakleder “ Müşriklerin

⁶⁰⁶ Bakkâlî, *Tefsîru Bakkâlî*, D.İbrahim Paşa 99, vr. 41b

⁶⁰⁷ Bakkâlî, a.g.n, vr. 41b

⁶⁰⁸ Bakkâlî, a.g.n, vr. 6a

yurtlarından çıkardığı bir gurub mü'min hakkında inmiştir ki, bunlar daha sonra onlarla savaşmışlardır. ⁶⁰⁹

d) Nesh anlayışı

Ulaştığımız nüsha, Tâhâ sûresinden başladığı için müfessirin, Bakara 2/106'da neshin ta'rifi vs... için ne söylediği tespit edilememiştir. Fakat muhtelif yerlerde "bu âyet şununla mensûhtur" şeklindeki ifâdeler, Bakkâlî'nin K.Kerim'de neshin vukuunu kabulendiğini göstermektedir. Özellikle Hacc 22/39'da, kıtâle izin verme ile 70 küsür âyetin neshedildiğini söylemektedir. ⁶¹⁰

Hanefî olan müellif, mezhebinin görüşü doğrultusunda K.Kerim'in Sünnet'le ve Sünnet'in K.Kerim'le neshini de kabul etmiştir.

Misal; (Nûr 24/2) **الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ**

"Bu ceza (yüz sopa) zina eden hür ve akıl-bâliğ olan bekara uygulananır, eğer dul veya evli olursa bunların cezası recimdir" diyen Bakkâlî, Peygamberimiz (s.a.v.)'den gelen, "bekarlara yüz değnek ve sürgünün beraber uygulanmasını gerekli kılan " ⁶¹¹ hadisin bu âyetle nesholunduğunu söylemiş ve Şâfîilerin bunu ikinci hüküm olarak kabullendiklerini nakletmiştir. ⁶¹²

e) Kırâat

Bakkâlî, bazen isim vererek bazen de mücerred olarak, kırâatleri aktarmış, okuyuş farklılıklarının manaya etkileri üzerinde durmuş ve aralarında tercihte bulunmuştur.

Misal; (Nûr 24/35) **اللَّهُ نُورٌ وَالسَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ**

"Allah (c.c.) göklerin ve yerin nûrudur" meâlindeki âyette " Hz.Ali'nin نور şeklinde teşdid ile okuduğu rivâyet edilir. Bu okuyuşuyla Semâvat ve Arz mensup okunur" diyen müellif, manası daha uygun olduğu için bu okuyuşu tercih etmiştir. ⁶¹³

⁶⁰⁹ Bakkâlî, a.g.n, vr. 91a

⁶¹⁰ Bakkâlî, a.g.n, vr. 90b

⁶¹¹ "Benden alınız, benden alınız" şeklinde başlayan ve bekara sopa ile sürgün. evliye yüz sopa ve recim cezasını belirleyen hadisi kasetmiştir. Müslim, K.Hudud, III. Bab; Ebû Davud, 23.bab; İbn Mâce, K.Hudud, VII.bab; Tirmizî, K.Hudud, 8.bab

⁶¹² Bakkâlî, a.g.n, vr. 137a

⁶¹³ Bakkâlî, a.g.n, vr. 165a-166b

f) İsrâiliyyat

Rivâyet tefsirlerinin en önemli bahsi isrâilî haberlerdir. Zemahşerî'nin talebesi olan Bakkâlî, bu haberleri aktarmış, fakat önemli noktalarına dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir.

Misal; (Hacc 22/52)

Bu âyet vesilesiyle "Garanik olayı" diye bilinen hâdiseye değinen Bakkâlî, İbn Abbas tarikiyle gelen "Peygamberimiz (s.a.v.) namaz esnasında Necm sûresini okurken *مناة الثالثة الأخرى تلك الغرائق العليا منها الشفاعة ترتجى* dediğini ve bunun üzerine, müşriklerin sevinip secde ettiklerinin anlatıldığı" rivâyeti aktarmıştır.⁶¹⁴ Halbuki bu rivâyet tenkid edilmiş ve kabul görmemiştir.⁶¹⁵

Bu konuda diğer rivâyetleri de aktaran müfessir, bu rivâyetin mevzû olduğunu zira "Allah Teâlâ'nın nebilerini koruma altına aldığını bildirmesiyle" çeliştiğini beyân etmiş, rivâyetin sened yönüyle de sahih olmadığını uzun uzadıya izah etmeye çalışmıştır. Bakkâlî, son ihtimal olarak şeytanın uzaktan bunu yandaşlarına fısıldamış olabileceğini, Peygamberimiz (s.a.v.)'in kesinlikle böyle birşey söyleyemeyeceğini belirtmiştir.⁶¹⁶

2-Dirâyet Metodu

Bakkâlî'nin tefsiri rivâyet ağırlıklı görünmekle beraber, dile yönelik güzel açıklamaları, fikhî meselelere ve kelâmî konulara kısa fakat anlaşılır üslûbla yer vermesiyle, dirâyet tefsiri görünümü de arz etmektedir.

1-Lügat ve Nahiv

Eserin en önemli özelliği, kelimeleri K.Kerim'in bütünselliği, rivâyetler ve Arap şiiri doğrultusunda mana verme çabasıdır. Bakkâlî, Ferrâ, Halebî, Ebû Ubeyde, Zeccâc, Kisâî ve Kutrub gibi dil âlimlerinin görüşlerinden isim vererek faydalanmıştır.

Misal; (Tâhâ 20/7)

وَأَنْ يَجْهَرُوا بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَكْتُمُ السِّرَّ وَأَخْفَى

"Sözü açık söyleyen de muhakkak ki; o, gizliyi de ondan gizlisini de bilir" meâlindeki âyette *أَخْفَى* kelimesinin *أَخْفَى* manasında olduğunu belirtmiş ve *أَخْفَى* nın

⁶¹⁴ Bakkâlî, a.g.n, vr. 96a

⁶¹⁵ Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyat ve 'l-Mevzûât fi Kütübi 'l-Tefsîr*, s. 314-322

⁶¹⁶ Bakkâlî, a.g.n, vr. 96a-96b

سره . manasında mâzî fiili olarak ta anlaşılabilirliği görüşüne yer vermiş ve bunu (Bakara 2/255) âyeti ile desteklemiştir.⁶¹⁷

Misal; (Enbiyâ 21/48) **وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْقَائِمِينَ**

İbn Abbas'a göre "*Furkân*" nasr (yardım-zafer) anlamındadır. Dahhak, "denizin yarılmasıdır" derken, Muhammed b. Ka'b "şüphelerden kurtuluştur" der. Tıpkı (Enfâl 8/29) âyetinde olduğu gibi.⁶¹⁸

b) Fıkıh

Hanefî mezhebine mensub olan müellif, ahkâm âyetleri münasebeti ile öncelikle kendi mezhep görüşünü sonra Şâfiî mezhebinin görüşünü aktarmış, bazen de kendisi hüküm istinbatında bulunmuş ve bazı küllî kaidelere yer vermiştir.

Misal; (Nûr 24/2) **الرَّائِيَّةُ وَالرَّازِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ**

"Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenemez, zina eden kadın da ancak zina eden veya müşrik olan erkekle evlenir, bu mü'minlere haram kılınmıştır." meâlindeki âyetin önce nüzül sebebini aktaran müfessir, bu konudaki farklı görüşleri verdikten sonra, bu âyetin mensûh olduğunu, fakat nesheden âyet hakkında ihtilâflar bulunduğunu söylemiş ve kendi görüşünü kaide halindeki şu hadisle belirlemiştir. "Haram, helali haramlaştırılmaz".⁶¹⁹

Misal; (Nûr 24/2) **وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ**

"Mü'minlerden bir gurub onlara uygulanan cezaya şahit olsun." meâlindeki âyette; bu gurubun kaç kişiden oluşacağı üzerinde duran Bakkâlî, İbn Abbas'a göre, tek kişi veya daha fazlası, Mücâhid'e göre iki kişi, müfessirlerin çoğuna göre ise, dört kişi olduğunu aktarmış ve "Amaç bu cezanın izhârı olduğu için duruma göre bir veya daha çok kişi olabilir"⁶²⁰ diyerek kendi hükmünü belirtmiştir.

⁶¹⁷ Bakkâlî, a.g.n, vr. 3b

⁶¹⁸ Bakkâlî, a.g.n, vr. 55a

⁶¹⁹ Bakkâlî, a.g.n, vr. 138a

⁶²⁰ Bakkâlî, a.g.n, vr. 136b

c) Kelâm

Zemahşerî'nin talebesi olan ve Harzem bölgesinde yetişen Bakkâlî'nin mu'tezilî olmasını düşünmek tutarlı gibi gözükmektedir. Fakat kaynaklarda "hüsni'l-i'tikad" tabiri ile vasıflanmış⁶²¹ olup, sadece Kuhustânî'nin kabrinden bahsedilirken Kuhustânî'nin kabri, iki mu'tezile imâmı Beyyâi ve Bakkâlî'nin kabirleri yanındadır denerek⁶²² Bakkâlî'nin de mu'tezilî olduğunu anımsatan bir ifâde kullanılmıştır.

Elimizde, tefsirinin sadece Tâhâ sûresinden sonrasını kapsayan nüshası bulunan Bakkâlî'nin kelâmî mevzulara değindiği eseri üzerinde yaptığımız araştırmada onun mu'tezilî olduğunu gösteren açık bir ifâdeyle karşılaşmamıştır. Müteşâbihat'ı tevil eden Bakkâlî tenzih düşüncesini de gözönünde bulundurmuş, yaptığı yorumlarda, dinin asıllarına bağlı kalmaya çalışmış, aynı şekilde el-hurûfu'l-mukatta'a'yı tevili de benimsemiştir

Misal; (Tâhâ 20/5)

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

Bakkâlî, bu konuda Ebû İshak el-İsferâyinî'nin görüşünü aktarmış ve evvelce Arşa, İstivâya müteallik mes'eleleri anlattığını söyleyerek, burada tekrar etmemiş ve kendi görüşünü şu şekilde açıklamıştır.

"Arş kelimesinde vakıf gerekir, o halde istevâ fiili mahlukata hamlolunur."⁶²³ diyerek istivâyı Allah (c.c.)'a nisbetten uzaklaştırmıştır.

Misal; (Nûr 24/35)

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمُنِيرُ فِي زُجَاجَةٍ

"Allah (c.c.), göklerin ve yerin nurudur..." meâlindeki âyette, "Nûr kelimesinin, mü'minden, Kur'ân'dan ve Peygamberlerden kinâye olduğu söylenir, bu durumda مَثَلُ نُورِهِ ... ibtida cümlesi olur." şeklindeki görüş ve diğer yorumları aktaran Bakkâlî, göklerin nûru dendiğine dikkat çekerek, "Allah Teâlâ'nın bununla, nimetini anlatmak istediğini ve nûrun Allah (c.c.)'ın sıfatı olmadığını" söylemiştir. Hz.Ali'den gelen .. نُور .. şeklindeki kirâatı de bu görüşü desteklediği için benimsemiştir.⁶²⁴

⁶²¹ el-Hamevî, a.g.e. s. 2618

⁶²² el-Kureşî, a.g.e. II, 633

⁶²³ Bakkâlî, a.g.n. vr. 2b

⁶²⁴ Bakkâlî, a.g.n. vr. 136b

Değerlendirme

Dil konusunda dönemin ileri gelen âlimlerinden sayılan Bakkâlî'nin tefsire dair eserinin sadece bir tek nüshasını tesbit edebildik. Tâhâ Sûresi'nden başlayan bu nüshadan hareketle, eserin rivâyetlere dayalı dil ağırlıklı bir tefsir olduğunu söyleyebiliriz. Hakkında henüz bitirilmiş herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Bu eserin, mikrofilminin alınmış olması, böyle bir ihtimalin varlığını göstermektedir.

Bakkâlî, tefsirinde tekrarlardan kaçınmış, nüzûl sebeplerine, kırâatlere yer vermiş, fikhî ve kelâmî mevzulara değinmiştir.

Fıkhen Hanefî olan müellif, aynı zamanda Şâfiîlerin görüşünü de nakletmiş, başta sahâbe ve tabiûn olmak üzere diğer âlimlerin görüşlerine itibar etmiş, özellikle Taberî'nin tefsirinden ve Burhânî adıyla andığı bir tefsirden nakiller yapmıştır.

Harzem bölgesinde yaşaması ve Zemahşerî'nin talebesi olmasına rağmen, yaptığımız mukayeselerde Bakkâlî'nin tefsiriyle Zemahşerî'nin *Keşşâfı* arasında bir benzerlik olmadığı görülmüştür.

Müellifin tefsire yönelik farsça eserlerinin olması ise, gerek bölgede yaşayan halkı belirlemede gerekse dönemin ilim dili açısından ehemmiyet arzetmektedir.

25. EBU'L-HÜSEYİN er-RÂVENDÎ(573/1187)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Hüseyn,⁶²⁵ Kutbuddin İbnü's-Saîd⁶²⁶ b. Abdillâh İbnü'l-Hüseyn b. Hibetillâh İbnü'l-Hasan eş-Şeyh el-İmâm el-Fakîhü'l-Kebîr er-Râvendî.

Ailesi ve doğum tarihi hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmayan müellif, İmâmiyye Şîası fakîhlerindedir.⁶²⁷

⁶²⁵Bazı kaynaklarda Ebu'l-Hasan diye geçmektedir. Zirikî, *el-A'lâm*, III, 104

⁶²⁶*Tenkîhu'l-Makal*'da, Sa'd şeklinde geçmektedir. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I, 770

⁶²⁷Nüveyhiz, a.g.e, I, 208

Ka'şan karyelerinden Râvend'e⁶²⁸ nisbet edilen Kutbuddin, müfessir, edîb, muhaddis ve fakîh olarak bilinmekte olup, Tefsîr, Kelâm, Felsefe, Fıkıh, Arap dili ve daha birçok sahada eser yazmıştır.

Araştırmalarında tarafsız davrandığı iddia edilen, Râvendî'nin, mudakkik bir âlim olduğu ve her mevzuyu lehteki ve aleyhteki görüşler ışığında incelediği söylenmiştir.⁶²⁹

Döneminin ileri gelen Şîî âlimlerinden ders gören Râvendî, başta çocukları olmak üzere pek çok talebe de yetiştirmiştir.⁶³⁰

İbn Hacer'in belirttiğine göre birçok ilim dalında 60'a yakın eser yazmıştır. İncelediğimiz dönemdeki şîî müfessirlerden olan ve fakîhlik yönü ağır basan Râvendî, 14 Şevval 573/1177'de Kum şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁶³¹

Mirza Abdullah Efendi, Râvendî'nin kabriyle ilgili iki rivâyet olduğunu hem Kum şehrindeki hem de Hüsrevşah'taki kabirlerin Râvendî'ye nisbet edildiğini ve ikisinden herhangi birinin ona, diğerinin Seyyid Fadlulah er-Râvendî'ye ait olduğunu söylemektedir.⁶³²

B. Eserleri

Edebiyat, Şiir, Tefsîr, Kelâm, Fıkıh ve Felsefe'ye dair birçok eseri bulunan müellifin Kur'ân ilimlerine ait eserlerinden bazıları şunlardır.

- *Tefsîru 'l-Kur 'ânîl-Kerîm* (Muhtasar iki cild)

- *Hülâsatu 't-Tefâsir* (10 cild)

- *Şerhu Âyâti 'l-Alıkâm*

- *Şerhu 'l-Âyâti 'l-Müşkile fi 't-Tenzih*

- *Fikhu 'l-Kur 'ân*

- *el-Lübâb fî Fadli Âyeti 'l-Kursi mine 'l-Kitâp*

⁶²⁸İsfahan ile Kâşan arasındadır. Hamevî, *Mu 'cemu 'l-Buldan*, III, 19

⁶²⁹Râvendî, *Fikhu 'l Kur 'ân*, Necef, 1305, I. 16

⁶³⁰Hocaları ve talebelerinin isimleri için bkz. Râvendî, a.g.e. I, 16-19

⁶³¹Nüveyhiz, a.g.e. I. 208

⁶³²Râvendî, a.g.e. I. 25

C. Tefsîri

Kaynaklarda *Hulâsatu't-Tefâsir* dışında *Tefsîru'l-Kur'ân*⁶³³ adlı bir eserinden de bahsedilen müellifin, ahkâm âyetleriyle ilgili *Fıkhu'l-Kur'ân* adlı eserinin dışında bir de *Şerhu Âyâti'l-Ahkâm*⁶³⁴ isimli eseri vardır.

Biz, sadece *Fıkhu'l Kur'ân* adlı eserine ulaşabildiğimiz için, bu eserini tanıtmakla yetineceğiz. Eser, es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî'nin tahkiki ve Seyyid Mahmut Merâşâ'nın gözden geçirmesiyle 1305/1887'de iki cilt olarak basılmıştır.

Fıkıh bablarına göre tertip edilen eser, *Kitabu't-Tahâre* ile başlayıp *Kitabu'd-Diyât* ile bitmiştir.

Râvendî, Şeyhi et-Tûsî (460/1067)'nin *et Tıbyân fî Tefsîri'l Kur'ân* adlı eserinden ve *el-Istıbsâr fima Uhtilife fihî mine'l-Ahbâr* adlı eserlerinden, Şerif Murtazâ (436/1044)'nin *el-İntisâr fî İnfiridâti'l-İmâmiyye*⁶³⁵ adlı eserinden faydalanmış, kimi zaman hiçbir tasarrufta bulunmadan aynen alıntılanmıştır.

Eserin en orjinal yönü, ele alınan mevzuların, muhtelif görüşlere yer verilerek incelenmesi, özellikle Şîa ve Ehl-i Sünnet'in bu konudaki yorumlarının mukayese edilerek tartışılmasıdır.

26. EBÛ ALİ el-GAZNEVÎ el-BELHÎ (582/1186)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Ali, Nâsıruddin Âli b. İbrahim b. İsmail el-İmâm el-Gaznevî el-Belhî

Nizâmü'lislâm ve Tâcu's-Şerîâ gibi lâkaplarla anılan müellif⁶³⁶ Gazne bölgesindeki Belh yerleşim alanına nisbet edilmektedir⁶³⁷.

⁶³³ İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 392

⁶³⁴ Nüvcehiz, a.g.c, I, 208

⁶³⁵ Fıkha dair olup matbudur, Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 278

⁶³⁶ el-Kureşî, *Cevâhirü'l-Müdiyye*, II, 686

⁶³⁷ es-Sem'âni, a.g.e, II, 317

Gaznevî muhtelif ilim dallarında tahsil görmüş, Tefsîr, Fıkıh, Arap dili, Usûl ve Cedel'de imâm tâbiri ile anılmıştır.⁶³⁸

Hakkında fazla malûmat bulamadığımız müfessirin, tefsirindeki yorumlarından fikhen Hanefî ve itikaden Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olduğu, anlaşılmaktadır.

İsminin okunuşu hususunda ihtilâf edilmiş, *Ġâli*, veya *Âli* olduğu söylenmiştir.⁶³⁹ İncelediğimiz nüshada da *Âli* şeklinde yazılmıştır.

Halep'te ikâmet eden⁶⁴⁰ Gaznevî'nin vefat tarihi de ihtilâflı olup 581/1185'de veya 582/1186'da vefat ettiği söylenmiştir.

B. Eserleri ve Tefsîri

Kaynaklarda Gaznevî'nin eseri olarak sadece tefsiri zikredilmiştir.

Takşirü't-Tefsîr isimindeki eser noktalama farklılığından kaynaklanan farklı okuyuşlar sebebiyle muhtelif isimlerle anılmıştır.⁶⁴¹

Kureşî, bu eseri gördüğünü ve tefsirin iki kalın ciltten müteşekkil olduğunu söylemektedir. Yaptığımız araştırmada bu eserin, kütüphanelerimizde sadece Süleymaniye Ktph. Hekimoğlu 48 no'da kayıtlı nüshası tesbit edilmiştir.

1-Rivâyet Metodu

Muhtasar bir tefsir olan eser, daha ziyade dil ağırlıklı olup, ele alınan âyetin sadece açıklanması gereken unsurları izah edilmiştir. Önce lafzın manası belirlenmiş, sonra kelimenin iştikâkı, farklı kırâatları nakledilmiş, daha sonra dil ile ilgili hazif, takdim-tehir v.s üzerinde durulmuştur.

Fâtiha'dan Nâs'a kadar Kur'ânın tümünün tefsirini kapsayan eserde, tekrardan kaçınılmış, bu nedenle baştan sona doğru gidildikçe açıklamalar ve izahlar azalmıştır.

⁶³⁸Davûdî, a.g.e, I, 221

⁶³⁹el-Kureşî, Ġâli maddesinde incelerken, Taşkopruzâde'nin de hem Âli hem de Ġali maddesinde müellife iki defa yer verdiği söylenmektedir. bkz. Kureşî, a.g.e, III, 686

⁶⁴⁰Nüveyhiz, a.g.e, I, 252

⁶⁴¹*Tefsîru't-Tefsîr* veya *Teksîru't Tefsîr* şeklinde de isimlendirilmiştir.

Rivâyetleri senedsiz olarak aktaran müfessir, tefsirinde özellikle, Nüzûl sebeplerine ve kırâatlara fazla yer vermiş, Peygamber (a.s.)'den itibaren yapılan tefsirlerden/rivâyetlerden istifade etmiştir.

Misal ; (Fâtiha 1/7)

Müfessir bu âyeti المنضوب عليهم Yahûdiler, الضالين . ise Hıristiyanlardır.”şeklinde tefsir etmiş ve Peygamberimizin böyle tefsir ettiğini belirtmiştir.⁶⁴²

Sûre girişinde sûrenin Mekkî ve Medenî oluşu, âyet sayısı ve isimlerine değinen müfessir, çoğunlukla sûrenin veya ele aldığı âyetin nüzûl sebebini belirtmiştir.

Misal; (Fatiha sûresi ile ilgili)

“Peygamber efendimiz (s.a.v.)’den rivâyet edilmiştir; Peygamberimiz (s.a.v.) Hîra mağarasında iken kendisine seslenen birisini işitmiş ve hızlıca kaçıp dağdan uzaklaşmıştı. Peygamberimiz (s.a.v.) daha sonra bu durumu Varaka b. Nevfel’e anlatmış, Varaka " bir daha bu sesi işitirsen olduğun yerde kal ve *lebbeyk* diye karşılık ver" demişti. Peygamberimiz (s.a.v.) bu sesi bir daha işitince Varaka b. Nevfel’in söylediğini yaptı. Bunun üzerine o sesin sahibi şöyle dedi. “De ki ben Allah’tan başka ilah olmadığına şahadet ederim ve yine şahadet ederim ki Muhammed onun resulüdür ve de ki الحمد لله . ve sûrenin sonuna kadar okudu” Bu rivâyeti aktaran Gaznevî, bu sûrenin iki defa indiğinin söylendiğini de belirtmiştir.⁶⁴³

Sûre girişindeki bu malûmatlarla beraber, ayrıca sûrenin fazileti ile ilgili rivâyetlere de değinmiştir.

Misal; (Fatiha sûresi hakkında)

“Huzeyfe Peygamber efendimiz (s.a.v.)’den nakletmiştir; “- Allah Teâlâ bir kavime mutlak bir azap göndermişti, o kavmin içinde bir sabî ya da sabîler bu sûreyi okudular, bunun üzerine Allah Teâlâ bu kavimden azabını kırk sene kaldırdı.”⁶⁴⁴

⁶⁴²Gaznevî, *Taksîru 'r-Tefsîr*, Hekimoğlu 48, vr. 1b

⁶⁴³Gaznevî, a.g.n, vr. 1b

⁶⁴⁴Gaznevî, a.g.n, vr. 1a

Eserin belki de en önemli özelliği, isrâîlî haberlerin bulunmayışı varsa da çok az olmasıdır. Yaptığımız incelemede, gerek Hârut-Mârut kıssası, gerekse şeytan ile Hz. Adem (a.s)’in Cennetteki durumu ile ilgili âyetlerde, bu nevi haberlere hiç yer verilmediği görülmüştür.⁶⁴⁵

2-Dirâyet Metodu

Dil açıklamalarının yoğun olduğu eserde, kelimenin istikâkı, müteradifleri göz önünde bulundurularak, kullanıldığı yerdeki anlamı belirlenmeye çalışılmış, lafız hem sarf hem de nahiv yönünden incelenmiştir.

Müfessir, eserinde nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih gibi usûl konularına yer vermemiş, aynı şekilde fikhî ve kelâmî mevzulara, münakaşa kaynağı olan mes’elelere de değinmemiş, genellikle mana ve lafız üzerinde durmuştur.

Misal; (Fâtîha 1/1)

“*Hamd*, Cemîl’i vasfetmek olup, şükür çeşitlerindedir. Çünkü şükür, kalp ile, lisan ile ve âzalar ile olur. Buradaki *lâm-ı tarif*, cins içindir. (Yani tüm hamdleri kapsar) Hamd mübteda olup, carr mecrur da haberin yerine gelmiştir. Hamdin aslı *عجبا شكرا* gibi gizli bir fiil ile mensuptur. Bu fiilin takdiri *أحمد حمدا* veya *أحمد الله* ... dir.⁶⁴⁶

Ahkâm âyetlerini fıkıh yönünden açıklamayan Gaznevî’nin tefsirindeki bazı ifadelerinden, fikhen Hanefî olduğu anlaşılmaktadır.

Misal; (Besmele hakkında) “Bize göre namaz kılan kişi besmeleyi cehrî okumaz, fakat Şafiî’ler bunun aksini yaparlar”⁶⁴⁷ sözlerinden dolayı oalrak bu sonucu çıkarabilmekteyiz.

Muhkem-müteşâbih, el-hurûfu’l-mukatta’a gibi usul konularında sadece manayı aktarmakla yetinen müfessir *Allah’ın görülmesi*, *Günah-ı Kebîre* sahibinin durumu, *kalbin mühürlenmesi* gibi mevzularda da kısa açıklamalar yapmış, tartışmaya girmemiştir.

⁶⁴⁵Gaznevî, a.g.n, vr. 5b, 11b

⁶⁴⁶Gaznevî, a.g.n, vr. 1a

⁶⁴⁷Gaznevî, a.g.n, vr. 1a

Kelâmî mevzulardaki açıklamalarından net bir ifade olmasa da müfessirin Ehl-i Sünnet'e mensup fakat mu'tezilî görüşlere meyyal olduğu anlaşılmaktadır.

Misal; (Bakara 2/7) Bu âyette ختم.. kelimesini inceleyen müfessir şu görüşlere yer vermiştir. "Bu durum onların isyanları sebebiyledir...ayrıca, hayırların kalbe girmesinin engellenmesi, kalbin mühürlenmesi veya (kalpte olanı hıfzetme) anlamları da verilmiştir.⁶⁴⁸

Ru'yetullah meselesinde ise, "ilim olarak kuşatılamaz" görüşünü ileri sürmüştür.⁶⁴⁹

Değerlendirme

Gaznevî'nin *Takşîru't-Tefsîr* adlı muhtasar eseri, manaya yönelik açıklamaları ihtiva eden, tekrarlardan kaçınılan muhtasar bir tefsir olup, sadece açıklanması gerekli olan âyetlerin izah edildiği bir eserdir.

Sûre girişinde Mekki, Medeni, âyet sayısı, sûre ismi ve sûre faziletine dair geniş malûmat verilmiş, farklı kırâatler, nüzûl sebepleri aktarılmış, mevcut rivâyetlerden istifade edilmiştir.

Daha önce hakkında araştırma yapılmamış olan bu eserin, sadece bir nüshasını bulabildik. Bu açıdan ehemmiyet arzeden eser, ihtisarlığı ve sadece manaya yönelik olması, konunun başka mevzularla dağıtılmamasıyla dikkati çekmektedir.

27. EBU'N-NASR el-ATTÂBÎ (586/1190)

A.Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l- Kâsım, Ebu'n-Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî

Mâverâünnehir bölgesi Hanefî fakîhlerinden olan müellif, Buhara'nın Attâbiye yöresine veya Darü'l-Attâb'a⁶⁵⁰ nisbeten "Attâbî" ismiyle meşhur olup, Zeynüddin⁶⁵¹ lâkabıyla bilinir.

⁶⁴⁸Gaznevî, a.g.n, vr. 2b

⁶⁴⁹Gaznevî, a.g.n, vr. 56b (En'âm 6/103 ve A'râf 7/143)

Fakir olduğu söylenen Attâbî'nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı malûmat yoktur. Eserlerinden Hanefî fihri üzerine çalıştığı, İmam A'zam'ın talebelerinin ve daha sonraki hanefî ulemâsının görüşlerini toplamaya gayret ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁵²

Müfessir olduğu belirtilen Attâbî'nin eserleri arasında, bir tefsiri olduğu da zikredilir. Kaynaklarda İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğu bildirilen bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 890 no'da *Tefsîrû'l-Attâbî* ismiyle kayıtlı olduğu tesbit edilmiştir.

Aralarında Muhammed b. Abdisselâm (642/1244)'ın da bulunduğu pekçok talebe yetiştiren⁶⁵³ Attâbî, 586/1190'da Buhara'da vefat etmiştir. Aralarında Zeyd ed Debbûsî'nin bulunduğu yedi kâdının kabrinin olduğu Kelebaz mezarlığına defnedilmiştir.⁶⁵⁴

B. Eserleri

- *el-l'etâva'l-Attâbiyye* bu eser *Câmi'ü'l-(Cevâmiü'l-) Fıkah* diye de bilinir.(4 cilt)
- *Şerhu'l-Câmiü'l-Kebîr- (es-Sağîr)*
- *Şerhu'z-Ziyâdât*⁶⁵⁵
- *Tefsîrû'l-Kur'ân*

C. Tefsiri

Şehid Ali Paşa 89 no'da kayıtlı olan bu nüshanın ilk iki varağı kütüphane fişinde de belirtildiği gibi Attâbî'ye aittir. *Tefsîrû'l-Attâbî* ismiyle fişlenen bu eserin iki varaktan sonrası ise, başka bir tefsirdir. Hem kağıdı, hem yazısı farklı olan bu kısmın muhtevası da farklıdır. Kelâmî mevzulara ait âyetlerin incelendiği bu ikinci kısım, mücellit tarafından aynı eser zannedilerek *Tefsîrû'l-Attâbî* ile beraber ciltlenmiştir.

⁶⁵⁰ es-Sem'ânî, a.g.e, VIII, 376

⁶⁵¹ el-Kureşî, a.g.e, I, 298

⁶⁵² Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, Ankara, 1990, s. 55

⁶⁵³ Suyûtî, a.g.e, s. 22

⁶⁵⁴ Davûdî, a.g.e, I, 84

⁶⁵⁵ Bu üç eser, Şeybânî'nin olup müellif tarafından şerhedilmiştir.

Yaptığımız mukayeseler neticesinde ikinci kısmın tamamen farklı bir eser olduğu anlaşılmış ve bir üçüncü eserin de nüshanın sonuna eklendiği görülmüştür. Bu üçüncü eserin dili ise Farsçadır. Bu son iki eserin kime ait olduğu veya kitapların isimleri hakkında bir malûmata rastlanmamıştır.

Bu sebeple Attâbî'nin tefsirinden sadece giriş ve Fâtiha sûresinin birinci âyetini inceleme imkânı bulabildik. Bu doğrultuda kısaca şunları söyleyebiliriz.

Hamdele ve Salveleden sonra ... من فسر القرآن برأيه.... hadisi ele alınmış ve “...bazıları, bu haberin sıhhatini inkâr etseler de bu haber, büyük imâmlar kanalıyla rivâyet edilmiş ve bu imâmların çoğu, K. Kerim’i reyleriyle tefsir etmişlerdir. Ayrıca bu haber, merfudur, bazıları ise, bu haberi makbul sayıp “sakındırılan rey” den kasıt, müteşâbihatın tefsir edilmesidir demişlerdir. Rey ile tefsir, o konudaki merfu haberlere bakmaksızın, âyetin akıl ile tefsir edilmesidir. Bu görüş sahibine göre tefsir ve tevil aynı şeydir.”⁶⁵⁶ diyerek bu konudaki görüşleri aktaran Attâbî, sanki kendi tefsirine, yani dirâyet metodunun meşrûiyetine zemin hazırlamaktadır.

Sûre girişinde, sûrenin Mekkî veya Medenî oluşuna, sûrenin isimlerine değinilmiş, fakat tafsilâta girilmemiştir.

Besmele'nin tefsirinde, hazifler ve takdirler üzerinde duran müfessir, cehrî veya gizli okunuşuna değinerek Şâfî ve ashabına göre cehrî okunduğunu söylemiştir. Daha sonra besmeleyi oluşturan lafızlar üzerinde tek tek durarak istikâkını, veznini belirtmiş, hadislerden istifade ederek anlam vermeye çalışmıştır.

Bu çok kısa bölümde bile eserde kırâatlere değinildiği, muhtelif görüşler arasında tercih yapıldığı, dikkati çekmektedir.

Lügavî ve fikhî ağırlıklı olduğu hissedilen eser, geniş hacimli olmayıp muhtasar ve münakaşalardan uzak bir tefsir olsa gerektir.

⁶⁵⁶ Attâbî, *Tefsîru'l-Attâbî*, Şehid Ali Paşa 89, vr. 2a

28. EBU'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ (597/1201)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebu'l-Ferec, Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Vâiz el Kureşî et-Temîmî el-Bekrî el Bağdâdî el-Hanbelî el-Cevzî.

İncelediğimiz dönemin önemli şahsiyetlerinden birisi olan İbn Cevzî, hem fen ilimleri hem de islâmî ilimlerin birçoğu ile ilgilenmiş ve üçyüze yakın eser telif etmiştir.

Hz. Ebû Bekir (r.a)'ın soyundan⁶⁵⁷ gelen İbn Cevzî'nin doğum tarihinde ihtilâf edilmiş 508/1114-510/1116 arasında Bağdât'ta doğduğu söylenmiştir.⁶⁵⁸

Cemalüddin lâkabı ile anılan müellif, Bağdât'ın ileri gelen hocalarından ders almış, birçok eser telif ederek 597/1201'de Bağdât'ta vefat etmiş, İmam Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yakınındaki Babü'l-Harp mezarlığına defnedilmiştir.⁶⁵⁹

Irak'ın allâmesi ve vâizi olarak bilinen İbn Cevzî, küçük yaşta başladığı ilim tahsili sayesinde daha 12 yaşlarında iken vaazetmeye ve eser yazmaya başlamış ve ölünceye kadar halkın ve ileri gelen kimselerin de katıldığı büyük kalabalıklara vaazetmiştir.⁶⁶⁰

İlk hocası, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsir (550/1155)'dan daha sekiz yaşında iken, hadis dinlemeye başlamış ve bu yaşta K.Kerim'i hıfzetmiştir.⁶⁶¹ Bağdât'ta olması hasebiyle dönemin önemli ilim adamlarından birçok ilim dalında ders almıştır.⁶⁶² Özellikle Tefsîr ilminde ilerlemiş, Hadis'te hâfiz sayılmış, Tarih bilgisi geniş olmakla ve yeterli derecede Fıkıh bilmekle vasıflanmış, aynı zamanda Felsefe, Tıp, Astronomi ve diğer fen ilimlerinde de malûmat sahibi olduğu söylenmiştir.⁶⁶³

⁶⁵⁷ Hz. Ebubekir (r.a)'a uzanan nesebi şu şekildedir. Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydillah b. Abdillâh b. Hummâdî b. İbrahim b. Ahmed b. Ca'fer b. Abdillâh İbnü'l-Kâsım İbnü'n-Nadr İbnü'l-Kâsım b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahim İbnü'l-Kâsım b. Muhammed b. Ebi Bekir es-Sıddık (r.a.) Davûdî, a.g.e, I, 270

⁶⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 36

⁶⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 37

⁶⁶⁰ İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 36

⁶⁶¹ İbn Cevzî, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsîr*, Dımeşk, 1964, I, 21

⁶⁶² Davûdî, a.g.e, I, 217

⁶⁶³ Davûdî, a.g.e, I, 274

İlk hocasının teşviki ile ehil kişilerden disiplinli bir eğitim alan İbn Cevzî, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh ez-Zâğûnî (527/1132)'den Fıkıh dersleri almıştır.⁶⁶⁴ Fıkhen Hanbelî olan ve sorulan suallere Hanbelî mezhebine göre cevap veren İbn Cevzî, Ali b. Abdilvâhid ed Dineverî (521/1127) ve Kâdı Ebû Ya'lâ'dan, fıkıh, hilâf, cedel ve usûl dersleri tahsil etmiştir.⁶⁶⁵

Öncelikle fıkıh ve hadis dersleri aldığını sonra dile sarıldığını söyleyen İbn Cevzî, dönemin Arap dili ustası, Nizâmiye medresesi müderrisi Ebû Mansur el-Cevâlikî (540/1145)'den arapça dersleri almıştır.⁶⁶⁶

Hadis ilminde meşhur olan İbn Cevzî, cerh ve ta'dil hususunda müteşeddid olarak bilinir. İbn Cevzî, sekiz yaşında itibaren birçok kişiden hadis dinlemiş, ve ondan da pekçok kişi hadis rivâyet etmiştir.⁶⁶⁷ Zehebî onun "Hadis ilminde mutavassıt olduğunu ve metinlere hâkimîyeti olmasına rağmen sahih ve sakîmi ayırmada, cerh ve ta'dilde aynı başarıyı gösteremediğini" ifade etmektedir.⁶⁶⁸ Buna mukabil talebesi ed-Debîsî ise, İbnü's-Sem'anî'nin tarihine yazdığı zeyilde "İbn Cevzî'nin hadislerin sahihine ve sakîmine, hangisinin hüküm kaynağı olup olamayacağına, mevzû ve zayıf olanına, munkatî' ve muttasıla vukûfiyetinin olduğunu söylemektedir."⁶⁶⁹

Hanefî olan Zeylâî' ise, Hanbelî olan İbn Cevzî hakkında "Bir hadis mezhebinin görüşü lehinde olduğu zaman sahih, aynı hadis aleyhinde olunca zayıf sayardı" diyerek onu mezhep taassubu doğrultusunda hadis tenkidi yapmakla eleştirmiştir.⁶⁷⁰

Hadis sahasında, metin derlemeleri ve cerh /ta'dil ile ilgili pek çok kitabı bulunan İbn Cevzî, *Câmiü'l-Mesânid* adlı meşhur eserinde, başta İmâm Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i olmak üzere *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim* ve *Tirmizî*'deki hadisleri biraraya toplamıştır.

⁶⁶⁴ İbn Cevzi, a.g.e, I, 22

⁶⁶⁵ İbn Cevzi, a.g.e, I, 22

⁶⁶⁶ İbn Cevzi, a.g.e, I, 23

⁶⁶⁷ Suyûtî, a.g.e, 51

⁶⁶⁸ Suyûtî, a.g.e, 51

⁶⁶⁹ İbn Cevzi, a.g.e, I, 26

⁶⁷⁰ ez-Zeylâî, *Nashu'r-Râye*, by. y, 1973, I, 78

İbn Kesir müellifin⁶⁷¹ tarih ilmine ait *Tevârihi'l-Ümem mine'l-Arap ve'l-Acem* isminde yirmi ciltlik bir eseri olduğunu ve kendisinin de bundan istifade ettiğini söylemektedir.⁶⁷²

Hanbelî mezhebine mensup olan. İbn Cevzî, itikadde aynı katı tutumu sergilememiş,⁶⁷³ bir risalesinde “Hanbelî mezhebinin bir mücessime mezhebi haline gelmesine sebebiyet verenlerden şikâyet etmiştir. Hanbelî ve selefi anlayış arasında paralellik olmasına karşılık İbn Cevzî, “müteşâbihatı tevile meyilli olup bu konuda aklı ihmal etmenin doğru olmayacağını söylemiştir.”⁶⁷⁴ Öyle görünüyor ki; İbn Cevzî, selefi anlayış ile ehl-i sünnet görüşlerini te'lif etmeye çalışmış, bu hususta orta yolu tutmuştur. Bu tutumu sebebiyle başta mutaassıp Hanbelîler olmak üzere bazı kimseler tarafından eleştirilmiştir.

İbn Cevzî, İmam Gazzâlî'yi tenkid ettiği için İbnü'l-Esîr tarafından tenkid edilmiş, Onu da İbn Teymiyye eleştirmiştir.⁶⁷⁵

Bölgede bulunan Râfizîlik, Bâtinîlik, Müşebbihe ve Mücessime gibi bidat ehli mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışan İbn Cevzî, vaazlarında da bu konuları işleyerek halkı irşad etmiş ve buna dair eserler yazmıştır.⁶⁷⁶

Hiz. Ebû Bekir (r.a) neslinden geldiği için zaman zaman şîîler tarafından sıkıştırılan İbn Cevzî, ömrünün son günlerinde Abdulvahhab el-Hanbelî adında bir şahsın iftirası üzerine vezir İbnü'l-Kassab eş-Şîî tarafından Vâsıt'a sürülmüş, beş sene burada kaldıktan sonra serbest bırakılınca yeniden Bağdât'a dönmüştür.⁶⁷⁷

Zamanındaki ilim adamlarının çoğu ile görüşen İbn Cevzî, seksen yediye yakın âlimden ders almış, aynı zamanda kendisinden birkaç asır evvel vefat etmiş âlimlerin eserlerini de mütalâa ederek, onlardan istifade etmiş ve yüzü aşkın eser yazmıştır.

⁶⁷¹ İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 36

⁶⁷² İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 36

⁶⁷³ Cerrahoğlu, İsmail, "Abdurrahmân İbn Cevzi ve Zadü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr Adlı Eseri" A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi. S. 29, Ankara, 1987, s. 127-134

⁶⁷⁴ Bilmen, a.g.c, II, 483

⁶⁷⁵ Bilmen, a.g.e, II, 484

⁶⁷⁶ Cerrahoğlu, İsmail, a.g.m, 129

⁶⁷⁷ Bilmen, a.g.c, II, 484

Bu kadar çok eser yazan müellifin eserlerinde bazı hatalar olduğu söylenmiştir. Zehebî “Evet ondaki bu hal, bu vehm aceleden ve bir kitabı bitirince tetkik etmeden diğere başlamasından neş’et etmiştir.” der.⁶⁷⁸

B. Eserleri

İbn Cevzî, hayatını hergün dokuz risâle yazacak şekilde programladığını söylemektedir. Birçok ilim dalında 192 tanesi ismen kayıtlı,⁶⁷⁹ üçyüze yakın eseri⁶⁸⁰ olduğu belirtilmiştir. Biz tefsire ait olanlar başta olmak üzere, bazı önemli eserlerini zikredeceğiz.⁶⁸¹

-*el-Muğnî* (Tefsîre ait)⁶⁸²

-*Zâdü 'l-Mesîr fî İlmî 't-Tefsîr*

-*Teysîrü 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur 'ân* (4 cilt)

-*Tezkiretü 'l-Erib fî Tefsîri 'l-Garîb* (5 cilt)

-*Nüzhetü 'l-A 'yumu 'n-Nevâdir fî 'l-Vücûh ve 'n-Nezâir*

-*el-İşâre İle 'l-Kırâati 'l-Muhtârâti*

-*Tezkiretü 'l-Mütenebbih fî Uyûni 'l-Müştebih*

-*Fünûnu 'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi 'l-Kur 'ân*

-*Umdetu 'r-Râsîh fî Ma 'rifeti 'l-Mensûh ve 'n-Nâsîh*

-*Esbabu 'n-Nüzûl*⁶⁸³

-*Telbîsu İblis*

-*Saydu 'l-Hâtr*

-*ed-Duafâ ve 'l-Metrûkîn*⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Bilmen, a.g.e, II, 484

⁶⁷⁹ İbn Cevzî, a.g.e, I, 27-31

⁶⁸⁰ Nüveyhiz, a.g.e, I, 269; İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 35

⁶⁸¹ Eserleri için bkz. Ziriklî, *el-A 'lâm*, III, 317; Kâtîp, Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn*, muhtelif yerlerde, İsmail Paşa, *İzâhü 'l-Meknûn*, muhtelif yerler ve İbn Cevzî, a.g.e, I, 27-31'de ilimlere göre tasnif edilerek yazılmıştır.

⁶⁸² Kaynaklarda *Zâdü 'l-Mesîr fî İlmî 't-Tefsîr* adlı eserinden daha geniş bir tefsiri vardır. denilen eser olması muhtemeldir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, XIII, 36)

⁶⁸³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 269

-*Garibü 'l-Hadis*

-*Takvîmü 'l-Lisân*

-*Câmiü 'l-Mesânid*

-*el-Mevzûât fi 'l-Ehâdisi 'l-Merfûât*

-*Netîcetü 'l-İhyâ*⁶⁸⁵

-*Def'u Şübhethü 't-Teşbih ve 'r-Reddu ale 'l-Mücessime*

-*el-İlelü 'l- Mütenâhiye fi 'l- Ehâdisi 'l- Vâhiye*

-*el-Keşf li Müşkili 's-Sahîhayn*

-*el-Muntazam fi Tarîhi 'l-Mülûk ve 'l-Ümem*

C. Tefsiri

K.Kerim ilimlerine, bu sahada muhtelif eserler yazarak katkıda bulunan İbn Cevzî, *Zâdü 'l-Mesîr* adlı tefsiri ile kendinden önceki tefsir kültürünü derli toplu anlaşılır bir şekle sokmaya çalışmıştır. 1965 yılında dokuz cilt halinde basılan eserinin mukaddimesinde İbn Cevzî, eseri hakkında “Ben bütün tefsir kitaplarına baktım, bir kısmının okuyucuyu usandıracak kadar geniş, bir kısmının ise tam manasıyla istifade edilemeyecek kadar kısa olduğunu gördüm. Orta hacimli olanlardan ise, tertipsizlik, müşkillerin ihmal edilip, garip olmayanların izah edilmesi gibi nedenlerle az istifade edilmekteydi. Bu sebeble muhtasar, kolay anlaşılır ve birçok ilmi ihtiva eden bir tefsir yazdım ve ismini *Zâdü 'l-Mesîr fi İlmi 't-Tefsîr* koydum”⁶⁸⁶ demektedir.

Müfessirler çoğu zaman eserlerinin mukaddimesinde beyan ettikleri prensipleri, uygularken esnek davranırlar. Fakat İbn Cevzî bu esaslara ve yazış gayesine büyük ölçüde riâyet etmiştir. O, K.Kerim’i tertip sırasıyla incelemiş, âyetleri gruplar halinde ele alarak açıklanması gerekli olanları açıklamış, bedîhi olanları terketmiş ve bir defa açıkladığı mevzuyu, bir daha izah etmemiştir. Âyetleri, mevcut rivâyetler ışığında tefsir eden İbn Cevzî, varsa önce nüzûl sebebini belirtmiş, kırâat farklılıklarına değinmiş, daha sonra â-

⁶⁸⁴ Hadis ricâliyle ilgili

⁶⁸⁵ Gazzâli’nin *İhyâü Ulûmi 'd-Din* adlı eserini ihtisar etmiştir.

⁶⁸⁶ İbn Cevzî, *Zâdü 'l-Mesîr fi İlmi 't-Tefsîr*, I, 3-4

yetteki garip kelimeleri ele almıştır. Güzel bir tasnif ve tertib ile konuları anlaşılır bir şekilde inceleyen müfessir, tafsilâta gerek gördüğü yerlerde konuyu “*fasıl*” başlığı altında açarak, mevzunun dağılmamasını temin etmiştir.

Seleften gelen rivâyetleri, senedlerini hazfederek kullanan müellif, hadisci olduğu için sağlam rivâyetleri almaya çalışmıştır. Bu rivâyetler arasında genellikle tercih yapmayan İbn Cevzî, kelâmî ve fikhî tartışmalara, münakaşalara da fazla dalmamıştır.

Daha ziyade, elde edilen mevcut tefsir birikiminin, güzel bir tasnif ve tertible muhtasar bir şekilde aktarıldığı eser, bir âyet hakkındaki farklı yorumlara birarada ulaşabilme kolaylığı ve özelliği arz etmektedir.

1-Rivâyet Metodu

Kendisine kadar ulaşan tefsir kültürünü tertip ve tasnife çalışan İbn Cevzî, herhangi bir konuyu, “bu konuda şu kadar görüş vardır diyerek” ele almış mevcut görüşleri tercih ve tenkid yapmaksızın senedlerini hazfederek, alt alta sıralamıştır.

a) K.Kerim, Hadis ve Selefî görüşleri ile Tefsîri

İbn Cevzî, K.Kerim’i K.Kerim ile veya Hadisler ile açıklama üslûbunu, o konudaki mevcut rivâyetler arasında varsa onlar vesilesiyle kullanmış, bazen de fasıl başlığı altında kendi görüşünü, âyet ve hadislerle delillendirerek belirtmiştir.

Eserde çoğunlukla sahih hadisler kullanılmasına karşılık bazen de metruk ve münker hadislere rastlanmaktadır.

Misal; (Bakara 2/102)’de Hârut-Mârut kıssası münasebetiyle “*Allah Zühre’ye la’net etsin muhakkak ki; iki meleği o, saptırmıştır.*” manasındaki hadise yer vermiştir.⁶⁸⁷ Halbuki bu hadis, sahih bulunmamış ve münker olduğu söylenmiştir.⁶⁸⁸

Misal; (Bakara 2/125)’de “Allah Teâlâ hergün ve her gece bu beyte yüzyirmi rahmet indirir, altmış tavaf edenlere, kırkı namaz kılanlara, yirmisi ise bakanlardır.” mana-

⁶⁸⁷ İbn Cevzî, a.g.c, I, 124

⁶⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’ân*, I, 137-152

sındaki hadisi zikretmiştir ki;⁶⁸⁹ Beyhakî, bu hadis hakkında “ Hadisin senedinde Yusuf b. es-Sefer vardır, dolayısıyla metruktur” der.⁶⁹⁰

Rivâyet tefsiri açısından eserde görülen en bâriz özellik, açıklanması gereken bir mevzuda mevcut görüşlerin, senedsiz ve anlaşılır bir üslûbla, bazen ilk râvisi zikredilerek bazen “müfessirlerin bir kısmı gibi” umum ifâdelerle, yorumsuz olarak aktarılmasıdır.

Misal; (Fâtiha 1/1)’de “*Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.*” âyetindeki “*Âlemin*” kelimesi hakkında beş kavil vardır.

Birincisi; “Mahlukâtın tamamıdır. Semâvât, Arz ve onların içindekiler ile arasındakilerin tamamıdır.” Dahhak, İbn Abbas’tan rivâyet etmiştir.

İkincisi; “Yeryüzünde yaşayan tüm zîruhlardır.” Ebû Salih, İbn Abbas’tan rivâyet etmiştir.

Üçüncüsü; “İnsanlar ve cinlerdir” İbn Abbas’tan rivâyet edilmiştir. Mücahid ve Mukâtil bu görüştedir.

Dördüncüsü; “Cinler, İnsanlar ve Meleklerdir” İbn Abbas’ tan nakledilmiş ve İbn Kuteybe bunu tercih etmiştir.

Beşincisi; “Meleklerdir” İbn Abbas’tan rivâyet edilmiştir.⁶⁹¹

b) Nüzûl sebepleri

Bu konuda müstakil bir eseri de⁶⁹² bulunan müellifin, tefsirinde nüzûl sebeplerine çok yer vermesi dikkati çekmektedir. Sûre girişinde varsa sûrenin nüzûluna değinmiş, ele aldığı âyetin kimin hakkında indiğini ve iniş sebabını beyân etmiştir. Bu konu ile ilgili örnekler çok olduğu ve eserde çok fazla yer aldığı için misal vermemeyi uygun görüyoruz.

c) Nesh anlayışı

Nâsih-Mensûh konusunda da müstakil eser yazan İbn Cevzî, belki de bunun tesiriyle tefsirinde nesh meselesine çok yer ayırmıştır. Bu konuda da kendi görüşünü aktarma-

⁶⁸⁹ İbn Cevzi, a.g.e, I, 143

⁶⁹⁰ *Mecmau 'z-Zevâid*’den nakledilmiştir. bkz. İbn Cevzi, a.g.e, I, 143

⁶⁹¹ İbn Cevzi, a.g.e, I, 12

⁶⁹² *Esbabu 'n-Nüzul* adı ile bilinen eser.

ma prensibini devam ettirmiş çoğunlukla “müfessirlere göre”, “âlimlere göre” gibi ifâdelerle, bu hususdaki mevcut görüşleri aktarmıştır. Çoğunlukla kıtal, seyf ve benzeri âyetlerde bu konuya değinen müfessir, nesih meselesini daima *fasıl* başlığı altında inceleyerek mevzunun dağılmamasını sağlamıştır.

Bakara 2/106’deki ifâdelerinden K.Kerim’de neshin vukuunu kabullendiği anlaşılan İbn Cevzî, burada sadece neshin lügat anlamı üzerinde durmuş, usûle dair bilgilere değinmemiştir.⁶⁹³ Birçok yerde “bu âyetin mensûh mu, muhkem mi? olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir” diyerek neshin mevzubahis edildiği âyetlerde bu konudaki görüşleri nakletmiş, tahsîs ile neshin farklı olduğuna dikkat çekmiştir.

Misal; (Bakara 2/160)

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنَّا فَاوْلَادَكِ اتُّوبُوا عَلَيْهِمْ

“Bir gurub, bundan önceki âyetin bu âyet ile nesholunduğunu kabul eder, halbuki bu nesih değildir, çünkü istisna, lafzın şumulünden bir kısmını, hariç tutmaktır ki; buna nesih değil tahsîs denir. Halbuki nâsîh mensûhun ikisiyle beraber aynı anda amel edilemez, fakat müstesna ve müstesna minh ile aynı anda amel edilebilir.”⁶⁹⁴

d) İsrâiliyyat

İyi bir hadis tahsili gören, cerh ve ta’ dilde müteşeddîd sayılan İbn Cevzî, mukaddimede tefsirine sahih haberleri alacağını belirtmesine rağmen, bazı İsrâilî haberlere yer vermiş, meskûtun anı⁶⁹⁵ sayılan olayların ardına düşmüştür. Çoğunlukla *fasıl* başlığı ile K.Kerim’in kendine has üslûbu ile anlatılan kıssaları tafsîl etmeye çalışmıştır.

Yapılan araştırmalarda tefsirde yer alan isrâilî haberler arasında makbul olanlara⁶⁹⁶ rastlandığı gibi, mevzû olanlara da yer verildiği ve bazen bunların asılsız olduğuna dikkat çekildiği görülmüştür.

⁶⁹³ İbn Cevzi, a.g.e, I, 127, 128

⁶⁹⁴ İbn Cevzi, a.g.e, I, 166

⁶⁹⁵ Hz. Adem ile Havva’ya yasaklanan ağacın cinsi gibi, İbn Cevzî, a.g.e, I, 66

⁶⁹⁶ İbn Cevzî, a.g.e, I, 62

Misal; (Bakara 2/102)

Hârut-Mârut kıssası diye meşhur olan malûm rivâyeti özet olarak aktaran müellif, Zühre'nin güzel bir kadın oluşu, iki meleği saptırması hâdisesine değinmiş ve son olarak "Bu tip haberler sıhatten uzaktır" ifâdesini kullanmıştır.⁶⁹⁷

Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedi* 'nde yer verdiği ve birçok muhakkik tarafından zayıf ve asılsız görülen bu habere⁶⁹⁸ özetle yer verdikten sonra sıhhatinin olmadığını söylemesi, Hanbelî olan İbn Cevzî açısından oldukça önemlidir.⁶⁹⁹

e) Kırâat

Dönemin ileri gelen kurrâsı Ebû Bekir Muhammed İbnü'l-Hüseyin el-Mervezî'den kırâat-ı aşerayı okuyan İbn Cevzî, ele aldığı âyet gurubunda nüzûl sebebinden sonra kırâat farklılıklarına çoğunlukla isim tasrihi ile yer vermiş, bazen kırâat-ı aşere dışındaki diğer kırâatleri de aktarmıştır.

Meselâ; İmâm Ebû Hanîfe'ye atfedilen bazı okuyuşlara değinmiştir ki; bu kırâatların asılsız olduğu bilinmektedir.⁷⁰⁰

f) Sûre faziletleri

Rivâyet ve dirâyet tefsirlerinde rastlanan sûre başında, sûrenin okunması, öğrenilmesi ile ilgili faziletlerden bahsedilen bu haberlerin birçoğunun asılsız olduğu söylenir. İbn Cevzî de bazı sûrelerin başında bu tür rivâyetlere yer vermiş, her ne kadar bu rivâyetlerde seçici davranmaya çalışmışsa da mevzû olanları kullanmaktan tamamen kurtulmamıştır.

Misal; Nûr sûresinin başında; Hâkim *Sahihi* 'nde: Hz. Aîşe(r.a)'nin, Peygamberimizden aktardığı "Onları odalarından çıkarmayınız, yazmayı öğretmeyiniz, onlara dokunmayı ve Nûr sûresini öğretiniz (yani kadınlara)" rivâyeti nakletmiştir.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ İbn Cevzî, a.g.e, I, 124

⁶⁹⁸ bkz. Ebû Şehbe Muhammed, *el-İsrâilîyyat*, s. 159; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 137-152

⁶⁹⁹ Bu durum, mezhep taasubu ile hadis tenkidi yaptığı gerekçesi ile İbn Cevzî'yi eleştiren Zeylâî'nin bu iddiasını boşa çıkartmaktadır.

⁷⁰⁰ İbn Cevzî, a.g.e, I, 13, 140

⁷⁰¹ İbn Cevzî, a.g.e, VI, 3,4

Hâkim, bu rivâyeti nakletmiş⁷⁰² ve isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Zehebî ise bu rivâyetin mevzû olduğunu savunmuştur. İlginç olan ise, İbn Cevzî'nin "*el-İlelû'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*" adlı eserinde bu hadisi zikretmiş ve sahih olmadığını, zira senedde Muhammed b. İbrahim eş-Şemî'nin bulunduğunu ve bu kişinin hadis uydurduğunun bilindiğini söylemiş⁷⁰³ fakat tefsirinde bu hadisi tenkidsiz olarak kullanmıştır.

2-Dirâyet Metodu

Rivâyet metoduyla yazılmış olan eserde, dirâyet metoduna ait özellikler oldukça azdır. Tercih ve tenkide rastlanılmayan eserde, İbn Cevzî, kendi tefsirlerini ve görüşlerini belirtmek yerine o konudaki mevcut nakilleri aktarmakla yetinmiştir.

Bununla beraber isticvab (soru-cevap) metoduyla müşkillere değinilmesi, ele alınan âyetlerdeki garip kelimelerin lügavî yönden incelenmesi, muhkem ve müteşâbih âyetlerde yorumların bulunması, bazı fikhî çıkarımların olması, eserde görebildiğimiz dirâyet unsurlarıdır. Bunlara çok kısa olarak değineceğiz.

a) Lügat ve Nahiv

Eserde ele alınan âyette öncelikle garip kelimelerin lügat anlamı verilmiş, sonra bu konudaki görüşler sıralanmıştır. Kelimeyi anlamlandırmada, sık sık şiirlerle istişhâda gidilmiştir. Bir yenilik olarak bu şiirlerin manası açılmaya çalışılmıştır.

Müfredât açıklaması yanında, kelimelerin istikâkı ve i'râb üzerinde durulmuş, bazı gramer bilgilerine yer verilmiş, bu konularda da yine tekrardan ve uzun anlatımlardan kaçınılmıştır.⁷⁰⁴

Müşkilü'l-Kur'ân konusunda İbn Cevzî, açıklanması gerekli bazı mevzuları soru-cevap metodu ile açıklamaya çalışmış, manaya ve lügate dair meseleleri bu metodla izah etmiştir.⁷⁰⁵

⁷⁰² Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 396

⁷⁰³ İbn Cevzî, a.g.c, VI, 4 shf. dipnot

⁷⁰⁴ Eserde çokca rastlanacağı için örnek verilmedi.

⁷⁰⁵ Örnek için bkz. İbn Cevzî, a.g.e, I, 24,70,142, v.d.

b) Fıkıh

Hanbelî mezhebine mensup olan. İbn Cevzî, fasıl başlığı altında çoğunlukla o dönemin ihtiyacı olan meselelere yönelik fikhî âyetlere değinmiş, genellikle Hanbelî mezhebinin görüşünü ve bu konuda mezheb içindeki farklı rivâyetleri aktarmış, bazen Şâfiî ve Hanefî mezhebinin anlayışlarına da değinmiş, fakat mezhep taassubundan kaynaklanan münakaşalara dalmamıştır.⁷⁰⁶

Müfessir, bazı âyetlerden bizzat kendisi hüküm çıkarmış ve konudaki yorumunu belirtmiştir. *إِنَّا الَّذِينَ يَكْفُرُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي*

الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ﴿١٠٤﴾

Misal; (Bakara 2/159)

“İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyeti biz kitâpta açıkca beyân ettikten sonra gizleyenler, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet edebilenler lânet eder” meâlindeki âyetten hareketle dinî ilimleri izahdan ücret almanın caiz olmadığı hükmünü çıkarmıştır.⁷⁰⁷

c) Kelâm

Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Cevzî, Kelâmî konularda sert ve katı tutum içinde değildir.⁷⁰⁸ Eserinde sık sık İmâm Ahmed b. Hanbel’in görüşlerini aktarmış, bazen de diğer firkaların görüşlerini vererek onları tenkid etmiştir.

Muhkem ve müteşâbih konusunda ise, mezhebinin selefi anlayışını terkederek bu nevi âyetleri yorumlamıştır. Fakat bu konuda da kesinlikle münakaşa ve ayrıntıya girmemiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Cevzî, selefi anlayışın, mücessime ve müşebbihe görüşüne götürülmesine karşı çıkmış ve akli kullanmanın gerekli olduğunu savunmuştur.⁷⁰⁹ Yaptığımız incelemede müteşâbih âyetlere, lügavî açıklamalar getirdiği, müteşâbih oluşu üzerinde durmadığı ve meselenin itikâdî boyutuna değinmediği görülmüştür.

⁷⁰⁶ Örnek için bkz. İbn Cevzî, a.g.e, I, 185, 193, 210

⁷⁰⁷ İbn Cevzî, a.g.e, I, 165

⁷⁰⁸ Cerrahoğlu İsmail, a.g.m, s. 129

⁷⁰⁹ Bilmen, a.g.e, II, 484

Misal;“ İstevâ” kelimesine **إستولى** anlamının doğru olmadığını⁷¹⁰ ve **عَدَّ** manası vermiş⁷¹¹ ve **عَدَّ** anlamının doğru olmadığını⁷¹¹ nakletmiştir.

يد الله . birkaç şekilde **علم الله** şeklinde anlamlandırmış,⁷¹² **وجه الله** ifâdesini manalandırmıştır.⁷¹³

Diğer firkalarda yönelttiği tenkide ise şunu misal verebiliriz;

Misal; (A'râf 7/8)'de, hesap günündeki amellerin tartılacağını reddeden Mu'tezileye *fasıl* başlığı ile uzunca cevap vermiş, “bu yetin zâhirinin ve birçok hadisın amellerin tartılacağına delil olduğunu” söyleyerek bu hadisleri tek tek zikretmiş, Mutezile'nin haksızlığını göstermeye çalışmıştır.⁷¹⁴

Değerlendirme

İbn Cevzî, çok yazan müelliflerdendir. K.Kerim ilimleriyle ilgili birçok kitabı bulunan İbn Cevzî, hadisci ve tarihçi kişiliğinin etkileri görülen *Zâdî'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* adlı tefsiri yazmış ve daha önceki tefsirlerde gördüğü eksiklikleri izâleye çalışmıştır.

Ayrıntılı olarak incelediğimiz eserin en önemli yönü, Peygamberimiz (s.a.v)'den itibaren kendisine kadar ulaşan rivâyetleri güzel bir tasnifle ve sahih olanlarını seçme gayretinde olarak yorumuz aktarmasıdır.

Lüzumsuz bilgilerden ve ayrıntılardan kaçınılması, sadece açıklanması gereken âyetlerin izah edilmesi, fasıl başlığı ile ikinci derecedeki konuların işlenmesi, İbn Cevzî'nin tasnifteki başarısını göstermektedir.

Nâsîh-Mensûh'a, nüzûl sebeplerine, kırâata ve kıssaların tafsil edilmesine çok fazla yer verilmesini ise, müellifin bu konularda müstakil eser yazmış olmasına bağlıyoruz.

İncelediğimiz dönemde yazılan eserler arasında, şerh ve hâşiyelerin olmayışı dikkati çekmektedir. Cevzî bu eserinde, mevcut tefsir kültürünü güzel bir tasnifle özetleyerek bu görevi ifa etmiştir.

⁷¹⁰ İbn Cevzî, a.g.e, I, 57

⁷¹¹ İbn Cevzî, a.g.e, III, 213

⁷¹² İbn Cevzi, a.g.e, I, 134

⁷¹³ İbn Cevzi, a.g.e, VII, 468

⁷¹⁴ İbn Cevzi, a.g.e, III, 170

Mezhep taassubundan ve kelâmî münakaşalardan uzak durulması, esere güvenilirlik ve geniş bir okuyucu kitlesine ulaşma avantajı sağlamıştır.

29. EBÛ MUHAMMED RUZBIHAN el-BAKLÎ (606/1209)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Muhammed, Sadruddin Ruzbihan b. Ebî Nasr el-Baklî el-Fesevî eş-Şîrâzî.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılma döneminde Kirmân bölgesinde yaşayan Ruzbihan Baklî, Fesâ'da 527/1132'de doğmuştur.⁷¹⁵ Asıl adı “*iyi baht*” anlamına gelen Ruzbihan olup en meşhur lâkabı Sadruddin'dir. Babasının bakliyat işi ile uğraşması ve kendisinin de gençliğinde bu işi yapması nedeniyle “*el-Baklî*” nisbesiyle tanınır.

Cehâlet ve dalâletin hakim olduğu ve dinî kurallara bağlı olunulmayan bir çevrede yetişmesine rağmen, küçük yaşlardan itibaren, kendisinde vecd ve cezbe halleri görülmüştür.

İlk tahsilini doğduğu yer Fesâ'da görmüş, devrinin meşhur ilim ve edebiyat erbabı hocalarından ders almıştır. Oniki yaşlarında Kur'ânı hifzetmiş daha sonra Arapça, Tefsîr, Hadis, Fıkıh ve diğer ilimleri tahsil için Fesâ'dan ayrılarak Şîraz'a yerleşmiş, bu amaçla Irak, Kirmân, Hicaz ve Şam'a seyahat etmiştir.⁷¹⁶

Ruzbihan el-Baklî, Şeyh Ebu'n-Necib es-Sühreverdî ile beraber, İskenderiye yakınlarında Hâfız Silafî'den *Sahih-i Buhârî* okumuştur.⁷¹⁷ Hadis ilmine vukûfiyeti, bu konuda yazdığı eserlerinden de anlaşılmaktadır.

Erşedüddin Nayrizî ve devrin diğer fıkıh âlimlerinden fıkıh dersleri alan Baklî'nin fikhî mezhebi hususunda kaynaklarda bir bilgi yoktur. Hocalarının meşhur Şâfî fakihlerinden olmasını nazarı itibare alarak Şâfî olduğunu söylemek mümkündür.⁷¹⁸

⁷¹⁵ Hoca, Nazif, *Ruzbihan el- Baklî ve Kitab Kaşfal-Asrar ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul, 1971, s. 19

⁷¹⁶ Lamiî, Çelebi, *Nefahâtü'l-Üns Tercemesi*, İstanbul, 1980, s. 298

⁷¹⁷ Lamiî, a.g.c, s. 298

⁷¹⁸ Hoca, Nazif, a.g.c, s. 33

Tasavvufa meyilli olan el-Baklî, on yedi yaşlarında babasının dükkanında çalışırken malları dışarı fırlatıp, üstünü başını yırtarak sahraya kaçmış, daha sonra sükûn bulup tasavvufa yönelmiştir. İntisab ettiği şeyhlerinden birisi, Cemalüddin b. Halil el-Fesâî'dir. Bir süre Şah Ebû Muhammed el-Cevzak'ın ribâtında kalmış, Irak'ta Kantaratu'r-Rasas'ta, Şeyh Câgir Kürdî'ye de intisap etmiştir. Baklî'nin ilk mürşidinin, Şah Câgir olduğu söylenmiştir.⁷¹⁹ Abdullan b. Hafîf'e kadar uzanan Hafîfiyye tarikatine mensub olan Baklî, Şeyh Siracuddîn Mahmud b. Halife elinden hırka giymiş⁷²⁰ bir müddet sonra kendi ismine izafe edilen Ruzbahaniyye tarikatını kurmuştur.⁷²¹

Kaynaklarda iki defa hacca gittiği ve bir müddet Mekke'de ikâmet ettiği bildirilen el-Baklî, ömrünün sonlarında ayak felcine yakalanmış, Muharrem ayının ortalarında 606/1209 Temmuz'da Şîraz'da vefat etmiş⁷²² Ribâtü'l-Kadîm'deki türbesine defnedilmiştir.⁷²³

B. Eserleri

Hayatının büyük bir kısmını camilerde ve dergahta vaaz ederek geçiren Baklî, başta tasavvuf olmak üzere Tefsîr, Fıkıh, Hadis sahalarında eserler telif etmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır.⁷²⁴

-*Meşrebu'l-Ervâh* (Tasavvuf hakkında)

-*Keşfü'l-Esrâr* (Matbu)⁷²⁵

-*Mantikü'l-Esrâr bi Beyâni'l-Envâr* (Şathiyyât'a dair)

-*Şerhu Şathiyyât*

-*Risâletü'l-Üns fî Rûhi'l-Kuds*

-*Ahbârü'l-Âşikîn*

⁷¹⁹ Hoca, Nazif, a.g.e, s. 33

⁷²⁰ Ateş Süleyman, *İşâri Tefsîr Okulu*, s. 34

⁷²¹ Hoca, Nazif, a.g.e, s. 34

⁷²² Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I, 728

⁷²³ Lamîî, a.g.e, s. 300

⁷²⁴ Eserlerinin kısa tanıtımı ve tam listesi için bkz. Hoca Nazif, a.g.e, s. 53-90

⁷²⁵ Nazif Hoca tarafından yayınlanmıştır, *Ruzbihan el-Baklî ve Kitâb Kaşfal-Asrar ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul, 1971

-*Kitâbü 'n-Nukât*

-*Arayisü 'l-Beyân fi Hakâiki 'l-Kur 'ân*

C. Tefsîri

Ruzbihan Baklî'nin Kur'ân tefsiri üzerine iki eser telif ettiği nakledilmektedir. Bunlardan *Letâifü 'l-Beyân fi Tefsîri 'l-Kur 'ân*, adlı eseri bize kadar ulaşmamışken *Arayisü 'l-Beyân fi Hakâiki 'l-Kur 'ân* adlı eserinin birçok yazma nüshası mevcut olup 1301 yılında Haydarâbad'da iki cilt halinde basılmıştır.⁷²⁶

Ruzbihan Baklî bu eserinde, aralarında Ca'fer es-Sâdık, Mekkî b. Ebî Talip, Cüneydi Bağdâdî gibi mutasavvıfların da bulunduğu birçok meşâyih'ten nakiller yapmıştır. Sülemî'nin *Hakâik*'i ile Kuşeyrî'nin *Letâifü 'l-İşârât*'ından faydalanan Baklî, Sülemî'nin eserini özetleyerek, ona Kuşeyrî'nin *Letâif*'inden bazı eklemeler yapmıştır.⁷²⁷

Müellif eserinin giriş bölümünde, tefsirini Rabbânî hikmet ve bilgiye iyice daldıktan sonra yazdığını, kendinden önceki meşâyih'in kavillerini aktarıp, kendi sünuhâtlarını eklediğini ifâde etmiştir. Mukaddime bölümünde işârî tefsire ve meşrûiyetinin dayandığı delillere kısaca değinen Baklî, Ca'fer b. Muhammed'den "Kur'ân-ı Kerim, ibâre, işâret, letâif ve hakâiki ihtiva eder, *ibâre*; avama, *işâret*, havassa, *letâif*, evliyaya, *hakâik*, enbiyaya aittir"⁷²⁸ görüşünü aktarmıştır.

Ona göre " mükâşefe erbabı, Kur'ân'ın letâifini kendi makamları ölçüsünde beyan etmişler, işâretlerini idrakleri derecesine göre farklı farklı anlamışlardır. Bütün bunlara rağmen Kur'ân denizinin dibine bihakkın vasıl olamamışlardır. Zira onun hakikatlerine hâdis olanlar ulaşamaz. Çünkü Kur'ân Rahmân'ın sıfatıdır."⁷²⁹

Arayisü 'l-Beyân'da tamamen bâtinî manalar üzerinde durulmuş, zâhir mana itibara alınmamıştır. Kendinden önceki meşâyih'in bâtinî yorumlarını toplaması nedeniyle bir nevi bâtinî rivâyet tefsiri ya da mukayeseli işârî tefsirdir⁷³⁰ denilebilir.

⁷²⁶ Bu matbu eserin bir nüshası, Süleymaniye Ktph. Hacı Mahmud Efendi nr. 23'te bulunmaktadır.

⁷²⁷ Ateş, Süleyman, a.g.e, s. 138

⁷²⁸ Baklî, *Arayisü 'l-Beyân*, Hindistan, bt. y, I, 4

⁷²⁹ Bilmen, a.g.e, II, 496

⁷³⁰ Şahinoğlu, Nazif, "*Arayisü 'l-Beyân*" D.İ.A, İstanbul, 1991, III, 265

Tamamen tasavvûfî istılahların hakim olduğu eserde, sık sık Baklî'nin düşüncesinin temel unsurlarından olan *Tecelli* fikri işlenmiştir.

Eserde âyetler, mushaf tertibiyle ele alınmış, bütün âyetler tefsir edilmemiş, çoğunlukla işârî yoruma müsait olanlar değinilmiş, hatta bazı ahkâm âyetleri de aynı işârî metodla izah edilmiştir.

Baklî, ele aldığı âyetle ilgili önce kendi düşüncesini ve kendisine doğan (sünûhat) manayı aktarmış, daha sonra meşâyihın bu konudaki görüşlerini nakletmiştir. En son ise, az da olsa zâhiri manaya değinmiştir.

Usûle dair konuları da işârî manalarla açıklayan Baklî, bunun için hadislerden, Arap dilinden, kırâatlerden istifade etmiş, kimi zaman ise Arap dilini ve K.Kerim lafzını hiçe sayarak zâhirle uyuşmayacak derecede bâtinî yorumlara kaymıştır.

Her araştırmacının, eserin herhangi bir sahifesini açıp okuduğunda Baklî'nin bâtinî yorumlarına rastlayabileceği bu tefsiri, biz birkaç örnek ışığında incelemekle yetineceğiz.

a) Bâtinî yorumlar

el-Hurufu'l-Mukatta'a'yı inceleyen Ruzbihan, bunlara tamamen işârî bir mana yüklemiş, bazen de normal lafızları (anlamı olan /el-hurufu'l-mukatta'a olmayan) aynı metodla, harf harf anlamlandırmaya çalışmıştır.

Misal; (Bakara 2/1) ﴿ٱلۡحۡرۡفۡ ٱلۡمۡكۡتٰتۡاۃٓ ٱلۡاۡلۡفۡ ٱلۡاۡمۡ ٱلۡمۡمۡ﴾

Bu âyeti incelerken birçok bâtinî yorum yapan müellif, özetle şöyle der “*Elif*, zâtın vahdâniyyetine, *Lâm*; sıfatın ezeliyyetine, *Mim*; mülküne işaretir. *Elif* ile zâtının ferdâniyyeti, *Lâm* ile sıfatının sermediyyetinden ve *Mim* ile sultaniyyetinden haber vermiştir.....*Elif*, elif-i vahdâniyyet, *Lâm*; lâm-ı lütf, *Mim*; mim-i mülk'tür. Bunun manası ise kim bütün alâkaları ve a'razı terk ile gerçekten benim vahdâniyyetimi hak edebilirse (tevhid edebilirse) ona lütufta bulunurum, yani onu *mele-i a'lâya* çıkarırım ... *Elif*, sırru'z-zât, *Lâm*; sırru's-sıfat, *Mim*; sırru'l-kıdem'dir. *Elif*, enbiyâya, *Lâm*; âriflerin kalblerine, *Mim*; ise evliyanın akıllarına tecelli eder.”⁷³¹

⁷³¹ Baklî, a.g.e, I, 11

Görüldüğü gibi zâhirle ilgisi olmayan yorumlar ve mana irtibâtında ma'kul olmayan ölçüler kullanılmıştır. Bu yorumlara bazen el-hurûfî'l-mukatta'a dışındaki normal lafızlarda da rastlanmaktadır.

Misal; Fâtiha'nın başında besmeleyi inceleyen müfessir بِاسْمِ .. ifâdesini şöyle tefsir ediyor. “ *Ba*; fenâ ehline bekânın keşfi, *Sin*; üns ehline senâ-i kudsun keşfi, *Mim*; men'ut ehline melekûtun keşfidir. *Ba*; umuma Allah (c.c)'ın birri, *Sin*; havassa sırrı, *Mim*; havassın havassına muhabbetidir. *Ba*; ubûdiyyetin başlangıcı, *Sin*; Rubûbiyyetin sırrı, *Mim*; ise safvet ehline ezeliyyetinin minnetidir..”⁷³²

Ahkâm âyetlerine az da olsa yer veren müellif, bu âyetleri de işârî ve bâtinî yorumlara tâbi tutmuştur.

Misal; (Mâide 5/6) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا
وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسُوا بِرُءُوسِكُمْ

Abdest âyeti diye bilinen ve abdestin hükümlerini belirleyen bu âyeti Ruzbihan: “Yüzün yıkanması ile başlanılmıştır. Çünkü, yüz Hakk'ın vahdâniyyetinin tecelli etme menbaıdır. ... Su ile yıkamanın hikmeti ise, şehvet tozlarıyla tozlananları, hâdislerin sıfatları ile muttasıf olanları, su cevherinin temizleyebilmesidir. Çünkü Allah (c.c) suyu fitratın ilk cevherinden yaratmıştır. Şöyle ki; mukaddes nûru ve azametli senâsı onda tecelli etmiştir. İşte bu su, yüze ulaştırıldığında, ağıyara yönelen yüz, bunlardan temizlenmiş olur, böylece tüm âzâlar tertemiz olur. Zira Nebi (a.s): “*Kim güzelce abdest alırsa vücudundaki tüm günahlar temizlenir...*” şeklinde tefsir etmiştir.⁷³³

Misal; (Bakara 2/144) قَدْ رَى نَفْسِي وَجْهَكَ فِي السَّمَاوَاتِ فَلَنْ أُولِيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا

Baklî, kible tahvili ile ilgili bu âyeti ise, şöyle yorumlamaktadır. “Yüzünü murakebeye çevir, Çünkü o, hakikat nurlarının mescididir ve vesveselerden, muhtelif alâkalardan alıkoyandır. O, ünsün kâbesidir.”⁷³⁴

Eserdeki işârî yorumlar, zâhirden uzak olup tamamen tasavvûfî istilahlara ve benzetmelere dayanmaktadır.

⁷³² Baklî, a.g.e, I, 4

⁷³³ Baklî, a.g.e, I, 174

⁷³⁴ Baklî, a.g.e, I, 52

Misal; (Nahl 16/181)

“Allah (c.c) yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve sizin için dağlarda oturacak barınaklar (mağaralar) var etti ve sizi sıcaktan koruyan elbiseler ve savaşta sizi koruyan elbiseler (zırhlar) var eyledi” meâlindeki âyeti şöyle tefsir etmiştir. “(Gölge yarattı), yani müridler hicrân hararetinin şiddetinden gölgelensinler diye evliyâsının gölgesini (yarattı). Böylece onlar insî ve cinnî şeytanların ve tuğyanın kahrından onlara sığınır- lar. Çünkü onlar, Allah’ın yeryüzündeki gölgeleridir. Nitekim Peygamber Efendimiz (a.s) “Sultan yeryüzünde Allah’ın gölgesidir, bütün mazlumlar ona sığınır- lar” buyur- muştur. (Dağlardan mağaralar varedti), yani dağdaki mağaralar, ehl-i marifet büyük- lerinin kalpleri ve muhabbet ehlinden ehl-i saadetin gölgeleridir ki; Allah’tan munkatî’ o- lanlar oraya sığınır- lar. (Sizi sıcaktan koruyan elbiseler) yani Âriflere kuds ateşi ile yan- masınlar diye Ruhü’l-Üns elbisesi vermesidir. (Savaşta sizi koruyan zırhlar) yani marifet elbisesi ve muhabbet silahlarıdır. Bunu ise nefislerin ve şeytanların muharebesini defedebi- lesiniz diye vermiştir.”⁷³⁵

Âyetin ihtiva ettiği mesajları, avam-havass şeklinde kademelere taksim ederek yo- rumlamıştır.

Misal; (Fâtiha 1/1)

“Allah Teâlâ mahlukâtın kendisini hakkıyla hamdden aciz olduğunu bildiği için kendi kendisini hamdetti. Kendisini hamdetmekle mahlukâtına lütufta bulunduğunu öğ- retti. Hamd lisanı üç çeşittir. *Lisanü ’l-İnsânî*, *Lisanü ’r-Rûhanî* ve *Lisanü ’r-Rabbânî*.

Lisanü ’l-İnsânî; avamın lisanı olup kalp ile şükre niyyet ederek Allah’ın nimetlerini ve ikramını zikretmesidir. *Lisanü ’r-Rûhanî*; havassa ait olup hallerinin terbiyesi ve fiilerinin tezkiyesi hususunda Hakk’ın ihtiyarıyla lutfettiğini, kalbi ile zikretmesidir. *Lisanü ’r-Rabbânî* ise; Âriflere has olup hareketü’s-sırdır, ârif kişi, marifet lütuflarını, keşfiyyet garâibini, müşâhade ve gaybet sıfatı ile idrak ettikten sonra Hakk Teâlâ’yı şükürü tasdik eder.”⁷³⁶

⁷³⁵ Bakî, a.g.e, I, 534

⁷³⁶ Bakî, a.g.e, I, 7

Değerlendirme

İncelediğimiz dönem tasavvûfî hayatta gelişme ve yoğunlaşmanın yaşandığı bir devredir. Bu sebeple işârî tefsir açısından önem arz etmektedir.

Daha önce incelediğimiz Kuşeyrî ve Gazzâlî ile, naslara bağlı ve zâhire uygun işârî tefsir anlayışının geliştirildiğini, sınırsız ve kuralsız bâtinî yorumların önlenmeye çalışıldığını görmüştük. Fakat Ruzbihan Baklî’de bunun aksine tamamen bâtinî yorumlar ağırlık kazanmıştır. Bu durum, yetiştiği çevre veya kendisindeki vecd halinin çokluğu ile açıklanabilirse de tefsirinin temelini oluşturduğu söylenen Sülemî’den etkilenecek bu denli bâtinî yorumlara yer verdiğini söylemek daha doğrudur.

Ele aldığı âyetin tefsirinden önce kendi görüşünü belirten Baklî, kendinden önceki birçok meşâyihın tefsirlerini aktarmış bu yönüyle bir bâtinî tefsirler hülâsası meydana getirmiştir ki; bizce eserin en orjinal yönü budur. Zira eser mutasavvıfların, bir âyet hakkındaki görüşlerini birarada bulma imkânı sağlamaktadır.

Açıklamaların tamamen tasavvûfî terimler ile yapıldığı eserde, yer yer hadislerden istifade edilmiş, fikhî ve kelâmî âyetler, usûle ait konular bile işârî yorumlarla açıklanmıştır.

İki cilt halinde basılmış olan eserin, ilmî olarak incelenip baskıya hazır hale getirildiği ancak henüz basılmadığı söylenmektedir. Esâsat-ı diniyyeye aykırı yorumlara rastlamadığımız, fakat tamamen tasavvûfî kültür ve neşve ile yazılan bu eserin, yeniden neşredilmesi halinde önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

30. EBÛ ABDİLLAH er-RÂZÎ (606/1209)

A-Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Abdilllah, Fahrüddin Muhammed İbnü’l-Hüseyn b. Ali el-Kureşî et-Temîmî el-Bekrî⁷³⁷ et-Taberistânî Ebu’l Meâlî İbnu’l-Hatîp (Hatîbu’r-Rey)

⁷³⁷Kaynaklarda *Kureys* kabilesinin *Teym* koluna mensup ve Hz. Ebubekir’in soyundan olduğunu gösteren el-Kureşî, et-Teymî, el-Bekrî gibi nisbeler ile zikredilmiştir. Halbuki Râzî hiç bir eserinde arap olduğunu söylememiştir. Râzî’yi kendilerine mensup göstermek için Şîî nescb âlimi İsmail b. Hüseyin’e

Aslen Taberistan'lı olan Râzî 25 Ramazan 543/5 Şubat 1149'da ⁷³⁸ Rey'de doğmuştur. ⁷³⁹

Babası, Ziyâuddin Ömer (559/1163) Eş'arî kelâmcısı olup bu sahada *Gâyetu'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm* adlı iki ciltlik bir eser telif etmiştir. Râzî ilk tahsilini edîb, fakîh, muhaddis olan ve matematik alanında eseri olduğu söylenen babası Ziyâuddin'den almıştır. ⁷⁴⁰

Çok yönlü bir ilim adamı olan Râzî, ömrünü ilim tahsili yolunda birçok yerde ders alarak ve vererek geçirmiştir. Hükümdarlarla görüşüp, onların iltifatlarına mazhar olmuş, vaazlarıyla halkı irşad etmiş, birçok talebe yetiştirmiş, ikiyüzü aşkın kitap telif etmiştir ⁷⁴¹.

Hakkında islâm dünyasının dışında da birçok çalışma yapılan Râzî, Ramazan Bayramı'nda Pazartesi günü 606/1209'da Herat'ta vefat etmiştir. Râzî'nin hayatta iken çok fazla mücadele ettiği Kerrâmîler tarafından zehirlendiği söylenmiştir. ⁷⁴²

Vasiyeti üzerine bilinmeyen bir yere defnedilmiştir. ⁷⁴³ Rivâyete göre bu şekilde vasiyetinin sebebi Kerrâmîlerin kendisini kabrinde rahatsız edeceklerinden çekinmesidir. ⁷⁴⁴

Râzî, Tefsîr, Kelâm, Fıkıh, Usûl, Dinler ve Mezhepler tarihi gibi dinî ilimler ile mücehhez olduğu gibi Edebiyat'ta, Riyâziyyat'ta, Kimya, Tıp gibi ilimlerde de büyük bir iktidar sahibiydi. ⁷⁴⁵

Üstün zekâsı, ilme olan merakı, istinbat gücü, felsefî mesleklere, dinler tarihine olan vukûfiyeti, tartışma ve cedelci mantığı ile Râzî, devrinin ve sonrasının ilim dünyasına

(632/1234) el-Fahrî isimli bir risâle yazdırılarak, Râzî'nin nesebinin Kureyş'e bağlanmasının sağlandığı söylenir. (Uludağ, Süleyman, *Fahreddin Râzî*, Ankara, 1991, s. 13).

⁷³⁸ 544/1149 olduğuna dair rivâyetler de vardır. Suyûtî, a.g.e, s. 100

⁷³⁹ Davûdî, a.g.e, II, 214

⁷⁴⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*, Tah: Rıza Nizar, Beyrut, bt. y, s. 465

⁷⁴¹ İbn Kcsîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 66

⁷⁴² İbn Hallikân, a.g.e, IV, 252

⁷⁴³ İbn Ebî Usaybia, a.g.e, s. 466

⁷⁴⁴ İbn Kcsîr, a.g.e, XIII, 66

⁷⁴⁵ Bilmen, a.ge, II, 488; Kehhâle, a.g.e, III, 558

damgasını vurmuş bir şahsiyettir. İlmî seyahatleri esnasında, adına bir çok medrese inşa edilmiş ve buralarda ders vererek pek çok talebe yetiştirmiştir.⁷⁴⁶

Râzî, onaltı yaşında iken ilk hocası olan babasını kaybedince, öğrenimine devam etmek için çevre bölgelere ilim seyahatine başlamış birçok ilim merkezini dolaşmıştır.

Kelâm'daki ilim senedi şöyledir. Ziyâuddin Ömer, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Nâsır, İmamı'l-Haremeyn Ebu'l Meâlî, Ebû İshak el-İsferâyînî, Ebu'l-Hüseyin el-Bâhilî, İmam el-Eş'arî,⁷⁴⁷ itikaden Eş'arî olan Râzî, Mecdüddin el-Cîli (el-Cebelî) den felsefe ve kelâm dersleri almış hocası sayesinde Gazzalî, hakkında bilgi sahibi olmuştur.⁷⁴⁸

Eş'arî görüşlerine karşı serbest hareket ettiği, hatta Eş'arî'nin bazı görüşlerini tenkit ettiği halde fikhî mezhebi olan Şafîî fikhına daima bağlı kalmış, yer yer Hanefî fikhını ve Ebû Hanîfe'yi eleştirmiştir.⁷⁴⁹

Râzî'nin fıkıhtaki ilk hocası Babası Ziyâuddin'dir. Fıkıhtaki sened zinciri ise şöyledir. Muhyi's-Sünne el-Beğavî, Kâdî Hüseyin el-Mervezî, Ebu'l Abbas b. es-Sureyc, Ebu'l Kâsım el-Enmâtî, Ebû İbrahim el-Müzenî ve İmam Şafîî.⁷⁵⁰ Simnan'da Kemal Simnanî'den fıkıh dersi alan Râzî, aynı zamanda usûle dair derslerde okumuş ve *el-Mahsûl fi Usûli'l-Fıkh* adlı eseri ile bu ilme olan vukûfiyetini göstermiştir.⁷⁵¹

Arap dili ve edebiyatı sahasında da iyi bir eğitim gören Râzî, Zemahşerî'nin *Mufasssal*'ına yazdığı şerhi ve kendi tefsirindeki dil ve nahiv açıklamaları ile bu ilimdeki yeterliliğini ortaya koymuştur.⁷⁵²

Dinler tarihi hususunda da geniş malûmata sahiptir. Tartışmalarından ve eserlerinden diğer semâvî kitaplar hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılan Râzî, direkt olarak bu kitaplardan nakil yapan/ kitab-ı mukaddesten alıntı yapan ilk müfessirlerdendir. İslâmî ilimler dışındaki ilimleri okuduğu hocaları hakkında kaynaklarda bilgi olmamasına rağmen

⁷⁴⁶İbn Ebi Usaybia, a.g.e, s. 462

⁷⁴⁷İbn Hallikân, a.g.e, III, 252

⁷⁴⁸İbn Ebi Usaybia, a.g.e, 462

⁷⁴⁹Uludağ, a.g.e, s. 3

⁷⁵⁰İbn Hallikân, a.g.c, III, 252

⁷⁵¹Muhsin Abdülhamid, *Râzî Mufessiran*, Bağdat, 1970, s. 21

⁷⁵²Muhsin Abdulhamid, a.g.e, s. 23

men, onun kendi gayretleri ve kütüphanelerdeki eserler sayesinde, Astronomi, Tıp, Matematik gibi ilimlerde fikir sahibi olduğu söylenmiştir. Farâbî, İbn Sîna gibi islâm filozoflarının eserlerinden faydalanmış, İbn Rüşd ile görüşmek üzere Kurtuba'ya gitmeye karar vermişse de ölüm haberini duyunca gitmekten vazgeçmiştir.

Bu derece önemli bir şahsiyet olan Râzî'nin Tabersî'den ders aldığı şîî kelâm âlimi Muhammed b. Ali el-Hımsî'nin derslerine devam ettiği⁷⁵³ kaydedilerek şîî olduğu iddia edilmiştir. Fakat eserlerindeki açık ibareler bu görüşlerin ne kadar temelsiz olduğunu göstermeye yetmektedir.⁷⁵⁴

Birçok yerde vaaz ve ders veren⁷⁵⁵ Râzî, gittiği bölgelerde oranın âlimleri ile ilmi meseleleri münakaşa ederdi.⁷⁵⁶ Râzî'nin Harizm'e giderek buradaki âlimlerle, fıkıh ve kelâm konularında tartışmalara giriştiği, buradan çıkarılması üzerine Mâveraünnehir'e gidip oradaki âlimlerle tartıştığı ve aynı âkibete maruz kaldığı anlatılmıştır.

Râzî, cedelci kişiliğini eserlerine de yansıtmış hatta bu konuda *el-Münazarât* adlı bir eser telif etmiştir ki, bu eserde çoğunlukla mâturidî kelâmcıları ve hanefî fakihleri ile yaptığı tartışmalarına yer vermiştir. Râzî, eş'arî kelâm geleneğine uyararak, önce filozoflarla sonra mu'tezile ve kerrâmiyye ve diğer mezheplerin mensuplarıyla münakaşa etmiş, safîî olduğu için öncelikle hanefîleri zaman zaman hanbelîleri eleştirmiştir. Akılcı olduğu bilinen Râzî'nin mu'tezile ve mâturidîlerle olan münakaşası oldukça enteresandır.

Zaman zaman İmam Gazzalî'yi de eleştiren Râzî'nin, babasının sûfî oluşundan olsa gerek döneminde çok güçlü olan tasavvuf akımı ve sûfilerle herhangi bir ihtilafa düştüğü ya da bunlarla mücadeleye giriştiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁷⁵⁷

Filozoflarla olan mücadelesi ise Gazzalî'nin mücadelesine benzetilir. Zira önce felsefeyi savunmuş daha sonra ona itirazlarını içeren eserler yazmıştır. Râzî-Tûsî arasındaki mücadele ise Gazzalî-İbn Rüşd münazarasına benzemektedir. Râzî, İbn Sîna'nın *el-İşârât*

⁷⁵³Safedî, bu iddiada bulunmuştur. bkz.Uludağ, a.g.e, s. 4

⁷⁵⁴Muhsin Abdulhamid, a.g.e, s. 25

⁷⁵⁵İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 66

⁷⁵⁶İbn Hallikân, a.g.e, IV, 252

⁷⁵⁷Uludağ, a.g.e, s. 28

ve *'t-Tenbihât* isimli eserine yazdığı şerhte onun görüşlerini çürütmeye çalışmış, Tûsî ise *Hallu Müşkilâti 'l-İşârât* adlı eserle Râzî'nin tenkitlerini cevaplayıp onu tenkid etmiştir.⁷⁵⁸

Râzî birçok talebe yetiştirmiştir. Hatta seferde bile yanında üçyüz talebesinin bulunduğu söylenmiştir.⁷⁵⁹ Kendinden sonraki âlimleri etkileyen ve bu yönüyle kendine has bir okulu olan bir düşünürdür. Mevzuları ele alırken kendisine has bir tertib kullanmıştır. O, mevzuyu önce ana meselelere sonra bu meseleleri ikinci derecede meselelere, sonra bunları dallara ayırmış ve herbirini delilleri ile incelemiştir.

Bu üslûb ve terminoloji ile aralarında Kutbuddin Râzî (766/1364), Aduddin el-İcî (756/1355), Âmidî (630/1232), Beydâvî (691/1291), Teftezânî (797/1391), S. Şerif Cürçânî (816/1413) gibi pekçok âlimi etkilemiştir.⁷⁶⁰

B. Eserleri

Râzî, muhtelif ilimlerde oldukça fazla eser yazmıştır. Bu eserlerin bir kısmı bize ulaşmamışken, ulaşanların bir kısmı basılmış, çoğu ise hâlâ kütüphanelerde yazma hâlinde bulunmaktadır.

200'den fazla eser yazdığı söylene de Râzî'nin, Tefsîr, Kelâm, Felsefe, Arap dili Edebiyatı, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Tıb, Geometri, Tarih, Kimya, Astronomi gibi alanlarda telif ettiği eserlerinin sayısının ve isminin tam olarak tesbit edildiğini söylemek mümkün değildir. Zira her geçen gün yeni bir eserinin tesbit edilmesi veya kütüphanelerde farkına varılması sözkonusudur.

Eserlerinin birçoğunu Arapça bir kısmını ise Farsça yazmıştır. Bazı kaynaklarda bu eserlerin listesi verilmiştir.⁷⁶¹ Bu arada ona ait olmayan bazı eserler de ona nisbet edilmiştir.⁷⁶² Biz bu eserleri tekrar yazmayıp sadece tefsire ve Kur'ân ilimlerine ait olanları nakledeceğiz.

⁷⁵⁸Uludağ, a.g.e, s. 29

⁷⁵⁹İbn Kesîr, a.g.e, XIII, 67

⁷⁶⁰Uludağ, a.g.e, s. 38

⁷⁶¹Muhsin Abdülhamid, a.g.e, s. 35-50; Kehhâle, a.g.e, III, 558; İbn Ebi Usaybia, a.g.e, s. 470; Bilmen, a.g.e, II, 441; Brockelmann, *GAL*, I, 507, *Suppl*, I, 922 ve Uludağ, a.g.e, s. 46-47

⁷⁶²Özellikle Rey'e mensup olan diğer Râzîlerin eserleri nisbet edilmiştir.

- *Esrâru 't-Tenzil ve Envaru 't-Te 'vil* (1301'de basılmıştır)
- *Tefsîru Sûreti 'l-İhlâs*
- *Tefsîru Sûreti 'l-Bakara*
- *Tefsîru Sûreti 'l-I'âtîha*
- *Tefsîru 'l-Kebîr* (*Mefâtîhu 'l-Gayb*) (*Fûtûhu 'l-Gayb*)
- *Risâle fi 't-Tenbîh alâ Ba 'di 'l-Esrâr*
- *el-Burhân fî Kurâati 'l-Kur 'ân*
- *et-Tefsîru 'l-Vâzih*⁷⁶³
- *et-Tefsîru 'l-Vasat*
- *Risâle fî Meâni 'l-Mütesâbihat*
- *Muhtasaru 'l-'câzi 'l-Kur 'ân*
- *Nihâyetü 'l-'câz fî Dirâyeti 'l-İcâz* (*Delâilu 'l-İcâz*)
- *Tefsîru 'l-Muavvizeteyn*⁷⁶⁴

C. Tefsîri

Râzî, ömrünün son on yılında tefsir yazmaya başlamıştır. Bazı sûrelerin sonunda o sûreyi bitiriş tarihini vermesinden hareketle, tefsirini ara ara yazdığı ve mushaf tertibini gözetmediği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵ *Tefsîru 'l-Kebîr* ismiyle meşhur olan geniş hacimli ansiklopedik tefsirine *Mefâtîhu 'l-Gayb* adı da verilmektedir.

Birçok ilim dalında geniş bilgi birikimine sahip olan Râzî, bütün bu birikimini tefsirine aktarmış, bu sebeble “Râzî”nin tefsirinde, tefsirden başka herşey var” tenkidine maruz kalmıştır.⁷⁶⁶

⁷⁶³Bu eser Burhanuddin en-Nesefî (687/1288)'in Râzî'nin tefsirini telhîs ettiği eserdir. Bilmen, a.g.e, II, 494, yanlışlıkla ona ait gösterilmiştir. Biz buna dikkat çekmek için eserleri arasında zikrettik.

⁷⁶⁴Suleymaniye Ktph. Pertev Paşa 647/6' da kayıtlıdır.

⁷⁶⁵Muhsin, a.g.e, s. 51

⁷⁶⁶Bu söz Safedî'ye atfedilir. Safedî, *el-Vâfi bi 'l Vefeyât*, Wiesbaden, 1983, IV, 254

Felsefe, Kelâm, Şâfiî Fıkhı ve Usûlü, Edebiyat, Nahiv, Tıb, Astronomi gibi ilim dallarında eğitim gören Râzî, yaptığı vaazlar ve girdiği tartışmalar neticesinde bu bilgi birikimini aktaracağı özgün bir tefsir yazmanın gereğine kâni olmuştur. Önce Fâtiha sûresini geniş bir şekilde tefsir ederek bu işe başlamışsa da⁷⁶⁷ tefsir yazmaya hangi tarihte başladığını tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bize ulaşan ilk tarih, 595/1198 Rebiüâhir'de Âli İmran sûresini bitirdiğidir.⁷⁶⁸

Bazı sûrelerin sonunda o sûrenin tefsirini bitirme tarihinin bulunup, bir kısmında bulunmaması, Râzî'nin bu eserini bizzat kendisinin tamamlayıp, tamamlamadığı problemini doğurmuştur.

Bazılarına göre Râzî, tefsirini tamamlamadan vefat etmiştir. İbn Ebî Usaybia, İbn Hacer, İbnü'l-İmâd, İbn Hallikân, Yâfiî, Suyûtî, Davûdî, Zehebî, Kâtip Çelebi gibi zatlar eserin bir kısmını (bu kısım hakkında da farklı görüşler vardır). Râzî'nin yazdığı, geri kalan kısmın, Şihâbüddin el-Hayvekî (639/1241) ile Necmüddin el-Kâmûlî tarafından tamamlandığını kaydederler.

Bir kısım zatlar ise, Râzî'nin tefsirini baştan sona kadar tamamladığını söylerler.⁷⁶⁹

Son dönem araştırmacılarından Tahir b. Aşur,⁷⁷⁰ Muhammed el-Hasan el-Ammârî, Muhsin Abdülhamid, Muhammed Salih ez-Zerkan, eserin bir kısmında talebelerinin ta'likleri olduğunu da ifade ederek Râzî'nin tefsirini tamamladığını söylemişlerdir.

Râzî'nin yazdığı söylenen bölüm ile diğer kısımlar arasındaki gerek ifade gerekse muhteva açısından görülen uygunluk ve diğer deliller⁷⁷¹ eseri Râzî'nin tamamladığını göstermektedir. Bu tartışmanın ayrıntılarını tezimizin muhteva ve hacmi nedeniyle bırakarak, Râzî'nin tefsiri yazışındaki gayesi üzerinde durmak istiyoruz. Bilindiği gibi tefsire, akli/dirâyeti sokan Mu'tezile âlimleridir. Mu'tezile âlimleri Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı gibi, dil ve nahiv merkezli, etkileyici tefsirler yazmışlardı. Sünnî âlimler ise daha ziyade rivâyete bağlı eserler yazıyorlardı. Çağında akli ve nakli ilimlerde söz sahibi olan Râzî, akli üs-

⁷⁶⁷Cerrahoğlu, a.g.e, II, 244

⁷⁶⁸Muhsin, a.g.e, s. 52

⁷⁶⁹Uludağ, a.g.e, s. 110-111

⁷⁷⁰İbn Aşur, *et Tefsîr ve Ricâluhu*, Kâhire, 1970, s. 80

⁷⁷¹Muhsin, a.g.e, s. 58- 60

lûbu sünnî inanç sistemi hizmetinde kullanmaya açmış ve Kurân'a gelecek saldırıları akli kanunlar ışığında durdurmayı, itikadî düşüncelerini akıl yolu ile teyid etmeyi hedeflemiştir.

Râzî'nin tefsirindeki üslûbunu şu şekilde özetleyebiliriz. Her sûre müstakil bir kitap-tan oluşur. Kitaplar bablara, bablar mes'elelere tahsis edilmiştir. Her mes'elede mukad-dimeler, hüccetler, latîfeler, hükümler ve vecihler yer alır. Ayrıca bablar kısımlara, kısım-lar fâidelere, nüktelere ayrılır. Bu tasnif şekli ile mevzuyu birçok yönüyle inceleyen Râzî, dil, nahiv ve birçok fenne müteallık beyânlara yer verip, salih kimselerin hikâyelerini, sûflerin kıssalarını, hakîmlerin mev'izelerini aktarır. Bazen o denli ayrıntılara girilir ki; o-kuyucu okuduğu âyetin özünden uzaklaştığını hisseder, fakat şu da bir gerçek ki, bu ka-dar tafsilata rağmen konuyu yine de derli toplu tutabilmek büyük bir başarıdır.⁷⁷²

Râzî'nin tefsiri dirâyet ve rivâyet unsurlarının harmanlandığı bir eserdir. O, bir âyeti tefsir ederken o konuda vârid olan bütün görüşleri aktarmaya çalışır, sonra bunları delil-leri ile beraber münakaşa edip, tercihini ve tenkidini bildirir.⁷⁷³

Üslûbunu kısaca belirlemeye çalıştığımız Râzî'nin tefsir anlayışını ise şu şekilde ö-zetleyebiliriz.⁷⁷⁴

Râzî, K. Kerim'in K. Kerim ile açıklanması gerektiğine ve bunun en doğru, en tu-tarlı yol olduğuna inanır. Nakle önem veren Râzî, sahih akıl ile sahih naklin hiçbir zaman çelişmeyeceğini, çünkü ikisinin kaynağının da aynı olduğunu savunmuş bir müfessir ola-rak K. Kerim'i, hadis, sahabe kavli doğrultusunda açıklamaya çalışmış selefın görüşlerini ise tenkid süzgecinden geçirerek kabul etmiş veya reddetmiştir.

Râzî, tefsirinde diğer delillere nisbetle hadise az yer vermiştir. Çoğunlukla senedleri zikretmiş ve kendisince sahih olanları almıştır. Buna rağmen hadis birikimi ve tahsili çok iyi olmadığından diğer müfessirlere istinaden bazı zayıf hadislere de yer vermiştir.⁷⁷⁵

⁷⁷²Cerrahoğlu, İsmail, a.g.c, II, 246

⁷⁷³Bilmen, a.g.e, II, 490

⁷⁷⁴Râzî'nin tefsir anlayışı hususunda geniş kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Bu nedenle örnekler vermeden sadece metodunu kısaca aktarmaya çalışacağız. Bu neticler bahsettiğimiz çalışmalardan elde edilmiştir. Muhsin Abdülhamid, *Râzî Müfessiran*; Cerrahoğlu İsmail, *Tefsir Tarihi*, II, 237-295

⁷⁷⁵Muhsin, a.g.e, s.140; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, 290-296

Nüzûl sebepleri, âyetlerin anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsurdur. Bu düşünceyi savunan Râzî, âyetlerin nüzûl sebeplerini aktarmaya önem vermiş ve birden fazla nüzûl sebebi olmasını makul saymıştır.

Râzî aklî metodu takip eden bir müfessir olarak isrâîlî haberleri faydasız görmüş ve çoğunlukla tenkid ederek K. Kerim ve itikadla çelişen yönlerini beyan ederek, bu çeşit haberleri reddetmiştir.

Kırâatlara mutlaka yer veren Râzî, bununla yetinmeyip kırâat farklılıklarının izahına, bu farklılıkların meydana getirdiği i'râb ve mana değişikliğine de yer vermiştir. Mütevâtir kırâatlara önem vermiş, şazz kırâatleri ise terketmiştir. Zaman zaman mütevâtir kırâatleri nahivcilere karşı müdafaaya kalkışmış, bazen de itikadî anlayışı sebebiyle sadece tek bir kırâati savunmuştur.

Nesih hakkındaki görüşlerini *el-Mahsûl fî Usulî'l-Fîkh* adlı eserinde anlatan ve bu görüşünü tefsirinde de tekrarlayan Râzî, asıl olarak neshin olmadığını kabul etmekte ve Ebu Muslim el-İsfahânî'nin bu husustaki görüşlerini teyid etmektedir. Buna rağmen mümkün mertebe neshin sayısını azaltmaya çalışmış, nesih olduğu iddia edilen pek çok yerde, aksini delillerle savunmuştur. Ayrıca neshin çeşitlerine, İmam Şâfiî'nin "Sünnet'in K. Kerim'i neshedemeyeceği" görüşüne ve ilgili rivâyetlere de değinmiştir.

Aklî metodu kullanan Râzî, eserinde lügat ve nahiv meselelerine yer vermiştir. Zeccâc ve Ferrâ gibi dil âlimlerden istifade ederek, ele aldığı âyette öncelikle lafızların iş-tikâkı ve manası üzerinde durmuş, yer yer dilciler ile münakaşaya tutuşmuştur. Kur'ân'ın nazmına en uygun olan manayı seçme çabasında olan Râzî, bunun tesbiti için şiiirlerden faydalanmıştır.

Fıkhen Şâfiî olan Râzî, tefsirinde fikhî meselelere geniş yer vermiştir. Ahkâm âyetlerinde mezhep ihtilaflarına değinmiş, Şâfiî'nin görüşlerini tercih ve teyid etmiştir. Çoğunlukla Hanefî mezhebi ile kendi mezhep görüşlerini mukayese eden Râzî, Şâfiî olmasına rağmen tam bir mukallid değildir. Yer yer diğer mezheplerden herhangi birinin görüşünün daha doğru olduğunu da ifade etmiştir.

Eş'arî mezhebine mensup olan Râzî'nin tefsirinin kaynakları arasında mu'tezilî olan el-Kaffâl (365/975), Ali el-Cübbâi (303/915), Kâdı Abdülcebbar (415/1024), ez-Zemahşerî (538/1143)'nin eserleri bulunmaktadır. Râzî bu eserlerden istifade ederken

kelâmî görüşlerinden etkilenmemeye ve çoğunlukla diğer mevzularda faydalanmaya çalışmış, yer yer bunlardan yaptığı alıntılarla, bu mezhebin tenâkuzlarına dikkat çekmiştir.

Kelâmî âyetler münasebetiyle başta Kerrâmîler olmak üzere bid'at fırkaları ile münakaşa etmiş, yaşadığı dönemde yoğun olarak bulunan müşebbihe ve mücessime eğilimli Kerrâmîye'ye eserinde çok fazla yer ayırmıştır. Râzî'nin münakaşa ve tenkidlerine hedef olmada ikinci sırayı mu'tezile ehli ve mâturidîler almaktadır.

Eş'arî olmasına rağmen, bazı noktalarda mezhebine muhalefet ederek farklı görüşler de ortaya koymuş, bu konuda geniş davranmıştır. Muhkem ve Müteşâbih âyetlerin anlaşılması hususunda tevili kabul etmeyen Eş'ariyye'ye mensup olan Râzî, âyetin zâhiri üzerinde durmayıp, anlaşılması için yorum yapmış, fakat lafza olduğu gibi tâbi olmanın vücûbiyyetini de ifade ederek orta yolu tutmuştur.

Âyetler ve sûreler arasındaki insicam, Râzî'nin tefsirindeki en önemli öğelerden birisidir, sûrelerin tertip ve münasebetleri üzerinde durduğu gibi âyetlerin tertibi ve anlatımdaki vahdet, mananın akıcılığı üzerinde de durarak, kendisinden sonraki müfessirlere en fazla bu yönüyle tesir etmiştir.

İlmî tefsir anlayışının en önemli temsilcisi Fahreddin er-Râzî'dir. Asrındaki tecrübî ilimlerden istifade ederek, Kur'ânın i'câzının sadece belâğat yönünden olmadığını ve ilmî i'câzının da olduğunu isbata çalışmıştır. Bu alanda asrında mevcut olan ilmî verileri, tefsirine aksettirmesi nedeniyle bazı hatalara düşmüş yer yer çelişik ifadeler kullanmak durumunda kalmıştır. Râzî, tabiat ilimlerine özellikle Biyoloji ve Botanik'e tefsirinde geniş yer vermiş, ağaçların, bitkilerin oluşumundan, sütün meydana gelişinden v.s bahsetmiştir.

Tüm ilimlerin kaynağı Kur'ân'dır fikrine sahip olan Râzî, tefsiriyle K. Kerim'in bilimsel argümanlar ışığında tefsir edilmesi hususuna önem vermiş ve günümüzde lehinde ve aleyhinde pekçok söz söylenen, ilmî tefsir/bilimsel tefsir anlayışının yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Bazı kişilerin beyanına göre Râzî, sûfiyye tarîkine girdikten sonra bu tefsirini yazmaya başlamıştır. Eserinde birçok tasavvufî beyânatın bulunması ve özellikle Nûr 24/35'i tamamen tasavvufî neşve ile yazması bunun doğruluğunu göstermektedir.⁷⁷⁶

⁷⁷⁶Bilmen, a.g.e, II, 491

Sûfî yorumlarda Gazzalî'nin tesirinde kalan Râzî, nazarî ilimden elde edemediği faydayı, kalbin fiilerinden oluşan amelî ilimle elde ettiğini söyleyerek⁷⁷⁷ bâtinî yorumda bulunmuştur. Tasavvûfî olmayan tefsirlerde tasavvufî görüşler yer verilmesi geleneğini başlatan Râzî, kendisinden sonraki müfessirlere bu yönüyle de örnek olmuştur.

Râzî'nin tefsirinde, kendi görüşlerinin çokluğu, Dinler Tarihi hakkındaki beyanları, felsefî ekoller ve firkalarla ilgili mevzulara yer vermesi, özellikle Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılar yapması dikkati çekmekte ve eseri orjinal kılmaktadır.

Tefsîr tarihinde kendinden sonraki eserleri gerek üslûb açısından gerekse muhtevasıyla etkileyen, dönüm noktası denebilecek eserler vardır. Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı eseri bunlar arasında en önemlilerden olup, akılcı metodun sünnilerce kullanılması, birçok ilmin tefsir içine girmesi, i'câzın ve âyetler-sûreler arası insicamın yaygınlaştırılması hususları başta olmak üzere hem üslûb hem de fikir açısından kendinden sonraki müfessirleri etkilemiştir.

Beydâvî (691/1291) tefsirini, Zemahşerî ve Râzî'nin tefsirinden ihtisar etmiş, kelâmî mevzularda isim vererek veya vermeden tamamen Râzî'den istifade etmiştir. Ebû Hayyan (745/1344) *el-Bahru'l-Muhîr* adlı tefsirinde, İbn Kesir (774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*'de Râzî'den alıntılar yapmışlardır. Âlûsî'nin tefsiri ise bazı ziyadeler ve noksanlıklar gözardı edilirse, adeta Râzî'nin tefsirinin ikinci bir nushası durumundadır. Muhammed Abduh ve talebesi Reşid Rıza'da ondan etkilenen müfessirler arasındadır⁷⁷⁸.

İsimlerini verdiğimiz bu müfessirlerin dışında, ondan sonra yaşayan hemen hemen her müfessir gerek isim zikrederek, gerek zikretmeyerek ondan faydalanmıştır. Ebussuûd, İsmail Hakkı, Konyalı Mehmet Vehbi, Merâğî ve Elmalılı M. Hamdi gibi müfessirler bunlardan bazılarıdır.⁷⁷⁹ Ayrıca eser üzerinde de birçok çalışma yapılmıştır.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷Uludağ, a.g.e, s. 95

⁷⁷⁸Muhsin, a.g.e, s. 169-191

⁷⁷⁹Uludağ, a.g.e, s. 117

⁷⁸⁰Burhaneddin en-Nesefî, *Vâzih* ismiyle telhis etmiş, Muhammed b. el-Kâdî Ayasuluğ telhisle beraber bazı ziyadeler yapmıştır. S. Yıldırım başkanlığında bir ekip tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir. Mahmud Denizkuşlar tefsirdeki hadisleri tahrice çalışmıştır. Muallim Nâci, Fâtîha'daki sırları hulâsa ile terceme etmiş, Süleyman Tevfik Bey *Tafsîlu'l-Beyân* adıyla tercüme çalışmıştır. Sırrı Giridi Paşa *Sırr-ı Kur'ân* ismiyle ilk bölümünü tercüme etmiştir. Bilmen, a.g.e, II, 494; Uludağ, a.g.e, s. 121; Sofuoğlu Mehmet, *Tefsîre Giriş*, İstanbul, 1981, s. 18

Osmanlı müfessirleri ile ilgili yapılan çalışmalarda, bu dönemi etkileyen temel kaynaklardan birisinin Râzî'nin tefsiri olduğu ifade edilmiş ve her müfessirin onun etkisinde kaldığı beyan edilmiştir.⁷⁸¹

Değerlendirme

İncelediğimiz dönemin en önemli şahsiyetlerinden birisi Fahreddin er-Râzî'dir. Hakkında İslâm dünyasıyla beraber batı dünyasında da birçok çalışma yapılmış, her yönüyle incelenmiş olan Râzî diğer alanlarda olduğu gibi tefsir sahasında da önemli bir yere sahiptir. Eş'arî ekolüne mensup birisi olarak mu'tezilenin akılcı metodunu sünî tefsire uygulaması, mu'tezilenin itirazlarını onların mantıkları ve usulleri ile cevaplaması eserinin en önemli özelliklerindedir.

Ansiklopedik tefsir olmakla vasıflanan bu eserde birçok ilmin tefsir mecmuası içine sokulması ise onun en etkin özelliğidir. Mevzuların bu denli geniş şekilde incelemesine rağmen uyguladığı plan/tertib ise üslûb açısından getirdiği bir yeniliktir.

Hakkında birçok övgüyle beraber tenkidin de bulunduğu Râzî'nin bu tefsiri, kendisinden sonra mezhebi, mesleği ne olursa olsun her müfessir tarafından kullanılmış ve herkesin kendisi için malzeme bulabileceği bir kaynak olmuştur.

31. EBU'L-CENNAB NECMÜDDİNÜ'L-KÜBRÂ⁷⁸² (618/1221)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebü'l-Cennab, Ahmed b. Ömer b. Muhammed Necmüddinü'l-Kübrâ el-Hıvakî (el-Hayvekî)⁷⁸³

Zühd ve takva sahibi, zâhir ve bâtin ilimlerine sahip olan Necmeddin Kübrâ, Harzem köylerinden "Hayvek"te 545/1150'de doğmuştur.⁷⁸⁴

⁷⁸¹Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniv. S.B.E, İstanbul, 1994, s. 89; Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, (Basılmamış Y.L isans Tezi) Uludağ Üniv. S.B.E, Bursa, 1992, s. 4

⁷⁸² Okunuşu hakkında ihtilâf vardır. Kebîr (Büyük) ün cen'i/çoğulu olan el-Kübrâ olduğu veya muarızlarına daima galebe çaldığından kendisine el-Tâmmetü'l-Kübrâ lâkâbı verildiği daha sonra tahsis için (Tamme) lafzının bırakıldığı ve el-Kübrâ olarak kullanıldığı söylenilmiştir. bkz.Davûdî, a.g.e, I, 56; Bilmen, a.g.e, II, 497

⁷⁸³ Harzem köylerindedir, iki şekilde de okunmaktadır.

İlim tahsili için birçok bölgeyi dolaşmış, Mekke-i Mükerrreme'de Ebû Muhammed el-Mubarek İbnü't-Tabbah'tan, İskenderiye'de Hâfiz Ebû Tâhir es-Selefi ve Ebû'd-Diyâ Bedri b. Abdillâh el-Haddâdî'den, İsfahan'da, Ebu'l-Mekârim Ahmed b. Muhammed el-Lebbân, Ebû Said Halil b. Bedru'r-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebibekir el-Kerrânî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Nasr es-Saydalânî ve Ebu'l-Hasan Mes'ud b. Ebi Mansur el-Cemmal'den, Hemedan'da Hâfiz Ebu'l-Alâ'dan, Nîsâbûr'da Ebu'l-Meâli el-Furâvî'den hadis dinlemiştir. ⁷⁸⁵

Harzem'in hadis şeyhi olması ⁷⁸⁶ hasebiyle ehl-i hadisten pekçok kişi de kendisinden hadis rivâyet etmiştir. ⁷⁸⁷ Amelen Şâfi mezhebine mensuptur. Usûlu ve furûu bilen müellif, sûfliği ile meşhur olup, Fıkıh ve Tefsîr ilminde tanınmış bir âlimdir.

Tasavvuf'ta Kübreviyye denilen yolun mürşidi olup, muhtelif yerlerden gelen pekçok müridi kendisinden feyizlenmiştir. ⁷⁸⁸ Ferruh Tebrizî, Şeyh İsmail Kasrî, Ammar-ı Yâsir, Şeyh Ruzbahan gibi zatlardan tarikatle, tasavvuf ahzeylemiştir. ⁷⁸⁹ İbn Nokta: "Sûflerin şeyhi, sünnette imâm, mezheben şâfi" olduğunu söylemiştir. ⁷⁹⁰

Tasavvufa dair birçok risâlesi olan Necmeddin Kübrâ'nın 12 ciltlik bir tefsir yazdığı zikredilmektedir. ⁷⁹¹

Harzem'e geri dönen Kübrâ, burada çok saygı görmüş, gariplerin sığınağı olmuştu. Cengiz orduları Harzem diyarını istilaya kalkıştığı sıralarda Cengiz tarafından, bu muhterem zata bir imtiyaz verilmek istenmiş fakat Necmeddin Kübrâ, bu teklifi kabul etmeyecek müridleriyle beraber harp meydanına atılmış ve 618/1221'de harp meydanında şehid edilmiştir.

⁷⁸⁴ Kübrâ, Necmeddin, *Aynü'l-hayat*, H.Hayri Efendi 180, vr. I, 1

⁷⁸⁵ Davûdî, a.g.e, I, 58

⁷⁸⁶ Kübrâ, a.g.n, vr. I, 1

⁷⁸⁷ Davûdî, a.g.e, I, 58

⁷⁸⁸ Kübrâ, a.g.n, vr. I, 1

⁷⁸⁹ Bilmen, a.g.c, II, 497

⁷⁹⁰ Davûdî, a.g.e, I, 58

⁷⁹¹ Davûdî, a.g.e, I, 59

B. Eserleri

-*Usûlu Aşere*

-*Risâletü't-Turûk*

-*Risâletü'l-Hâifi 'l-Hâim Min Levmeti Lâim*

-*Sırru 'l-Hads*

-*Aymu 'l-Hayat fî Tefsîri 'l-Kur 'ân*⁷⁹²

C. Tefsîri

Kaynaklarda Necmeddin Kübrâ'nın oniki ciltlik bir tefsir yazdığı nakledilmiş⁷⁹³ fakat tefsirin ismi tasrih edilmemiştir. Bu sebeple müfessirin eseri hususunda muhtelif görüşler ve karışıklıklar mevcuttur.

Ö. Nasuhi Bilmen *Te 'vilâtu'n-Necmiyye* isimli eserin ona ait olduğunu söylerken⁷⁹⁴ Zehebî, bu eserin Necmüddin Dâye'ye aidiyyetini iddia etmiş⁷⁹⁵ ve delilleriyle bunu isbata çalışmıştır.

Bazıları, N.Kübrâ'nın bu tefsirinin *Aymu 'l-Hayat fî Tefsîri 'l-Kur 'ân* olduğunu ifade etmişlerdir. Her iki eserin mevcut nüshalarına bakıldığında muhtevalarının aynı olduğu görülmektedir. Bunun yanında kütüphanelerimizde *Bahrü 'l-Hakâyik ve 'l-Meânî fi't-Tefsîri 's-Seb 'i 'l-Mesânî* adıyla Necmeddin Dâye'ye nisbet edilen eserler de vardır. Bu eserin mevcut nüshaları incelendiğinde bunun da diğer iki eserin aynısı olduğu müşâhede edilmektedir.⁷⁹⁶ Bu eserlerin ortak noktası, Zâriyat Sûresi'nin 17. âyetine kadar bir müfessir tarafından te'lif edilmesi, onun vefatıyla yarım kalan kısmının müellifin talebesi tarafından tamamlanmasıdır. İhtilaf edilen mevzu ise, bu hoca ile talebenin kimler olduğudur?

⁷⁹² Bunlar dışında da eserleri vardır. İsmail Paşa, *Hediyetü 'l-Arifin*, I, 90

⁷⁹³ Davûdî, a.g.e, I, 59

⁷⁹⁴ Bilmen, a.g.e, II, 498

⁷⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirîn*, II, 394

⁷⁹⁶ bkz. Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 141

H. Hayri Efendi 180 ve D. İbrahim Paşa 153' te nüshaların müstensihî, bu eserin müellifinin (N.Kübrâ) biyografisini aktardıktan sonra⁷⁹⁷ eserin dokuz cildini onun yazdığını daha sonra talebesi tarafından tamamlandığını söylemekte ve bu talebenin Necmeddin Dâye (654/1256) olduğunu ile aktarmaktadır.

Eserin diğer nüshalarında ise, bu eserin ilk bölümünü yazan üstadın, Necmeddin Dâye, talebenin ise Alâu'd-Devle Simnânî (659/1260) olduğu ifade edilmiştir.

Her iki görüşten daha ma'kul ve müdellel olanı ikincisidir. Zira gerek Zehebî'nin araştırması ve gerekse Bahru'l-Hakâik isimli eserin yazma nüshalarında, bu eserin Necmeddin Dâye'ye ait oluşunu gösteren ifadeler⁷⁹⁸ bunu isbatlamaktadır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz. Necmeddin Kübrâ'nın bir tefsir yazdığı ve bunun oniki cilt olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Hâlen mevcut olmayan bu eserin ismi tam tesbit edilemese de *Aynu'l- Hayat fî Tefsiri'l-Kur'ân* veya *Te'vilâtu'n-Necmiyye* olabilir. Bununla beraber Zâriyat sûresine kadar bir müellif tarafından yazılan ve kalan kısmı bir talebesi tarafından tamamlanan eser ise, her ne isimle anılırsa anılsın Necmeddin Kübrâ'ya ait olmayıp Necmeddin Dâye'nin eseri olduğu anlaşılmaktadır.

32. EBÛ HAFS ŞİHABUDDİN es-SÜHREVERDÎ (632/1234)

A. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Hafs, Şihabuddin Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Kureşî et-Temîmî el-Bekrî es-Sühreverdî.

İslâmî ilimlere vukûfiyeti ve dönemine tesiri sebebiyle “Şihabuddin”, “Şeyhu's-Şuyûh”, “Şeyhu'l-İslâm” lâkaplarıyla meşhur olan Sühreverdî, şâfiî fakîhi, müfessir ve vaiz olup sûfilerin büyüklerindedir.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ *Aynü'l-Hayat*, H.Hayri Efendi 180, vr. 1

⁷⁹⁸ Atçş, Süleyman, a.g.e. s. 142

⁷⁹⁹ Nüveyiz, a.g.e, I, 400

Kaynaklarda, Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği ve bu sebeple "el-Bekrî", "et-Teymî", "el-Kureşî" nisbeleriyle anıldığı söylenir.⁸⁰⁰ Zehebî ise, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ile Sühreverdî'nin aynı soydan geldiği ve şecerelerinin Kâsım İbnü'n-Nadr'da birleştiğini belirtmektedir.

Sühreverdî, Receb ayının son gecesi 539/1145'de Cibâl eyaletinde, Zencan'a bağlı Sühreverd'de doğmuştur. İlk tahsiline memleketinde başlamış, onaltı yaşlarında amcası Ebû'n-Necib'le (563/1167) beraber Bağdât'a gitmiş orada birçok âlimden ders almıştır.⁸⁰¹

Ebu'l- Kâsım b. Fadlan (565/1169)'dan şâfiî fikhî tahsil etmiş, kelâm dersleri almıştır. Ebû Zur'â el-Makdisî (566/1170), Ma'mer İbnü't-Tâhir (564/1168) ve amcası Ebu'n-Necib es-Sühreverdî'den hadis dinlemiş ve *Avârif* adlı eserindeki hadislerin bir çoğunu amcası kanalıyla nakletmiştir.

Tarikât ve tasavvufta ise Abdulkâdir Geylânî (561/1165)'den istifade etmiş, *Avârif*'te ondan nakiller yapmıştır. Dönemin sûfîyye anlayışında önemli tesiri olduğu bilinen Sühreverdî, Nâsiriyye, Bistâmiyye ve Me'mûniyye tekkelerinin şeyhliğini üstlenmiştir.⁸⁰²

Kelâm ilmi ile fazla ilgilenmesinden amcasının rahatsız olduğu bunun üzerine bu ilimle uğraşmayı terkettiği söylene de Kelâm'a dair eserlerinin varlığı ve *Avârif*'te sık sık mütekellimlerin görüşlerini nakletmesi bunun doğru olmadığını göstermektedir.⁸⁰³

Birçok defâ hacca giden Sühreverdî'nin sohbet meclisleri ve vaazları meşhurdu. Pekçok kişi sohbetlerine katılır, katılmayan uzaktaki kişiler ise mektupla kendisinden istifadeye çalışırlardı.⁸⁰⁴ Kendisine bu yolla sorulan suallere verdiği cevaplar daha sonra *el-Es'ile ve'l-Ecvibe* ismiyle kitaplaşmıştır.

⁸⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 446

⁸⁰¹ Bilmen, a.g.e, II, 503

⁸⁰² Zehebî, *Tarihü'l-İslam*.

⁸⁰³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, (Mukaddime; Yılmaz, H.Kamil) s. VIII

⁸⁰⁴ Davûdî, a.g.e, II, 10

Sühreverdî ömrünün sonlarında gözlerini kaybetmiş, dışarı çıkamayacak derecede zayıflamıştı. Muharrem'in ilk günü 632/26 Eylül 1234'de vefat eden Sühreverdî, Verdiyye semtinde, tekkesinin yanındaki türbeye defnedilmiştir.⁸⁰⁵

B. Eserleri

-*el-Menâsik*

- *Reşfu'n-Nesâihi 'l-İmâniyye ve Keşfü 'l-Fadâihi 'l-Yûnaniyye*

-*Avârifü 'l-Meârif*

-*Buğyetü 'l- (Nuğbetü 'l-)Beyân fi Tefsîri 'l-Kur'ân*

-*İrşâdü 'l-Mürîdîn ve Mecdu 't-Tâlihîn*

-*İ'lâmü 'l-Hüda ve Akîdetu Erbabi 't-Tukâ*⁸⁰⁶

-*er-Râhiku 'l-Mahtûm*⁸⁰⁷

-*Risâletü 's-Seyr ve 't-Tayr*

-*Vesâyâ*

-*Evrâdu 's-Sühreverdî*

-*Fütüvvetnâme*

-*el-Es'ile ve 'l-Ecvibe*⁸⁰⁸

C. Tefsîri

Sühreverdî'nin tefsiri tasavvûfi metodla yazılmıştır. Baştan sona K.Kerim'in tamamı tefsir edilmeyip, bir kısım âyetler bırakılarak müfessirin tercih ettiği âyetler incelenmiştir. Öncelikle kelimenin anlamı üzerinde durulmuş, zaman zaman nüzûl sebepleri aktarılmış ve mevcut tefsir rivâyetlerinden istifade edilmiştir.

Giriş bölümünde Hamdele ve Salveleden sonra K.Kerim'in hadis, dil ve tarih âlimleri tarafından incelendiğine, birçok yönüyle anlaşılmaya çalışıldığına değinen Sühreverdî,

⁸⁰⁵ Davûdî, a.g.e, II, 11

⁸⁰⁶ Akaid ve Kelâm'a dairdir

⁸⁰⁷ Esrâr-ı İlâhiyyeye dairdir.

⁸⁰⁸ Başka eserleri de vardır. bkz. Brockelmann *GAL*, I, 569, 571; *Suppl. I*, 778-790

kendi tefsiri hakkında şöyle söyler "Ben, ulemânın naklettiği görüşleri, K.Kerim'in sırlarını ve tefsir vecihlerini cem'eden bir kitap yazmak istedim. Elde ettiğim bilgileri özetledim, nakil ve ihtisar dışında kendim tasarrufda bulunmadım, okuyucuyu usandırmamak için de meseleleri uzatmadan ele aldım." ⁸⁰⁹

Kaynaklarda, ⁸¹⁰ zikredilen bu eserin Süleymaniye Ktp. Hacı Beşirağa (Eyüp) 24, Musalla Medresesi 1918, İ.Ü. Merkez Ktp. 3801 ve Edirne Selimiye Ktp. 206 no'larda yazma nüshaları mevcuttur.

İncelediğimiz dönemin sonlarına ait olan bu eserin müellifi, incelediğimiz dönemden sonra vefat etmesine rağmen çalışmamıza dahil ettik. Zira 539/1144'de doğan Sühreverdî'nin 600'lü yıllarda yazdığı anlaşılan ⁸¹¹ bu tefsiri, incelediğimiz dönemden aldığı bilgi birikimi ile yazılmıştır.

Biz incelememizde eserin Hacı Beşirağa (Eyüp) 24, nüshasını esas aldık. Bu nüsha, müellif hayatta iken 610/1213'de yazılmış olup, baş tarafında Sühreverdî'nin el yazısı ile bir icazetnâmesi mevcuttur. ⁸¹²

Sühreverdî'nin bu eseri, nakillere dayalı ve muhtasar olmakla dikkati çekerken, sûfi yorumları ile temayüz etmektedir. Müfessir açıklanmasını gerekli gördüğü âyetleri incelemiş, yer yer vaaz üslûbu ile geniş izahlar yapmıştır. Biz bu eserin önemli yönlerini izah etmekle yetineceğiz.

İtikada dair kavramların zâhir ve bâtın yönlerinin dikkate alınarak, muhtelif kademelere tasnif edilmesine bu eserde de rastlanmaktadır.

Misal; (Bakara 2/6)

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ

Bu âyette "Küfür" kavramını ele alan Sühreverdî, şu açıklamayı yapmıştır.. "Küfür dört çeşittir. *Küfrü inkârî*, *Küfrü muâne*, *Küfrü nişâk* ve *Küfrü cuhûd*, kim bunlardan biri ile Rabbine giderse mağfiret edilmez. *Küfrü inkarî*, kalp ve lisan ile inkâr, *Küfrü cuhûd*, kalp ile tanıyıp dil ile ikrar etmemektir ki, iblisin durumu böyledir. *Küfrü*

⁸⁰⁹ Sühreverdî, *Nuğbetü'l-Beyân*, Hacı Beşirağa (Eyüp) 24, vr. 1a (Özetle)

⁸¹⁰ Davûdî, a.g.e, II, 10; Nüveyhiz, a.g.e, I, 400

⁸¹¹ Ayrıntı için bkz. Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif* (Mukaddime, Yılmaz, H.Kamil) s. XXX

⁸¹² Sühreverdî, *Avârif*, s. XXX

*muâne*de; kalbiyle tanıyıp diliyle ikrar edip, onunla tedeyyün etmemektir ki, Ebû Talib'in durumu gibi.⁸¹³ *Küfrü Nifâk* ise dil ile ikrar edip kalp ile inkâr etmektir.⁸¹⁴

Sühreverdî, vaazları ile meşhur olmuştur. Tefsîrinde de bu özelliği açıkça müşahede edilmektedir.

وَإِذَا قَالُوا الَّذِيْنَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شِيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ

Misal; (Bakara 2/14)

مُتَهَيِّئُونَ

"Müminlere karşı iman ettik deyip şeytanlarıyla başbaşa kalınca biz onlarla alay ettik diyen münâfiklarla Allah Teâlâ'nın alay edeceğinin" anlatıldığı bu âyet vesilesiyle Sühreverdî şöyle der;

"Allah Teâlâ Kıyamet günü, müminlerle beraber münâfiklara da bir nûr verir. Onlar o nûr ile sırata kadar gelirler orada nûrları söner... Mü'minler münâfikların Cehennem hallerine muttali olurlar ve Cennet'e girmek istiyor musunuz ? diye sorarlar, onlar da "evet istiyoruz" derler. Cennet kapısına kadar gelirler ve kapı onların yüzüne kapanır, mü'minler onların bu haline gülerler. Nitekim Allah Teâlâ

(Mutaffifin 83/34) فَأَلْوَمَ الَّذِيْنَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ

buyuruyor."⁸¹⁵ diyerek, bu âyetin sonraki âyetler ile bağlantısını kurmuş ve bu âyetleri topluca vaaz üslûbu ile izah etmiştir.

Nâsîh-Mensûh, el-hurûfu'l-mukatta'a, sebab-i nüzûl, fedâilü's-süver, kırâat gibi tefsirin vazgeçilmez unsurlarına muhtasar olarak değinen Sühreverdî, bazen ahkâm âyetlerini de ele almış ve bu âyetleri de sûfi yorumlarla açıklamıştır.

Misal; (Mâide 5/6) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا

Abdest âyeti diye bilinen bu âyetin izahında Sühreverdî, Ebû Hureyre'den rivâyet edilen bir hadis nakleder. "Mü'min ve müslim bir kul abdest aldığıında, yüzünü yıkar ve bu su veya suyun son damlası ile gözlerinin baktığı hatalardan temizlenir, ellerini yıkar ve

⁸¹³ Burada Ebû Talib'in "Mekke kadınlarının beni ayıplayacağından korkmasaydım iman ederdim" manasındaki meşhur sözü kastedilmiştir.

⁸¹⁴ Sühreverdî, a.g.n, vr. 4a

⁸¹⁵ Sühreverdî, a.g.n, vr. 4b, Sühreverdî pekçok yerde akıcı bir üslûb ile ele aldığı âyetlerin muhtevasını bu şekilde anlatıp sonraki âyetlerle bağlantısını kurmuştur.

bununla elleriyle tutarak işlediği günahlardan temizlenir. Ayaklarını yıkar, böylece ayakları ile gittiği kötülüklerden temizlenir. Tâ ki, sonunda bütün günahlardan temizlenir.”⁸¹⁶

Bu rivâyet ile abdestin bâtinî yönü üzerinde duran Sühreverdî, Hadiste “ayaklarını yıkamak” için “*gasl*” ifâdesinin kullanılmasını, ayakların meshedilmeyip yıkanması gerektiğine delil getirmiştir.

Amelen Şâfiî, itikaden Ehl-i Sünnet’e mensup olan Sühreverdî, yer yer kelâmî mevzulara da değinmiş, münakaşaya yer vermeden konu hakkındaki yorumunu aktarmıştır.

Misal; (Kıyâme 75/23)

وَجُوهٌ يُؤْمِنُونَ بِمَا نُنزِّلُ
إِلَيْهِمْ مِنْ آيَاتِنَا

Ru’yetullah hususundaki tartışmaların yoğunlaştığı âyetlerden birisi olan bu âyette meseleye değinen Sühreverdî, Hâkim’in *Sahihi*’nde aktardığı bir hadis ile mü’minlerin Ru’yetullah’a ulaşacaklarının kesin olduğunu ifâde etmiştir.⁸¹⁷

Değerlendirme

Incelediğimiz dönemden sonra vefat eden Sühreverdî’nin bu eserini dönem kültürünü aksettirdiği düşüncesiyle tezimize dahil ettiğimizi belirtmiştik. Bu sebeple çok kısa olarak incelediğimiz eserin en önemli özelliği zâhiri manaya ağırlık verilerek tasavvûfî yorumlara değinilmesidir.

Aynı zamanda iyi bir hadis âlimi olan Sühreverdî, bunun sayesinde kabul edilemez bâtinî yorumlardan kesinlikle uzak durmuştur. Eserde müteber hadis kitaplarında yer alan rivâyetler kullanılmaya çalışılmıştır. Zayıf rivâyet pek az, mevzû’ ise yok denecek kadardır.

Bâtinî yorumların kontrol altına alınması, zâhire uygun işârî yorumların yerleşmesi için incelediğimiz dönemde önemli çalışmalar yapılmıştır. Kuşeyrî ve Gazzâlî öncülüğündeki çalışmaların etkisinin bariz olarak görüldüğü Sühreverdî’nin eseri, bu yönüyle önem arz etmektedir.⁸¹⁸

⁸¹⁶ Sühreverdî, a.g.n, vr. 42a, (rivâyet özetlenmiştir.)

⁸¹⁷ Sühreverdî, a.g.n, vr. 309b

⁸¹⁸ Eser hakkında Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 160 da kısa bir tanıtım mevcuttur.

II. ESERLERİ MEVCUD OLMAYAN MÜFESSİRLER

Bu bölümde ele alacağımız müfessirlerin ortak özellikleri eserlerini bulamadığımız kişiler olmalarıdır. Bu müelliflerin tefsire dair eserleri kaynaklarda isimleriyle zikredilmiştir, fakat biz gücümüz nisbetinde yaptığımız araştırmalarda bu eserlere ulaşamadık. Bununla kastımız, ülkemiz kütüphanelerinde bulamayışımızdır. Zira tezimizin hedefi bu dönem müfessirlerini ve tefsirlerini tanıtmaktır. Yurt dışı kütüphanelerine ulaşma imkanımız olmadığı için sadece yurt içindeki kütüphaneler esas alınmıştır. Bununla beraber bu eserler arasında bizim ulaşamadığımız fakat nüshası mevcut olanların bulunması da ihtimâl dahilindedir. Biz dönemin tefsir kültürünü aksettirebilmek düşüncesiyle bu müfessirlerin isimlerini ve eserlerini vefat sırasına göre nakletmeyi faydalı buluyoruz.

1-Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el -Ezcî (445-1053)¹

Mecmau 'l-Bahreyn (fî Tefsîri 'l-Kur 'ân)

2- Ebü'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Sülyem er-Râzî(447/1055)²

Diyâü 'l-Kulûb

3-Ebû Sa'd İsmail b. Ali İbnü'l-Hüseyn b. Zencûye er-Râzî es-Semmân (447/1055)³

el-Büstân fî Tefsîri 'l-Kur 'ân (10 cild)

¹ Nüveyhiz, a.g.e, I, 375

² Davûdî, a.g.e, I, 196

³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 91-92

4-Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillan b. Ahmed en-Nisâbûrî (458/1065)⁴

et-Tefsîrû 'l-Kebir, el-Evsat, es-Sağîr

5- Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Hüseyn el-Muallim,
el-Edîb, en-Nahvî (459/1066)⁵

Câmiüt-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl (20 Cilt)

6- Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed Hatîp el-Bağdâdî (463/1071)⁶

es-Sâbık ve 'l-Lâhık

7- Ebû Ya'lâ Hamze b. Muhammed eş-Şerîf el-Ca'ferî el-Bağdâdî⁷
(465/1072)

Tefsîrül-Kur'ân

8- Ebu'l-Meâli Ruknüddin Abdülmelik b. Abdillan b. Yusuf b. Muhammed
İmamı'l-Harameyn el-Cüveynî (478/1085)⁸

Tefsîrû 'l-Kur'ân

9- Ebû Yusuf Abdüsselam b. Muhammed b. Yusuf Bendâr el-Kazvînî
(483/1090)⁹

Hadâika zâte Behçeh

10- Ebû Abdillan el-Hüseyn b. Ali b. Halef b. Cibrîl İbnü'l-Halil b. Salih b.
Muhammed el-Kaşğârî (484/1091)¹⁰

el-Muknî fi Tefsîri 'l-Kur'ân

⁴ Davûdî, a.g.e, I, 405

⁵ Nüveyhiz, a.g.e, II, 579

⁶ Nüveyhiz, a.g.e, I, 49

⁷ İsmail Paşa, *Hediyye*, II, 73

⁸ Nüveyhiz, a.g.c, I, 333-334

⁹ Suyûtî, a.g.e, s. 56

¹⁰ Suyûtî, a.g.c, s. 34

- 11- Ebu'l-Hasan Ali İbnü'l-Hasan b. Ali es-Sandefî en-Nîsâbûrî (484/1091)¹¹
Tefsîru'l-Kur'ân
- 12- Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin ez-Zevzenî (486/1093)¹²
Tercümânu'l-Kur'ân
- 13- Ebu'l-Ferec, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali b. Ahmed eş-Şîrâzî el-Makdîsî ed-Dımeşkî el-Ensârî es-Sa'dî el-Hazrecî(486/1093)¹³
el-Cevâhir (30 cilt)
- 14- Ebû Hâmid Alâuddin Muhammed b. Abdirreşid es-Semerkindî (488/1095)¹⁴
Tefsîru'l-Kur'ân
- 15- Ebû Abdillâh el-Kâsım İbnü'l-Fadl b. Ahmed b. Ahmed b. Mahmud es-Sekâfî el-İsfahânî (489/1095)¹⁵
Tefsîr (Rivâyet)
- 16- Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcabbar b. Ahmed el-Mervezî es-Sem'ânî et-Temîmî (489/1095)¹⁶
Tefsîru'l-Kur'ân
- 17- Abdülmelik b. Ali el-Herevî (489/1095)¹⁷
el-Müntehâb min Tefsîri'r-Rummânî

¹¹ Davûdî, a.g.e, I, 396

¹² Nüveyhiz, a.g.c, I, 150

¹³ Nüveyhiz, a.g.e, I,336

¹⁴ Bilmen, a.g.e, II, 436

¹⁵ Ziriklî, a.g.e, VI, 14

¹⁶ Davûdî, a.g.e, II, 339

¹⁷ Davûdî, a.g.e, I, 354

18- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh en-Nahvî (490/1096)¹⁸

Taberî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*'ını ihtisâr etmiştir.

19- Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl İbnü'l-Abbâs b. Sehl en-Nisâbü'rî (491/1098)¹⁹

Zâdu'l-Hâdir ve'l-Bâdi

20- Ebû Sa'd el-Muhassın b. Muhammed b. Kerrâme el-Hakîm el-Cüşemî el-Beyhakî (494/11101)²⁰

et-Tefsîru'l-Mebsût,

et-Tefsîru'l-Mücez,

et-Tehzîb fi't-Tefsîr

21- Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Muhammed b. Abdilvehhâb el Farisî el Fâmî eş-Şirâzî (500/1106)²¹

Tefsîru's-Şirâzî

22- Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed İbnü'l-Fadl b. Ali b. Ahmed el-Kureşî et-Tulayhî et-Teymî el-İsfahânî (535/1140)²²

El-Câmiu'l-Kebîr fi Meâlimi't-Tefsîr

İ'râbu'l-Kur'ân

el-İzâh fi't-Tefsîr; el-Mûzih fi't-Tefsîr

23- Ebu'l-Hasan Ali b. Arrâk es-Sinnârî el Huvarzimî (539/1144)²³

Şemârihu'd-Dürer fi Tefsîri'l-Kur'ân

¹⁸ Davûdî, a.g.e, II, 71

¹⁹ Suyûtî, a.g.e, s. 65-66

²⁰ Nüveyhiz, a.g.e, II, 463

²¹ Davûdî, a.g.e, I, 364

²² Suyûtî, a.g.e, s. 26-28

²³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 370

24- Abdülhakk İbnü'l-Fadl b. Muhammed el-Ebîverdî el-Attar (542/1147)²⁴

Tefsîru 'l-Kur 'ân

25-Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî
(544/1149)²⁵

el-Muhît bi İlmi 'l-Kur 'ân

el-Muhît bi Lügati 'l-Kur 'ân,

Tefsîru 'l-Kur 'ân

26-Ebû Abdillâh Alâuddin Muhammed b. Abdîrrahman b. Ahmed b. Ali el
Allâme el-Buhârî (546/1151)²⁶

Tefsîru Alâi veya Tefsîru Muhammed b. Abdîrahman

27- Ebu'l-Futûh Cemalüddin el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed b. Ahmed
İbnü'l-Hüseyn el-Huzâi en-Nisâbüri (552/1157)²⁷

Ravzu 'l-Cinân ve Ruhu 'l Cenân (20 cilt, Farsça)

28-Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Harrânî ibn Abdûs (559/1163)²⁸

Tefsîru 'l-Kur 'ân

29-Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Harun el-İmrânî el-
Huvarzîmî (560/1164)²⁹

Şemârihü 'd-Dürer fî Tefsîri 'l-Ay ve 's-Süver

²⁴ Nüveyhiz, a.g.e, I, 257

²⁵ Nüveyhiz, a.g.e, I, 50

²⁶ Davûdî, a.g.e, II, 178

²⁷ Nüveyhiz, a.g.e, I, 157

²⁸ Davûdî, a.g.e, I, 418

²⁹ Davûdî, a.g.e, I, 430

30-Ebû Muhammed Nâsihuddin İbn Dehhân Said İbnü'l-Mubarek b. Ali b. Abdullah el-Ensârî (569/1173)³⁰

Tefsîru 'l-Kur'ân Tefsîru Sûreti 'l-ihlas ve 'l-Fâtiha

31- Ebû Saïd Neşvan b. Saïd b.Sa'd b.Ebî Hımyer b. Ubeydillah el-Hımyerî el-Yemenî (573/1178)³¹

et-Tibyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân

32-Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Yahya b.Hâzim b. Ali b. Rufââ er-Rufâî (578/1182)³²

Tefsîru Sûreti 'l-Kadr,

el-Bürhân ve Meânî Bismillahirrahmânirahîm

33-Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-İzz b. Abdullah el-Bâcîsrâî el-Fakîh el-Hanbelî (588/1192)³³

Tefsîru 'l-Kur'ânî 'l-Kerim

34-Ebû Ali Zâhiruddin el-Hasan İbnü'l-Hazîr İbnü'l-Hasan Ali el-Fârisî (599/1201)³⁴

Tefsîru 'l-Kur'ân veya Tefsîru 'n-Nu'mânî

35-Ebû Ali Mecdüddin Yahya İbnü'r-Rebûî b. Süleyman b. Hurrâz b. Süleyman el-Adevî el-Ömerî el-Vâsitî el-Bağdâdî (606/1209)³⁵

Tefsîru 'l-Kur'ân

³⁰ Davûdî, a.g.e, I, 183

³¹ Nüveyhiz, a.g.e, II, 699

³² Nüveyhiz, a.g.e, I, 50 Mağrip asıllı olan müellif, Irak'ta yctiştığı için teze dahil edilmiştir.

³³ Davûdî, a.g.e, I, 411

³⁴ Davûdî, a.g.e, I, 132

³⁵ Davûdî, a.g.e, II, 364

36-Ebu's-Saâdât Mecdüddin el-Mubarek b. Muhammed .Muhammed b. Abdilkerim b.Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî (606/1209)³⁶

el-İnsâf fi 'l-cem' beyne 'l-Keşf ve 'l-Keşşâf

37-Ebû Hâşim Tâcul-Alâ el-Eşref İbnü'l-Eazz b. Hâşim b. Muhammed b. Sa'dillah el-Alevî (610/1213)³⁷

Cennetü 'n-Nâzır ve Cünnetü 'l-Menâzır

³⁶ Davûdî, a.g.e, II, 307

³⁷ Nüveyhiz, a.g.e, I, 95

İKİNCİ BÖLÜM
SÛRE TEFSİRİ veya ULUMU'L-KUR'ÂN'A
DAİR ESER YAZANLAR

1. EBÛ ZERR el-HEREVÎ (434/1043)

Ebû Zerr, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ğufeyr el-Ensârî el-Mâlikî.

Yaklaşık olarak 355/995'de ¹ doğan el-Herevî hadis hâfızı, Mâlikî fakîhi ve usûl bilgini olup, itikaden Eş'arî mezhebine mensuptur.²

Birçok bölgede hadis tahsil etmiş ve hadis rivâyetinde bulunmuştur. Uzun müddet Mekke'de ikâmet ederek, 434/1043'te burada vefat etmiştir.

Müellifin özellikle hadis sahasında eserleri vardır. Kaynaklarda tefsire dair *Tefsîru'l-Kur'an* adlı bir eseri zikredilmektedir.³ Fakat yaptığımız araştırmada bu esere rastlanmamış olup, Süleymaniye Ktph. Fatih 290-291no'da *Tefsîru'l Ğaribeyn* adlı bir eseri tesbit edilmiştir ki, kanaatimizce kaynaklarda yanlışlıkla tefsir diye zikredilen eser, bu olmalıdır. Müellifin diğer eseri ise, *Kitabu Fedâilî'l-Kur'ân*'dır⁴.

2. EBÛ REŞİD en-NÎSÂBÛRÎ (440/1048)

Ebû Reşid, Saîd b. Muhammed b. Hasan b. Hâtim en-Nîsâbûrî

Nîsâbur'da doğmuş, Abdülcabbar b. Ahmed'den dersler almıştır. Mu'tezile mezhebinin ileri gelenlerindedir. Beldesinde kendi ders halkasında ders vererek hayatını sürdüren Ebû Reşid daha sonra Rey'e göçmüş ve orada 440/1048 yıllarında vefat etmiştir.

İ'câzu'l - Kur'an adlı yazma bir eseri olduğu söylenmektedir.⁵

¹ Davâdi, a.g.e, I, 366

² Nüveyhiz, a.g.e, I, 253

³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 253

⁴ Bu bölümde müfessirlerin sadece Tefsire dair eserleri zikredilmiştir.

⁵ Nüveyhiz, a.g.e, I, 209

3. EBU'L-FETH ed-DEYLEMÎ (444/1052)

Ebu'l-Feth, en-Nâsır İbnü'l-Hüseyin b. Muhammed b. İsa ed-Deylemî et-Tâlibî el-Hasanî ez-Zeydî

Zeydiyye imamlarındandır. Hazar denizinin güneybatısındaki Deylem yöresinde doğan ve yetişen müellif 437/1045'de Yemen'e gelmiş burada imâmlığını ilan etmiş, kendine beyat eden bazı kabilelerin yardımlarıyla Sa'de ve San'a şehirlerine girmiştir. Bu esnada Yemen'de ortaya çıkan Süleyhî devletinin kurucusu Ali b. Muhammed es-Süleyhî tarafından Deylemî'nin bölgedeki hâkimiyetine son verilmiş ve 444/1052 yılında yaklaşık yetmiş kişilik gurubuyla beraber Ans beldesinde katledilmiştir.⁶

el-Bürhân fî Tefsîri'l-Kur'ân adında Garibül-Kur'ân'a dair bir eseri zikredilmiştir.⁷

4. EBÛ ALİ el -AHVEZÎ (446/1054)

Ebü Ali, el-Hasan b. Ali b. İbrahim b. Yezdad el-Ahvezi el-Mukri

Hayatı ile ilgili yeteri malûmat bulunmayan müellif, Şam kurrâlarından olup 362/972'de doğmuş, 444/ 1052'de vefat etmiştir.

Özellikle kırâat alanında eserler yazmıştır. Bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır.

el-İknâ fil-Kırâati 'ş-Sâzze,

el-İzâh fi'l-Kırâat,

el-Müciz fi'l-Kırâat,

*en-Neyru'l-Celiyyu Kırâatu Zeyd b. Ali,*⁸

⁶ Nüveyhiz, a.g.e, II, 698

⁷ Bilgin, a.g.e, s. 191

⁸ İsmail Paşa, *Hediyye*, I, 275

*Kırâatu İbn Muhaysin*⁹

İtikad alanında da eseri bulunan müellifin *Kırâat Ya'kup min Tarik Ruvays ve Ravh* adlı kırâate dair diğer bir eseri de Millet Ktph. 8/1 no'da tesbit edilmiştir.

5. EBU'L-FADL er-RÂZÎ (454/1062)

Ebu'l-Fadl, Abdurrahman b. Ahmed İbnü'l-Hüseyin b. Bendâr b. Cibrîl el-Aclî er-Râzî

Mekke'de doğduğu söylenmiştir. Başta Kırâat olmak üzere, Nahiv ve Edebiyat ilimleri tahsil etmiştir. Birçok bölgeye seyahat eden müellif, Nisabûr'da 454/1062'de vefat etmiştir.¹⁰ *Fedâilü 'l-Kur'an* adlı bir eseri olduğu söylenmiştir.¹¹

6. el -FÂRİSÎ (457/1065)

el-Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hatice el-İmâm el-Muzaffer el-Fârisî

Hayatı hakkında malûmat bulamadığımız müellif, 457/1065'de vefat etmiştir.

el-Câmi' ma fi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm mine 'l Âyâti 'l-Kerîmeti 'n-Nâsihati ve 'l Mensûhati adlı bir eseri olduğunu söylenmiştir.¹²

7. EBÛ ÖMER el-HEREVÎ (463 / 1071)

Ebû Ömer, Abdülvâhid b. Ahmed b. Ebi'l-Kâsım el-Melîhi el-Herevî.

Muhaddis fakîh, edîb ve lûgat âlimi olan müellif özellikle hadis ilmindeki çalışmalarıyla meşhurdur. Aralarında müfessir el-Beğavî'nin de bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir.¹³ 463/1071'de vefat eden müellifin *Garîbü 'l-Hadis* çalışmalarının yanında

⁸ İsmail Paşa, *Hediyye*, I. 275

⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e. s. 1322-1323

¹⁰ Nüveyhiz, a.g.e, I. 261

¹¹ Kâtip Çelebi, a.g.e, 1277

¹² Nüveyhiz, a.g.e, I. 152

¹³ Kehhâle, a.g.e. II, 332

er-Reddu alâ Ebî Ubeyd adında *Garibü'l-Kur'ân*'a dair bir eseri olduğu da söylenmiştir.¹⁴

8. EBÛ MA'ŞER et-TABERÎ (478 /1085)

Ebû Ma'şer, Abdülkerim b. Abdissamed b. Muhammed el-Kattân et-Taberî

Meşhur kurrâlardan olan Ebû Mâşer aynı zamanda müfessir ve muhaddistir.

Sa'lebî'nin tefsirini musannifinden, *Tefsîrû'n-Nakkaş* ile *Müsnedü İmâm Ahmed*'i de üstadı Zeyd'den rivâyet etmiştir.¹⁵

Birçok talebe yetiştiren müellif 478/1085'de Mekke'de vefat etmiştir.¹⁶

Kitabü'd-Dürer isimli bir tefsiri olduğu söylenen müellifin *Sûku'l-Arûs* (meşhur ve garib kırâatlere dair) adlı eseri meşhurdur. Diğer eserleri ise şunlardır: *er-Reşâd fî Şerhi'l-Kırâati's-Şâzze*, *Tabakâtü'l-Kurrâ*, *Uyûnu'l-Mesâil*¹⁷

9. EBÛL-HASAN el-FEREZDÂKÎ (479/1086)

Ebu'l-Hasan, Ali b. Faddal b. Ali b. Gâlip b. Câbir İbn Abdirrahman b. Muhammed b. Amr b. İsa b. Hasan el-Mecâşî el-Kayrevânî

Kayrevan'lı¹⁸ olan müellif meşhur şair Ferezdâk'ın torunu olduğu için Ferezdâkî nisbesiyle anılmıştır.¹⁹ Dil âlimi, edîb ve müfessir olan el-Ferezdâkî, Hecer'de doğmuş birçok yeri dolaşarak Gazne'ye ulaşmıştır.²⁰

¹⁴ İsmail Paşa, a.g.e, I, 634

¹⁵ Bilmen, a.g.e, I, 432

¹⁶ Davûdî, a.g.e, I, 333

¹⁷ Davûdî, a.g.e, I, 333

¹⁸Karyevan, incelediğimiz coğrafyanın dışındadır, fakat müellif Bağdat'ta ders verdiği ve burada yetiştiği ve öldüğü için tezimize dahil edilmiştir.

¹⁹ Bilmen, a.g.e, II, 435.

²⁰Nüveyhiz, a.g.e, I, 373.

Bir müddet burada kaldıktan sonra Bağdat'a yerleşmiş ve burada mağrip şeyhlerinden dinlediği hadisleri rivâyet etmiş, aynı zamanda nahiv ve lügat okumuştur.²¹

Bağdat'ta Nizamülmülk'le de görüşen müellif, 12 Rebiülevvel 479/1086'da vefat etmiştir.²²

Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Bürhânü'l-Âmidî* (20 ciltlik bir tefsir olduğu söylenir), *el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr*, (35 cilt), *en-Nüket fî'l-Kur'ân* (Besmele hakkında geniş bir kitab)²³ Kütüphane araştırmalarımızda ise, Topkapı Sarayı Ktp. Arapça 115 de *Nüketü'l-Meânî alâ Ayâti'l Mesâmî* adlı bir eseri tesbit edilmiştir

10. EBÛ ABDİLLAH en-NEHREVÂNÎ (493/1100)

Ebû Abdillah, Selmân b. Abdillah b. Muhammed el-Fetâ el-Hulvânî en-Nehrevânî.

Lügat, dil ve nahiv âlimi olup Nehrevân ahalisindedir.²⁴ Bağdat'ta tahsil görmüş,²⁵ İsfahân'ı vatan edinmiştir.²⁶

Müfessir ve muhaddis olan en-Nehrevânî, nahiv, lügat ve edebiyat okutmuş, birçok kişi kendisinden hadis rivâyet etmiştir.

12 Safer 493 veya 494'te vefat eden müellifin dil ve edebiyata dair eserlerinin arasında *et-Tefsîr ale'l-Kırâat* isimli bir eseri olduğu söylenmiştir.²⁷

²¹ Dâvûdî, a.g.e. I. 421

²² Kehhâle, a.g.e. II, 485

²³ Dâvûdî, a.g.e. I. 422

²⁴ Nüveyhiz, a.g.e. I, 212

²⁵ Bilmen, a.g.e. II, 439.

²⁶ Davûdî, a.g.e. I, 192

²⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e. I, 446

11. EBU'L MEÂLÎ el -CEYLÎ, ŞEYZELE (494/1100)

Ebu'l-Meâlî, Azîzî b. Abdilmelik b. Mansûr el-Vâiz el-Ceylî eş-Şâfiî el-Bağdâdî Şeyzele.

Bağdat kâdılığını deruhte eden ve Şeyzele lâkabıyla bilinen Ebu'l-Meâlî muhaddis, mütekkellim ve fakîh olup iyi bir vaizdir.²⁸

Doğum tarihi bilinmeyen müellif, Safer 494/1100'de Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁹

Diğer eserlerinin yanında *el-Bürhân fî Müşkilati'l-Kur'an* adlı bir eseri olduğu söylenmiştir.³⁰

12. EBÛ ABDİLLAH el -HORASANÎ (500/1106)

EBû Abdillah, Ahmed b. Ebi Ömer el-Andarâbî el-Horasanî.

Hayatı hakkında malûmat bulamadığımız müellif, 500/1106'da vefat etmiştir.

Kırâat âlimi olduğu anlaşılan müellifin *Kitabü'l-Îzah fî'l-Kırâat* ismiyle İ.Ü. Merkez Ktph. Arapça. 1350'de kayıtlı bir eseri tesbit edilmiştir.

13. EBU'L-KÂSİM el-HEMEDANÎ (500/1107)

Ebu'l Kâsım, el-Hasan İbnü'l-Feth b. Hamza İbnü'l-Feth el-Hemedânî.

Hemedân ahalisindedir. Müfessir kişiliğinin yanında özellikle, Edebiyat, Lügat, Bedîi, Beyân ve Meânî'de belirginleşmiştir.³¹

Ömürün sonlarına doğru Bağdat'ı vatan edinmiş ve 500/1107 yıllarında burada vefat etmiştir.³²

²⁸Kehhâle, a.g.e. II. 378

²⁹İsmail Paşa. *Hediyye*, I. 663

³⁰Kâtip, Çelebi, a.g.e. I. 339

³¹Davûdi, a.g.e. I. 138

³²Nüveyhiz, a.g.e. I. 143

İbnü's-Salâh müellifin iki ciltlik bir tefsiri olduğunu ve kendisinin bu eseri gördüğünü isminin *el-Bedi'* ve *'l-Beyân an Ğavâmidi'l-Kur'ân* olduğunu söyleyerek, eserde Arapça'ya ve Kelâm'a ehemmiyet verildiğini ifade etmiştir.³³

14. EBÛ ABDİLLAH el -KEFERTÂBÎ (503/1111)

Ebû Abdillah, Muhammed b. Yusuf b. Ömer b. Ali el-Kefertâbî.

İbnü'l-Münîre ismiyle meşhurdur. Aslen Kefertâb'lı³⁴ olup Şîrâz'a yerleşmiştir.³⁵ Nahiv ve dil âlimi olan el-Kefertâbî, özellikle muhaddis oluşuyla tanınmıştır.³⁶ *Garîbü'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır.³⁷

15. EBÛ MUHAMMED el-BAĞDÂDÎ (541/1146)

Ebû Muhammed, Sıbtu'l-Hayyât Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Abdillah el-Mukrî el-Bağdâdî el-Hanbelî.

Nahiv âlimi, muhaddis ve fakîh olan Sıbtu'l-Hayyât, kırâat ilmine vukûfiyeti ve bu alandaki eserleri ile meşhur olmuştur.³⁸

Şaban 464/1072'de doğmuş, 28 Rebiülâhir 541/1146'da Bağdat'ta vefat etmiş ve Babü'l-Harb'e defnedilmiştir.³⁹

el-Îcâz fi'l-Kirâati's-Seb'a, *er-Ravzâ fi'l-Kirâat*, *el-Mübhic fi'l-Kirâat*,⁴⁰ *et-Tabsirâ li'l-Mübetedi* ve *t-Tezkirâ li'l-Müntehi* gibi kırâata dair eserleri yazmıştır.

et-Tabsira'nın bir nüshası, Süleymaniye Ktph. Feyzullah Efendi 10 no'da olduğu tesbit edilmiştir.⁴¹

³³ Kâtip. Çelebi. a.g.e. I, 236

³⁴ Halep yakınlarında bir yerleşim bölgesi.

³⁵ Nüveyhiz, a.g.e. II, 652

³⁶ Kehhâle. a.g.e. III, 786

³⁷ Kâtip Çelebi. a.g.e. II, 1208; İsmail Paşa, a.g.e. II, 87

³⁸ İsmail Paşa, a.g.e. I, 455

³⁹ Kehhâle. a.g.e. II, 260

⁴⁰ Dâvûdî, a.g.e. I, 297

16. EBU'L-HASAN el-BÂKÛLÎ (543/1143 den sonra)

Ebu'l-Hasan, Ali ibnü'l-Hüseyin b. Ali el-İsfahânî el-Bâkûlî ed-Darîr.

Hayatı hakkında geniş malûmat bulamadığımız müellifin 535/1141'de sağ olduğu⁴² belirtilirken, 543/1148 de vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur.⁴³

el-Beyân fî Şevâhidi'l-Kur'ân, İzâhü'l-Muaddalât fî ileli'l-Kur'ân, Keşf fî Nüketi'l-Meânî ve'l-İ'râb ve İleli'l-Kirâati'l Merviyyeti ani'l-Eimmeti's-Seb'a Bu son eserin bir nüshası Murad Molla Ktph. 302 no'da bulunduğu tesbit edilmiştir.

17. EBÛ'L-FETH eş-ŞEHRİSTÂNÎ (548/1135)

Ebü'l-Feth, Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî.

Şehristânî mütefekkir, mütefennin, fakîh bir zâttır. Ahmed el-Havâfî ile Ebû Nasr el-Kuşeyrî'den fikh, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den kelâm dersleri almıştır.⁴⁴

Şehristân'da⁴⁵ doğan Ebü'l-Feth, bir müddet Harzem'de ikâmet etmiş, sonra Horasan yoluyla Nisâbûr'a dönmüş⁴⁶ ve Şaban ayının sonlarına doğru 548/1135'te Şehristan'da vefat etmiştir.⁴⁷

Eş'arî mezhebine mensup olan müellif, özellikle *el-Milel ve'n Nihal* adlı eseri ile meşhur olmuştur. *Mefâtilü'l-Esrâr ve Mesâbihü'l-Ebrâr* isimli tefsire dair bir eseri olduğu ve bunun bir nüshasının Tahran Meclisü's Şûra el-Vatanî kütüphanesinde bulunduğu söylenmiştir. Bununla beraber *Yusuf Suresi'ne felsefî bir tefsir* yazdığı da nakledilir.⁴⁸

⁴¹ *el-Menhec fî'l-Kirâat* şeklinde de okunmuştur. (İsmail Paşa. a.g.e. I. 455)

⁴² *Kehhâle*, a.g.e. II. 430

⁴³ İsmail Paşa, a.g.e. I. 697

⁴⁴ *Bilmen*. a.g.e. II. 477

⁴⁵ Harzem ile Nisâbûr arasında bir yerleşim alanıdır.

⁴⁶ *Nüveyhiz*, a.g.e. II. 554

⁴⁷ *Kehhâle*, a.g.e. III. 422

⁴⁸ *Nüveyhiz*, a.g.e. II. 554

18. EBÛ HAFS el-CENZÎ (550/1155)

Ebû Hafs, Ömer b. Osman İbnü'l-Hüseyn b. Şuayb el-Cenzî.

Kenze⁴⁹ ahalisinden olan Ebû Hafs, Nahiv, Dil, Edebiyat ve Hadis tahsili görmüş, Bağdat'a giderek dönemin ileri gelen âlimleri ile görüşmüştür.⁵⁰

Sem'ânî, "el-Cenzî, bir tefsir te'lifine başlamıştı, fakat bitiremedi, şayet bitirebilseydi eşsiz bir eser olurdu" diyerek onun bir tefsir yazmaya başladığını belirtmiştir.⁵¹

14 Rebiülevvel 550/1155'de yetmiş aşkın bir yaşta iken vefat eden müellifin birçok eseri olduğu söylenmiştir.⁵²

Kaynaklarda sadece *Tefsîrü'l-Kur'ân* ismiyle bir tefsir yazmaya başladığı söylenilmektedir. Kütüphane kataloglarını incelememiz neticesinde müellifin,

Tefsîru'l-Fâtiha ismiyle Süleymaniye Ktph. Hamidiye 1457 no'da

Risâle fi İ'râbi'l-Besmele adıyla Süleymaniye Ktph. Lâleli 714 no'da,

Risâle fi İ'râbi Fâtihati'l-Kitâp ismiyle Süleymaniye Ktph. Lâleli 3432 no'da kayıtlı eserleri tesbit edilmiştir.

19. EBU'L-MEKÂRİM el-BAĞDÂDÎ (561/1166)

Ebü'l-Mekârim, Tâcuddin Mecdüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Hibetillah b. Muhammed b. Ali el-Muttalib.

Dil ve Hadis âlimi olan Ebu'l-Mekârim, Kâhire'de hadis dersleri almış, daha sonra Şam'a gitmiş⁵³ ve 561/1144'da burada vefat etmiştir.⁵⁴

⁴⁹ Şirvân ile Azerbeycan arasında bir şehirdir.

⁵⁰ Nüveyhiz, a.g.e, II, 554

⁵¹ Nüveyhiz, a.g.e, I, 396

⁵² Davûdî, a.g.e, II, 5

⁵³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 377

⁵⁴ İsmail Paşa, a.g.e, I, 699

Ebû Ubeyde Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî (401/1010)'nin *el-Garîbeyn* adlı eserini, *Muhtasarü'l-Garîbeyn* ismiyle ihtisâr etmiştir.⁵⁵

20. EBÛ SA'D es-SEM'ÂNÎ (562/1167)

Ebû Sa'd, Tâcuddin Abdülkerim b. Muhammed b. Abdilcebbâr Ahmet b. Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî es-Sem'anî.

Muhaddis, ve tarih âlimi olan Sem'anî, Mery'de doğmuş,⁵⁶ ilim tahsili için Irak, Hicaz, Şam, İsfahan gibi ilim merkezlerini dolaşmış, buralarda dönemin ileri gelen âlimlerinden, Fıkıh, Neseb, Tarih, ve Tefsir dersleri almıştır.⁵⁷

Fıkhen Şâfi mezhebine mensup olan müellif, büyük bir hadis hafızı olup bu konuda Horasan bölgesinin en önde gelen isimlerinden sayılmıştır.

Birçok eser⁵⁸ te'lif eden Sem'anî, 562/1167'de Merv'de vefat etmiştir. Özellikle el-Ensâb adlı eseri ile meşhur olan müellifin, ulumu'l-kur'ana dair eserleri şunlardır. *Tebyînü Meâdini'l-Meânî Limen ilâ Tebyîniha Deânî*, Kâtip Çelebi, K. Kerîm'in manalarını ihtiva eden muhtasar başka bir eseri daha olduğunu söyler.⁵⁹

21. EBÛ'N-NECÎB es-SÛHREVERDÎ (563/1168)

Ebû'n-Necîb, Abdülkâhir b. Abdillâh b. Ammûye b. Sa'd es-Sühreverdî.

Avârifü'l-Meârif sahibi Şihabüddin es-Sühreverdî (632/1234)'nin amcasıdır. Onun yetişmesinde büyük emeği olan Ebû'n-Necib es-Sühreverdî, 488/1096'da Sühreverd'de doğmuş. İlim tahsili için Bağdat'a gitmiş, burada birçok âlimden ders

⁵⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e. 1209

⁵⁶ İsmail Paşa, a.g.e. I, 608

⁵⁷ Nüveyhiz, a.g.e. I, 299

⁵⁸ Eserleri için bkz. İsmail Paşa, a.g.e. I, 608-609

⁵⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e. I, 342-343

almıştır. ⁶⁰Bir müddet Bağdat'ta Nizâmiye medresesinde müderrislik yapan müellif, daha sonra devrin çalkantıları sebebiyle bu görevi bırakmıştır. ⁶¹

Bağdat'ta ikâmet eden Sühreverdî, 563/1168'de burada vefat etmiştir. Kaynaklarda sadece Tefsir ilmiyle uğraştığı söylenirken, yaptığımız araştırmada, *Şerh Bâzı Elfâzi'l-Müşkile* isiminde Süleymaniye Ktph. Şehid Ali Paşa 453 no'da kayıtlı bir eseri tesbit edilmiştir.

22. EBÛ'L-ABBAS el-KAT'İYYU (563/1168)

EBÛ'l-Abbas, Ahmed b. Ömer İbnü'l-Hüseyin b. Halef el-Kat'ıyyu.

Tefsir ve hadis tahsil eden müellif, hanbelî fakihlerinden olup, iyi bir vaiz olmakla şöhret bulmuştur. ⁶²

Takriben 512/1112'de Bağdat'ta doğmuş, orada yetişmiş ve eğitim görmüştür. Cedel'de başarılı olduğu söylenen el-Kat'ıyyu 18 Ramazan 563/1167'de vefat etmiştir.

Kitabu 'ş-Şümül fî Esbabî'n-Nüzûl adlı eseri vardır. ⁶³

23. EBÛ ABDİLLAH, eş-ŞİRÂZÎ (565/1170 de sağ)

EBÛ Abdillah, Fahrüddin Sadru'l-İslâm, Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şirâzî el-Fârisî.

İbn Ebî Meryem ismiyle bilinmektedir. Şirâz'ın en iyi hatibi olarak vasıflanmış âlim ve edib bir zâttır. ⁶⁴

Fârisî kökenli olan müellif, uzun yıllar Mahmud b. Hamza el-Kirmânî (505/1111)'den ders almıştır. eş-Şirâzî'nin de sekiz ciltlik bir tefsiri ve Farsça bir şerhi olduğu söylenmektedir. ⁶⁵

⁶⁰ İsmail Paşa, a.g.e. I, 606

⁶¹ Nüveyhiz, a.g.e. I, 290

⁶² Nüveyhiz, a.g.e. I, 52

⁶³ Kehhâle, a.g.e. I, 216

⁶⁴ Kehhâle, a.g.e. IV, 23

Bir kısım kaynaklarda⁶⁶ 565/1170 de vefat ettiği söylenirken, diğer kaynaklarda ise bu tarihte sağ olduğu belirtilmiştir.

Müellifin eserlerinden bazıları şunlardır *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* (8 cilt), Tefsir bu isimle anıldığı gibi *Tefsîru İbn Ebî Meryem* adıyla da bilinmektedir. Ayrıca, *İze 'ş-Şemsu Küvviret* ismiyle İ.Ü. Merkez Ktph. Arapça 3801 no'da kayıtlı bir sûre tefsirine de rastlanmıştır.

24. EBU'L-MUZAFFER el -İRÂKÎ (567/1171)

Ebü'l-Muzaffer, Muhammed b. Es'ad b. Muhammed b. Nasr el-Hâkimî el-İrâkî.

Müellif, İbnü'l-Hakîm ismiyle bilinmektedir. Tefsir, Lügat, Nahiv ve Hanefî mezhebi üzerine fıkıh dersleri almıştır.⁶⁷ 484/1091'de Bağdat'ta doğmuş, orada yetişmiş ve Şam'da bir müddet ders vermiştir. Daha sonra Muînüddeve, İrâkî'nin adına bir medrese inşa ettirince, derslerine burada devam etmiştir.

Şam'da 567/1172 Muharrem ayında vefat eden müellifin yaşantısında hoş olmayan bazı durumların olduğu söylenmiştir.⁶⁸

Kaynaklarda *Tefsîru İbni Hakîm* ismiyle anılan bir tefsir yazdığı söylenmektedir.⁶⁹

25. EBÜ'L-BEREKÂT el -ENBÂRÎ (577/1181)

Ebü'l-Berekât, Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî eş-Şafîî.

Lügat, Dil, Edebiyat, Rical (tabakat) tarihini iyi bilen âlimlerdendir. Gençliğinden ölünceye kadar Bağdat'ta ikâmet etmiş, Nizâmiye medresesinde önce telebe olmuş, sonra burada müderrislik yapmaya başlamıştır.⁷⁰

⁶⁵ Bilmen a.g.e, II, 687

⁶⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e, 438

⁶⁷ Davûdi, a.g.e, II, 87

⁶⁸ Nüveyhiz, a.g.e, II, 491

⁶⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e, I, 437

Özellikle, dil üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur olan müellif, 513/1119'da doğmuş, 577/1181'de vefat etmiştir.⁷¹

Birçok eseri olan müellifin K.Kerim ilimlerine dair eseri, *el-Beyân fi l'râbi Garîbi'l-Kur'an* dır.

26. EBÛ MUSA el -MEDÎNÎ (581/1185)

Ebû Musa, Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Hâfiz el-İsfahânî eş-Şâfiî el-Medînî

Meşhur ve büyük hadis hafızı el-Medînî,⁷² hıfz ve isnad bakımından devrinin en önde gelen şahsiyetiydi. 501/1108'de⁷³ İsfahan'da doğmuş, Bağdat ve Hemedân'a seyahat etmiş ve 581/1185'de burada vefat etmiştir.⁷⁴

Birçok eseri bulunan müellif, Ebû Ubeyd Ahmed el-Herevî'nin *el-Garîbeyn (fi'l-Kur'an ve'l-Hadis)* adlı eserine bir tekmile yazmış ve bu eserine *Kitâbu'l-Muğîs (Tetimmetü'l-Garîbeyn)* ismini vermiştir.⁷⁵

27. EBÛ CA'FER el -MÂZENDERANÎ (588/1192)

Ebû Ca'fer, Reşidüddin Muhammed b. Ali b. Şehresûb es-Serevî eş-Şif et-Tabersî el-Mâzenderânî.

Şiâ'nın önde gelen âlimi olup İmâmiyye fakihlerindedir.⁷⁶ Kırâat, Nahiv, Hadis, Tefsir, Usûl ve Fıkıh ilimleri ile işğal etmiştir. Mâzenderanlı olup daha sonra buradan

⁷⁰ Nüveyhiz, a.g.e. I. 273.

⁷¹ İsmail Paşa, a.g.e. I. 519

⁷² İsfahan şehri (Medine) olduğu için bu nisbet ile anılmıştır.

⁷³ İsmail Paşa, a.g.e. II. 100

⁷⁴ Nüveyhiz, a.g.e. II. 595

⁷⁵ Eser matbûdur.

⁷⁶ Davûdî, a.g.e. II. 198

çıkarılmıştır. Bunun üzerine Bağdat'a gitmiş, daha sonra Haleb'e geçmiş ve orada 588/1192'de vefat etmiştir.⁷⁷

Sünnîler için Hâtîp el-Bağdadî ne ise, Şîîler için Ebû Ca'fer de o'dur.⁷⁸ ifâdesi ile mezheb içindeki önemi vurgulanan müellifin, birçok eseri vardır. Bunlar arasından Ulumu'l-Kur'an'a dair olanları şunlardır.

Esbabu Nüzûli'l-Kur'an veya *el-Esbab ve'n-Nüzûl alâ Mezhebi Âli'r-Resul*,⁷⁹
Te'vilü Müteşâbihatü'l-Kur'an.

28. EBU'L-HAYR et-TALKÂNÎ (590/1193)

Ebu'l-Hayr, Radiyyüddin Ahmed b. İsmail b. Yusuf b. Muhammed İbnü'l Abbas et-Talkânî el-Kazvînî eş-Şâfiî.

Devrinin en önde gelen âlimlerindedir. İbnü'n-Neccâr, "Şâfiîlerin reisi olduğunu, Mezheb, Usul, ve Tefsir'de imam olarak vasıflandığını" söyler.⁸⁰

512/1118 de Kazvin'de doğmuş, burada ve Nisâbur'da tahsil görmüştür. Birçok defa Bağdat'a gitmiş belli bir süre Nizâmiye medresesinde müderrislik yapmış daha sonra tekrar Kazvin'e dönmüş⁸¹ ve Muharrem 590/1193'te burada vefat etmiştir.⁸² *et-Tibyân fi Mesâil'l-Kur'an* adlı bir eseri olduğu, bu eserinde Hulûliyye ve Cehmiyye fırkalarının görüşlerine reddiyelerde bulunduğu söylenmiştir.⁸³

⁷⁷ Nüveyhiz, a.g.e, II, 580

⁷⁸ Davûdî, a.g.e, II, 190

⁷⁹ İsmail Paşa, *İzâhü'l-Mekunün*, II, 69

⁸⁰ Davûdî, a.g.e, I, 31

⁸¹ Nüveyhiz, a.g.e, I, 29

⁸² Kehhâle, a.g.e, I, 106

⁸³ Nüveyhiz, a.g.e, I, 29

29. EBU'L-BEKÂ el-UKBERÎ (616/1219)

Ebu'l-Bekâ, Abdullah b. Hüseyin b. Abdillâh en-Nahvî

Aslen Bağdat'lı olup, ailesinin Dicle yakınlarındaki Ukberâ kasabasına yerleşmesi sebebiyle Ukberî nisbesiyle meşhur olmuştur. Fakat kendisi Bağdat'ta yaşamış ve orada tahsil görmüştür.⁸⁴

Özellikle nahiv ilminde şöhret bulan Ukberî, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin de aralarında bulunduğu dönemin ileri gelen âlimlerinden islâmî ilimlere dair muhtelif dersler almış, kendisi de birçok talebe yetiştirmiştir.

Ukberî, Arap Dili ve Edebiyatı 'na olan vukûfiyetini Kur'an ve Hadis sahalarında yazdığı eserlerine yansıtmış. bu yönüyle meşhur olmuştur. Nahiv, Kırâat, Lügat, Hadis ve Tefsir de söz sahibi olduğu söylenen Ukberî, 7 Rebiülâhîr 616/1219'da Bağdat'ta vefat etmiş, Babu'l-Harp mezarlığına defnedilmiştir.⁸⁵

Kur'ân'ı Kerîm'in irâbına dair *I'râbu'l-Kur'an* adlı eseri bu konudaki en önemli eserlerden olup muhtelif baskıları yapılmıştır. Kütüphane kataloglarını incelememiz neticesinde Köprülü Ktph. Köprülüzâde 66 no'da *Tefsîru Ebi'l-Bekâ* ismiyle kayıtlı bir eser tesbit ettik, eser üzerindeki tetkikimiz, bu eserin bir tefsir kitabı olmayıp *I'râbu'l-Kuran* isimli eserin aynısı olduğu ve yanlışlıkla tefsir diye kaydedildiği görülmüştür.

⁸⁴ Davûdi, a.g.e, I, 218

⁸⁵ Nüveyhiz, a.g.e, I, 307

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEFSİRDE TAM BİLGİ SAHİBİ OLDUKLARI HALDE
BU SAHADA ESER VERMEYEN MÜFESSİRLER

Bu bölümde yer alan şahıslar tabakat kitaplarında müfessir olarak vasıflanmış kişilerdir. Bu kişiler hakkında *İmam fi't-Tefsir*, *Müfessir* gibi sıfatlar kullanılmış veya *tefsir yazdı*, *tefsir dersleri verdi* gibi ifadelerle bu ilimle uğraştıkları haber verilmiştir. Biz bu dönemde yaşayan müfessirleri birarada toplamayı tezin tamamlayıcı bir unsuru olarak kabul ettiğimiz için, bu kişileri vefat tarihleri itibariyle sıralayacağız.¹

1. Nâsır Hüsrev Hüsrev b. Hâris b. İsa b. Hasan el-Alevî el-İsfahânî (431/1039)
2. Ebu'l-Feth Ferec b. Ömer İbnü'l-Hasan b. Ahmed b. Abdilkerim el-Vâsıtî ed-Darîr (436 /1044)
3. Ebû Osman İsmail b. Abdirrahman b. Ahmed b. İsmail b. İbrahim es-Sâbûnî en-Nisâbûrî (449 /1057)
4. Ebû Bekir Ahmed İbnü'l-Hüseyn b. Ali b. Abdillâh b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî² (458/1065)
5. Ebu'l-Hasan el-Heysen b. Muhammed b. Abdilazîz el-İmam (467/1074)
6. Ebu'l-Hasan Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Muzaffer b. Muhammed b. Davûd b. Ahmed b. Muaz b. Sehl İbnü'l-Hakem b. Şîrâz ed-Davûdî el-Bûşencî (467/1074)
7. Ebû Salih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali el-Müezzîn en-Nisâbûrî (470/1077)
8. Ebû Ömer Muhammed b. Abdirrahman b. Ahmed en-Nesevî es-Şâfî (470/1077)

¹ Bu müfessirlerin isimleri genellikle Suyûtî, a.g.e; Davûdî, a.g.e ve Nüveyhiz, a.g.e.'den tesbit edilmiştir. Bu sebeple ayrıca referans vermeyi tezin hacmi nedeniyle gerekli görmedik.

² İmam Şâfî'ye nisbet edilen *Ahkâmu'l-Kur'an*'i derlemiştir bunun dışında tefsiri olmayan müellif bu sebeple müfessir sayılmıştır.

9. Ebû Sâd Abdullah b. Abdilkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (477/1084)
10. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebî Sa'd Ahmed İbnü'l-Hasan b. Ali Ahmed b. Süleyman el-Bağdâdî el-İsfahânî (480/1087)
11. Ebu Mes'ud Süleyman b. İbrahim b. Muhammed b. Süleyman el-Mîlencî el-İsfahânî (486/1093)
12. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Humeymâh er-Râmûşî (489/1095)
13. Ebû Tâhir İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Selemâsî (496/1102)
14. Ebu Vehb Münebbih b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Yenâl b. Ebî Ca'fer el-Muhlisî (496/1102'den sonra)
15. Ebu Muhammed Muhammed b. Muhammed b. Eyyûp el-Katavânî (506/1112)
16. Ebu Gâlip Şucâa b. Fâris İbnü'l-Hüseyn b. Garîb b. Beşîr es-Şeybânî ez-Zühî es-Sühreverdi el-Bağdadî (507/1113)
17. Ebû Bekir Muhammed b. Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî (510/1116)
18. Ebû Kâsım Selman b. Nâsır b. Umran b. Muhammed b. İsmail el-Ensârî en-Nisâbûrî (512/1118)
19. Ebu'l-Vefa Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdadî el-Hanbelî (513/1119)
20. Ebu'r-Ridâ Muhammed b. Ali b. Yahya b. Yusuf İbnü'l-Hüseyn b. Muhammed en-Nesefî el-Bağdadî (517/1123)
21. Ebû Bekir Ahmed b. İsmail b. İsa el-Gaznevî el-Cevherî (520'den sonra/1126)
22. Ebû İshak İbrahim b. Ali İbnü'l-Hüseyn eş-Şeybânî eş-Şâfî (523/1128)
23. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebi Bekir Ahmed el-İsferâyînî el-Endekânî es-Sûfî (526/1131) .
24. Zeyd İbnü'l-Hasan b. Muhammed b. Ahmet el-Yemân el-Fâyişî (528/1133)

25. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Ömer el-Kerecî eş-Şâfiî (532/1137)
26. Ebû Ğânim Muhammed İbnü'l-Hüseyin İbnü'l-Hasan İbnü'l-Hüseyin b. Zînet eş-Şeyh el-İsfahânî (533/1138)
27. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fadl el-Hâtibî el-Kazvînî (533/1138)
28. Ebu'l-Hasan Cemalu'l-İslâm Ali İbnü'l-Müslim b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Feth es-Sülemî ed-Dimesşkî (533/1138)
29. Ebu'l-Kâsım Şerefü'l-İslâm Abdulvehhâb Abdilvahid b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanbelî eş-Şîrâzî (536/1141)
30. Ebû Mansûr Mahmud b. Ahmed b. Abdilmünim el-İsfahânî (536/1141)
31. Ebu'l-Berekât Ömer b. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Hüseyin el-Alevî el-Kûfî ez-Zeydî (539/1144)
32. Ebu'l-Fadl Rüknuddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emîreveyh el-Kirmânî (543/1148)
33. Ebu'l-Mehâsin Fahrüzzaman Mesud b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Abbas es-Savânî el-Beyhakî (544/1149)
34. Ebu'l-Fedâil Sa'd b. Muhammed b. Mahmud el-Meşşât (546/1151)
35. Ebû bekir Muhammed b. Mansûr b. İbrahim el-Kasrî el-Bağdadî (547/1152)
36. Ebû Nasr Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Bûşencî (548/1153)
37. Ubeydullah b. İbrahim b. Ebi Bekir en-Nesâî et-Teftezânî (550/1155)
38. Ebu'l-Hasan Burhanuddin Ali İbnü'l-Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed el-Vaiz el-Gaznevî (551/1156)
39. Ebu'l-Mekârîm Ahmedşâd b. Abdisselâm b. Mahmud el-Gaznevî (552/1157)
40. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilhamid İbnü'l-Hüseyin b. Hamza el-Üsmendî es-Semerkindî (552/1157)

41. Ebu'l-Mehâsin Mahmud b. Ahmed İbnü'l-Ferec b. Abdilazîz es-Sağdı es-Sâğircî es-Semerkindî (555/1160)
42. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. Ali el-Alevî el-Hüseyin el-Hanefî es-Semerkindî (556/1160)
43. Ebu'l-Hasan Sadaka İbnü'l-Hüseyin b. Ahmet el-Vâsıtî (557/1161)
44. Ebû Abdillah Muhammed İbnü'l-Hüseyin b. Muhammed İbnü'l-Hüseyin b. Ali b. Ya'kub el-Ezdî el-Mervezî ez-Zâğulî (559/1163)
45. Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hüseyin b. Ahmed er-Râzî eş-Şîi el-Huzâî en-Nisâbûrî (560/1164)
46. Ebû Şucâ Ömer b. Muhammed b. Abdillah el-Belhî el-Bistâmî (562/1166)
47. Ebu'l-Abbas el-Hadr b. Nasr b. Akîl b. Nasr el-Erbîlî (567/1171)
48. Sâbıkuddin Yahya b. Sa'dûn b. Temman el-Ezdî el-Kurtubî (567/1171)
49. İzzüddin Ali b. Fadlillah b. Ali el-Hüseyinî er-Râvendî (570 sonra/1174)
50. Ebû Abdillah Mesud b. Mahmud b. Ahmed b. Abdilmünim b. Mâşâzeh el-İmam el-İsfahânî (576/1180)
51. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdilkerim el-Kerecî (577/1181)
52. Ebu'l-Meâli Kutbuddin Muhammed b. Mesud eş-Şeyh el-İmam et-Tariysîsî en-Nisâbûrî (578/1182)
53. Muhammed b. Abdilkerim İbnü'l-Fadl el-Kazvîni er-Râfî (580/1184)
54. Ebû Muhammed Abdülmahmud b. Ahmed b. Ali İbn Cündî (586/1190)
55. Ebû Abdillah Muhammed b. Es'ad b. Ahmed ez-Zâkânî el-Kazvîni (589/1193)
56. Fahrüddin Muhammed b. Ebi Ali b. Ebi Nasr b. Ebi Saîd en-Nûkânî(592/1195)
57. Ebû Muhammed Takiyyüddin Talha b. Muzaffer b. Gânim el-Alsî (593/1196)
58. Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Necâ el-Ensârî İbn Nüceyye (599/1201)
59. Ebû Bekir Vechüddin el-Mubarek İbnu'l-Mubarek b. Saîd İbnü'd-Dehhan el-Vasıtî(612/1215)

SONUÇ

Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirlerini ele aldığımız bu çalışma ile bildiğimiz kadarıyla tefsir tarihinin bu en yoğun dönemi ilk defa incelenmektedir. Çalışmamızda bu dönem müfessirlerini tesbit edip eserlerini tanıtmaya çalıştık. Sadece bu dönemde yaşayan müfessirlerin ve eserlerinin listesini hazırlamaktan ziyade, dönemin tefsir kültürünü gücümüz nisbetinde yansıtmayı hedefledik.

Araştırmamızda 158 müfessir ele alınmıştır. Bunlardan 32 tanesi eserleriyle birlikte ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Kaynaklarda eserleri zikredilen 37 müfessirin bu eserleri yaptığımız araştırmalarda kütüphanelerimizde bulunamamış bu sebeplesadece müelliflerin ismi ve eserleri zikredilmiştir. 29 müellif ise, Sûre tefsiri ya da Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eser yazmışlardır. Geriye kalanların ise kaynaklarda müfessir oldukları belirtilmesine rağmen eser yazmadıkları görülmüştür.

Araştırmamız neticesinde ele ettiğimiz sonuçları dönemin ilmî yapısı, tefsirin gelişim süreci ve müfessir -çevre ilişkisi açısından değerlendirdik.

Selçuklular döneminde, Nizâmîye medreseleri sayesinde ilim merkezleri coğrafyanın her bölgesine yayılmaya çalışılmış, herhangi bir bölgede bulunan bir âlim adına o bölgede medrese inşa edilerek ilme ve âlime iltifat edilmiştir. Bu medreseler sayesinde Ehl-i Sünnet düşüncesi, (başta Bâtinilik, Şiâ ve Mu'tezile olmak üzere) diğer fırkalar karşısında desteklenmiş, böylece gelişme imkanı bulmuştur.

Dönemin ilim dili Arapça'dır. Yazılan eserlerin çoğu bu dil ile yazılmış olup bazı Farsça eserlere de rastlanmaktadır. Türkçe'nin devlet dili olarak kullanılması, Türklerin daha ziyade orduyu oluşturmaları ve fetihlerle uğraşmaları gibi sebeblerle bu dönemde Türkçe ile yazılmış herhangi bir esere rastlanmamıştır. Ayrıca İslâmî ilimlerle iştigal eden diğer Türk âlimler gibi Türk müfessirler de eserlerini, dönemin ilim dili Arapça ile yazmışlardır.

Dönemin önemli olaylarından birisi de Felsefe-Din ilişkileri açısından yaşanan süreç olmuştur. Fârâbi, İbn Sînâ ile İslâmî ilimlere giren Yunan düşüncesi, Gazzâlî ile tartışılmaya başlanmış, diğer yandan Mu'tezile ile başlayan akılcılık sünî âlimler tarafından da belirli ölçülerde kullanılmıştır. Bu sebeple dönemin tefsir kültüründe her iki eğilimin yansımaları görülmektedir. Mesela Gazzâlî ile mantık ve bilimsel veriler tefsir ilmine sistemli bir şekilde girmiş, bu durum Râzî'nin ansiklopedik tarzdaki tefsiri ile zirveye çıkmıştır.

Selçuklular dönemi tefsir kültürünün kaynakları arasında Ferrâ (207/822), Taberî (310/922), Zeccâc (311/ 923), Sülemî (412/1021) ve özellikle Sa'lebî (427/1035)'yi sayabiliriz. Ferrâ ve Zeccâc dil konusunda, Sülemî ise tasavvufî tefsirde etkili olmuştur. Bilindiği gibi Taberî ve Sa'lebî mevcut rivâyetleri elden geldiğince toplamaya çalışmışlardır. İşte toplanan bu rivayetlerin tasnif ve tanzimi ve belirli ölçülere göre ayrıştırılması incelediğimiz dönemde yapılmıştır. Bu sebeple döneme tasnif, tertip, tahlil ve tanzim dönemi diyebiliriz.

Bu dönem tefsirlerinde tasnif açısından görülen yeniliklere gelince, bazı müfessirler eserlerinde kullandıkları rivâyetlerin kendilerine kadar ulaşan isnad zincirini, eserlerinin girişinde zikretmişler, tefsirin içinde bir daha bu senedleri tekrar etmemişlerdir. Aynı zamanda müfessirlerin çoğunluğu eserlerinde kullandıkları rivâyetleri ve istifâde ettikleri kaynakları hocaları vasıtasıyla kendilerine kadar ulaşan bir zincirle eserin musannafından almışlardır.

Büyük Selçuklular Döneminde yazılan tefsirlerin tamamı yakını te'lifdir. Şerh ve hâşiye yok denecek kadar azdır. Buna karşılık ismi şerh ve hâşiye olmasa da aynı işlevi gören, derleme ve ihtisar çalışmaları yapılmış, genellikle mevcut rivayetler özetlenmiş ve anlaşılır şekilde cem'edilmiştir. Dönem öncesinde te'lif edilen Sa'lebî ve Taberî gibi müfessirlerin eserleri esas alınmış, bunlardaki bazı mevzû' haberler temizlenmeye çalışılmıştır.

Bu dönem tefsirlerinden bazıları meâl tipindedir. Dönem başlangıcında müfessirler az veya orta hacimli eserler yazma meylinde olmuşlar. Buna mukabil dönem sonlarında Râzî'nin eseri gibi geniş hacimli eserler yazılmıştır. Bunun, yeni müslüman olan bir

kitlenin öncelikle mesajın özünü kavrayıp daha sonra ayrıntıları inceleme isteğinden kaynaklandığını düşünürüz.

Hicri II. asırdan itibaren gelişmeye başlayan Arap dili zamanla tefsirlerde etkili olmaya başlamıştır. Ferrâ, Zeccâc, Ebû Ubeyde'den sonra dönemimiz müfessirlerinden Abdulkâhir el-Cürçânî ile Belâgat ilmi disipline edilmiş ve bütün tefsirler de yer almaya başlamış, Zemahşerî ile zirveye çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde İ'râbu'l-Kur'ân, Garibu'l-Kur'ân, Müşkulu'l-Kur'ân tarzında müstakil kitaplar yazılarak, Kur'an'ın dil yorumlarıyla anlaşılması yoğunluk kazanmıştır.

Yaptığımız araştırmada çeşitli tefsir ekollerinin en önemli örneklerinin bu dönemde te'lif edildiği görülmüştür. Bu açıdan incelediğimiz dönemin Tefsir Tarihi açısından altın çağ olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmiye medreseleri sebebiyle Mu'tezile mezhebi düşünce olarak zayıflarken metod olarak etkisini devam ettirmiştir. Dolayısıyla dil ve belâgat yorumları, sünnîler tarafından da benimsenmiş, Mu'tezile'yle mücadelede onların akılcı metodları kullanılmıştır. Bu dönemde Mu'tezile inhitata girmesine rağmen Şerif Murtaza, Zemahşerî gibi önde gelen mu'tezile âlimleri, mu'tezilenin en temel tefsirlerini incelediğimiz dönem içinde yazmışlardır.

Selçuklular döneminde Ehl-i Sünnet dışında en fazla Şiâ mezhebinin etkili olduğu görülmektedir. Şiî Büveyhîlerin desteğiyle ayakta duran bu mezhebin en temel ve ilk tam tefsir kitapları Tûsî ve Tabresî tarafından bu dönemde te'lif edilmiştir. Bu eserlerde görülen yenilik, eserlerin tam tefsir olmaları ve aşırılıklardan uzaklaşmanın başlamasıdır.

Bu dönemde Ahkâm tefsirleri de ihmal edilmemiştir. Herrasî Ahkâmu'l-Kur'ân'ı telif etmiş, Beyhâkî İmam Şafî'nin görüşlerini toplayarak Ahkâmu'l-Kur'ân adıyla yayınlamıştır.

Hicri V. Asırda tasavvuf kurumlaşmaya başlamıştır. Bu sebeble incelediğimiz dönemde İşârî tefsirde büyük gelişme görülmektedir. Daha önce şifâhî nakillere dayanan tefsirler yerini müstakil eserlere bırakmıştır. Bilindiği gibi Sülemî, Taberî'nin yaptığı görevi sûfi tefsir rivayetlerinde yapmış, mevcut görüşleri biraraya toplamıştır. Kuşeyrî, hocası Sülemî'nin eserini esas almış, tıpkı Vahidî ve Beğavî'nin, Sa'lebî'nin tefsirine yaptıkları mevzû' haberleri temizleme işini, Sülemî'nin tefsirine uygulamıştır. Sûfiler arasında yaygın bazı mevzû hadisleri kullanmadan zâhire uygun İşârî tefsir yazarak bir

çığır açmıştır. Gazzalî de Bâtînîlerle mücadele ederken aynı zamanda zâhirden uzaklaşan sûfileri de hedef alarak Kuşeyrî'yi desteklemiştir. Böylece makbul işârî tefsirin en güzel örneği olan Letâifu'l-İşârât bu dönemde yazılmış ve bu çalışmalarla bâtinî yorumlar kayıt altına alınmıştır.

İncelediğimiz dönemde yaşamış olan müfessirlerin birçoğu eserlerinde öncelikle fikhen ve itikaden mensup oldukları mezheplerin anlayışlarına bağlı kalmışlardır. Diğer yandan bir müfessir hangi konuda ihtisas sahibi ise K.Kerim'e o açıdan yanaşmış ve çoğunlukla eserine o yönünü aksettirmiştir. Meselâ, Vahidî'nin tefsirinde nuzûl sebepleri İbn Cevzî'de nâsîh mensuh, Secâvendî'de kırâat ve vakıflar, Ragıb'ın eserinde müfredât, Kirmanî'de tekraru'l-kur'âna ait yorumlar çoğunluktadır.

Selçuklular döneminde, mevcut rivayetleri toplama süreci sona ermiş ve bu rivayetler tenkid ve tahlile tâbi tutulmaya başlanmıştır. Bu dönem te'lif dönemi olduğu gibi tertib ve tasnifteki yenilikler ile dikkati çekmektedir. Selçuklular dönemi müfessirleri kendilerinden önceki dönemin tefsir kültürünü değerlendirerek, kendilerinden sonraki Osmanlılara kaynaklık eden önemli eserler yazmışlardır. Osmanlılar da bunlar üzerine yaptıkları şerh, hâşiye gibi çalışmalarla bu kültürü devam ettirmişlerdir. Bu sebeble Selçuklular dönemi, Tefsir Tarihi'nde ikinci bir atılım dönemi olup, mevcut rivâyetlerin tahlili ve tasnifi bu devirde başlamıştır. Diğer ilimlerden de istifade edilerek tefsir ilmi genişletilmiş ve geliştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

-Abay, Muhammed,

Osmanlı Dönemi Müfessirleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992

-Abidu, Hasan Yunus Hasan,

Dirâsat ve Mebâhis fi Tarihi 'l-Müfessir ve Menâhicü 'l-Müfessirîn, Kâhire, bt.y.

-Abdülbâkî, M. Fuad,

Mu'cemu 'l-Müfehres li Elfâzi 'l-Kur 'ân, İstanbul, bt.y.

-Aclûnî, İsmail b. Muhammed,

Keşfu 'l-Hafâ, Beyrut, 1352.

-Afaf, Abdülğafur Hamîd,

el-Beğavî ve Menhecühü fi 't-Tefsîr, Bağdat, 1983.

-Albânî, Muhammed Nâsiruddin,

Silsiletü 'l-Ehâdisi 'd-Daîfe, Beyrut, 1985.

-Ali, Şevah İshak,

Mu'cemu Musannefâti 'l-Kur 'ânî 'l-Kerîm, Riyad, bt.y.

-Âsım Ahmed Efendi,

Kamus Tercemesi, I-III, İstanbul, 1305.

-el-Attâbî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed,

Tefsîrü 'l-Attâbî, Süleymaniye Ktph, Şehid. Ali Paşa nr. 89.

-Ateş, Süleyman,

"İmâmiyye Şiasî'nun Tefsîr Anlayışı", A.Ü. İlâhiyat Fak. Dergisi.S,20, Ankara,1975,s. 140-172

İşârî Tefsîr Okulu, Ankara, 1974.

Kur 'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli,istanbul, bt,y

-el-Bakkâlî, Ebu'l Fadl Muhammed,

Tefsîru 'l-Bakkâlî, Süleymaniye Ktph, Damat. İbrahim Paşa nr. 99

Terâcîmü 'l-Eâcim, Süleymaniye Ktph, Fatih nr. 5176

-el-Baklî, Ruzbihan,

Arâyasü 'l-Beyân fî Hakâyiki 'l-Kur 'ân, I-II, Hindistan, bt.y.

-el-Beğavî, Hüseyin b. Mesûd,

Meâlimü 't-Tenzil, Tah; Hâlid Abdurrahman el-Ikk, Mervan Sivar, Beyrut, 1987.

-Bilgin, Mustafa,

Tefsîrde Mu'tezile Ekolü, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991

-Bilmen, Ömer Nasuhî,

Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü 'l-Müfessirîn, İstanbul, 1973.

-Brockelmann, Carl,

Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL), I-II, Leiden, 1943.

Erster Supplementband, I-II, Leiden, 1937.

-Cebûrî, Ebu'l-Yakzan Atiyye,

Dirâsât fî 't-Tefsîr ve Ricâluhu, Beyrut, 1986.

-Cerrahoğlu, İsmail,

"*Abdurrahman İbnü 'l-Cevzî ve Zadü 'l-Mesîr fî İlmi 't-Tefsîr Adlı Eseri*" A.Ü.
İlâhiyat Fak. Dergisi, S.29, Ankara, 1987, s.127-134.

Tefsîr Tarihi, I-II, Ankara, 1988.

-Cündioğlu Düccane,

Tefsirde Helenizm, Bilgi Hikmet Dergisi, 993/4, İstanbul, 1993, s. 152-168

-Cürcânî, Abdülkâhir,

Esrâru 'l-Belâğa, Mukaddime; M. Reşid Rıza, Lübnan ,1982.

-el-Cüveynî, Ebû Muhammed,

Tefsîru 'l-Cüveynî, İ.Ü.Merkez Ktph, Arapça nr. 1810

-el-Cüveynî, Mustafa es-Sâvî,

Menhecü 'z-Zemahşerî fî Tefsîri 'l-Kur 'ân, Kâhire. bt.y.

-Çağatay, Neşet; Çubukçu İ. Âgâh,

İslâm Mezhepler Tarihi, Ankara, 1985

-Çakan, İsmail Lütfi,

Hadis Edebiyatı, İstanbul, 1992.

-Çelebi, Ahmed,

İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Ter: Ali Yardım, İstanbul, 1983.

-Çubukçu, İ. Âgâh,

Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi, Ankara, 1970.

-Davûdî, Safvan Adnan,

el-Müfredât li 'Elfâzi 'l-Kur 'ân, Mukaddimesi, Beyrut, 1992.

-Davûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmet,

Tabakâtü 'l-Müfessirin, Tah: Ali Muhammed Ömer, Kâhire, 1994.

-Demir, Ziya,

Osmanlı Müfessirleri ve Tefsîr Çalışmaları (Kuruluştan X-XVI. asrın sonuna kadar), (Basılmamış Doktora Tezi). M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

-Duman, M. Zeki,

"İmam Gazzâlî'nin Tefsîr Anlayışı Metodu ve Tefsîri" Erciyes, Üniversitesi. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı:6, Kayseri, 1989, s. 61-77

-Ebû Davûd, Süleyman İbnü'l-Eş'as, es-Sicistânî,

es-Sünen, İstanbul, 1981

-Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed,

el-İsrâiliyyât ve 'l-Mevzûat fî Kütubi 't-Tefsîr, Kâhire, 1408.

-Ebû Zehra, Muhammed,

İslâm'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, Çev: Ethem Rûhi Fiğlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, Ekim 1970.

-Eroğlu, Ali,

Müfessir el-Beğavî ve Tefsîrindeki Usûlü, (Basılmamış Öğretim Üyelği Tezi), Erzurum, 1982.

-el-Gaznevî, Ali b. İbrahim,

Taksîrü 't-Tefsîr, Süleymaniye Ktph, Hekimoğlu nr. 582.

-el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed,

Mişkâtü 'l-Envâr, (Mecmûa Resâili 'l-İmâm el-Gazzâlî), Beyrut, 1986, I, 1-48

Mîzânü 'l-Amel, Mısır, bt.y.

İlcâmü 'l-Avam an İlmi 'l-Kelâm, (Mecmûa Resâili 'l-İmâm el-Gazzâlî), Beyrut, 1986, IV, 60-120

- İhyâu Ulûmi 'd-Din*, Mısır, bt.y. I-IV
el-Mustasfâ min İlmi 'l-Usûl, Beyrut, 1324h. I-II
el-Munkızu mine 'd-Dalâl, Kâhire, 1988
- Günay Tümer; Abdurrahman Küçük,**
Dinler Tarihi, Ankara, 1993.
- **Hâkim, Ebû Abdillâh, en-Nisâbüri,**
el-Müstedrek li 's-Sahîhayn, Beyrut, bt.y.
- el-Hâkimî, Abdülhamit b. Abdilmecid,**
Tahlisü 'd-Dürer, Nuruosmaniye Ktph. nr. 180.
- el-Hamevî, Yakut b. Abdillâh,**
Mu'cemu 'l-Buldan, Tah: Ferid Abdulaziz el Cündî, Beyrut, bt.y. I-VI
- el-Hamevî, Yakut b. Abdillâh,**
Mu'cemu 'l-Udebâ (İrşadi 'l-Erîb ilâ Ma'rifeti 'l-Edîp) Tah: İhsan Abbas, I-VII,
Beyrut, 1993.
- Hatip, et-Tebrizî,**
Tefsîru 'l-Hatîp, Süleymaniye Ktph, nr. Hamidiye 59
- el-Herrâsî, İlkıyâ Ali b. Muhammed,**
Ahkamü 'l-Kur 'ân, Mısır, bt.y
- el-Herevî, Ebû İsmail el-Ensârî**
Tefsîru 'l Kur 'ân, Beyazıt Devlet Ktph., Beyazıt nr. 8309
- Hoca, Nazif,**
Ruzbihan el-Baklî ve Kitap Kaşf al Asrar ile Farsça bazı şiirleri, İstanbul, 1971.
- el-Hûfî, Ahmed Muhammed,**
ez-Zemahşerî, Mısır, 1980,
- İbn Âşur, Muhammed Fâdî,**
et-Tefsîr ve Ricâluhu, Kâhire, 1970.
- İbn Ebî Usaybia,**
Uyûnu 'l-Enbâ fî Tabakâti 'l-Etibba, Tah: Nizar Rıza, Beyrut, bt.y.
- İbn. Hallikân, Şemsüddin Ebu'l-Abbas,**
Vefeyâtu 'l-A'yan, I-VIII, Beyrut, bt.y.

-İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İsmail,

el-Bidâye ve 'n-Nihâye I-XV, Tah: Ahmed Abdulvehhab Fetih, Kâhire, 1994.

Tefsîru'l Kura'ni'l-Azîm, I-IV, Daru'l-Mearif, Beyrut, 1989.

-İbn Mâce, Muhammed İbn. Yezid el-Kazvîni,

es-Sünen, Tah: M. Fuad Abdülbâkî, İstanbul, bt.y.

-İbn Tağrıberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehasin el-Hanefî,

en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve 'l-Kâhire, Kâhire, bt.y.

-İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalim,

Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr, Tanta, 1988.

-İbnü'l Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman,

Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr, I-IX, Dimeşk, 1964

-İmamoğlu, M. Ragıb,

İmam Ebu Mansûr el-Mâturidî ve Tevilâtu'l-Kur'ândaki Tefsîr Metodu,
Ankara, 1991.

-el-İsfahânî, Ragıb,

el-Müfredât fi Garâibi'l-Kur'ân, Beyrut, bt.y.

el-Müfredât fi Elfâzi'l-Kur'ân, Tah: Safvan, Adnan Davud, Beyrut, 1992.

Tefsîru'r-Ragıb, Süleymaniye Ktph, Ayasofya, nr. 212

-İsmail Paşa, el-Bağdadî,

Hediyetü'l-Ârifin Esmâi'l-Muellifin ve Âsârü'l-Musannifin, I-II, Beyrut, 1990.

Îzâhu'l-Mekrûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn. I-II, Beyrut, 1990.

-İsnevî, Abdurrahim,

Tabakâtu's-Şâfiyye, Beyrut, 1987.

-Kafesoğlu, İbrahim,

Selçuklu Tarihi, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1992.

-Karahan Abdülkerim,

"et-Tûsî", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B, İstanbul, 1978, XII/2, 130-132

-Karatay, Fehmi Edhem,

İstanbul Üniversitesi Arapça Yazmalar Kataloğu, İstanbul, 1951.

-Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh ei-İstanbulî (Hacı Halife),

Keşfü'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve 'l-Funûn, I-II, Beyrut, 1990.

-Kavakçı, Yusuf Ziya,

Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları, Ankara, 1976.

-Kehhâle, Ömer Rıza,

Mu'cemu'l-Müellifîn, I-IV, Beyrut, 1993.

-Keskin, Hasan,

Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî ve Lübabu't Tefâsîr Adlı Tefsîri, (Basılmamış Doktora Tezi), Maramara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993.

-el-Kettânî, Şerif Muhammed b. Ca'fer.

er-Risâletü'l-Mustatrefe, İstanbul, 1986.

-el-Kirmânî, Ebu'l Kâsım Mahmud b. Hamza,

Lübabu't-Tefâsîr, Süleymaniye Ktph, Mesihpaşa, nr. 208;

----- Süleymaniye Ktph. Fatih, nr. 417.

el-Bürhân fî Tevcîhi Müteşâbihi'l-Kur'ân, Tah: Abdülkadir Ahmet Ata', Beyrut, 1986.

-Köymen, Mehmet Altay,

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan Zamanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, Ankara, 1979.

-Kufralı, Kâsım

"Gazzali" İslâm Ansiklopedisi, M.E.B, İstanbul, 1978, IV, 748-760

-el-Kureşî, Ebû Muhammed, Abdülkadir,

el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakati'l-Hanefiyye, Kâhire, 1993.

-el-Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin,

Kuşeyri Risâlesi, Terc: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.

Letâifu'l-İşârât, Tah: Dr. İbrahim Besyûnî, Mısır, 1981.

et-Teyisîr fî İlmi't-Tefsîr, Süleymaniye Ktph, Lâleli, nr. 198.

-el- Kuşeyrî, Abdurrahim,

et-Tefsîru'l-Muhtasar min Tefsîri'l-Basût, İ.Ü. Merkez Ktph, Arapça nr. 3228

-el-Krftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf,

İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kâhire, 1980

-Lâmiî Çelebi, Mahmud b. Osman,

Nefahâtu 'l-Üns Tercemesi, İstanbul, 1980.

-Mâturidî, Ebu Mansûr, Muhammed b. Muhammed,

Tevlâtu Ehli 's-Sünne, Tah: Dr. İbrahim Avdûn; Seyyid Avdûn, Kâhire, 1971.

-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed,

en-Nüket ve 'l-Uyûn (Tefsîru 'l-Mâverdî) Talik: Seyyid, Abdulkaksûd b. Abdirrahim, I-VI, Beyrut 1992.

-Mehdî, Cevdet Muhammed Muhammed,

el-Vâhidî ve Menhecuhu fi 't-Tefsîr, Kâhire, bt.y

-Merçil, Erdoğan,

Kirman Selçukluları, Ankara, 1989.

Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

-Muhsin, Abdulhamid,

Râzî Müfessiran, Bağdat, 1974.

-Müni' Abdülhalim Mahmud,

Menâhicü 'l-Müfessirîn, Kâhire, 1954

-Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî,

el-Câmiu 's-Sahih, İstanbul, bt.y.

-Na'na, Remzi,

el-İsrâiliyyât ve Eseruha fi Kütübi 't-Tefsîr, Beyrut, 1970

-Necmuddinu'l-Kübra,

Aymu 'l-Hayat, Süleymaniye Ktph, H. Hayri Efendi nr. 180.

-en-Nesefî, Ebu Hafs Necmüddin Ömer,

et-Teyisîr fi 't-Tefsîr, Süleymaniye Ktph, Ayasofya nr.94;

----- Süleymaniye Ktph, Kadızâde Mehmet nr. 24.

-en-Nisâbü'rî, Ebu 'l-Kâsum Necmüddin,

İcâzü 'l-Beyân an Meânîl-Kur 'ân, İ.Ü. Merkez Ktph, nr. 553.

-Nüveyhiz Âdil,

Mucemu 'l-Müfessirîn min Sadri 'l-İslâm Hatte 'l-Asri 'l-Hâdir, Beyrut, 1983.

-Özaydın, Abdülkerim,

Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

-Özel, Ahmet,

Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara, 1990.

-Philip K. Hitti,

Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev: Salih Tuğ, I-II., İstanbul, 1980.

-Râvendî. Kutbuddin Ebu'l-Hüseyn Sa'd b. Hibetillah,

Fıkhu'l-Kur'ân I-II, Tah: Seyyid Ahmed el-Hüseyn; Seyyid Mahmud Merâşa, Necef, 1305.

-es-Safedî, Salahuddin İbn İbek,

el-Vâfi bi'l-Vefeyât, Wiesbaden, 1983

-es-Secâvendî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfur,

Aynü'l-Meânî fi't-Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî, Süleymaniye Ktph, Murad Buhari nr. 39; İbrahim Efendi nr. 71; Kadızâde Mehmet Efendi nr. 15; Yazma Bağışlar nr. 3772,

-es-Sem'anî, Ebu Sa'd Abdülkerim,

el-Ensâb, I-X, Beyrut, 1980.

-Sofuoğlu, Mehmed,

Tefsîre Giriş, İstanbul, 1981

-Subkî, Tâcüd'd-Din, Ebû Nasr Abdulvahhab,

Tabakâtu's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ, Tah: Mahmud, Muhammed et-Tennâhî, Abdulfettah. Muhammed el-Hulv, Mısır, 1965,

-es-Sühreverdî, Şihabuddin Ebu'l-Hafs,

Nuğbetü'l-Beyân, Süleymaniye Ktph, Hacı Beşirağa (Eyüp) nr. 24.

Avârifü'l-Meârif, Neşre hazılayanlar: H. Kâmil Yılmaz; İrfan Gündüz, İstanbul, 1989

-es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebibekir,

Tabakâtü'l-Müfessirîn, Beyrut, bt.y

-Storey, C. A,

Persian Literature, I-III, London, 1953.

x

- Şâfiî, Muhammed b. İdris,**
er-Risâle, Tah: Muhammed, es-Seyyid, el-Geylânî, by.y, 1969.
- Şahinoğlu, Nazif,**
“*Arayisu 'l-Beyân*” D.İ.A, İstanbul, 1995, III, 265
- eş-Şerif Murtaza,**
el-Emâli (Ğurerü 'l-Fevâid ve Dürerü 'l-Kalâid), Tah: Muhammed Ebu'l- Fadl İbrahim, Kâhire,1954
- et-Tabersî, Emînüddin Ebû Ali,**
Mecmeu 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur 'ân, I-X, Beyrut,1994
Cevâmiu 'l-Câmi , Süleymaniye Ktph, Hamidiye nr.71
- Tancî, Muhammed b. Tavit,**
“*Gazzâli 'ye göre Kur 'ânın Tefsîri*” Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, c:IV, S:13, Ankara,1961,s. 9-18
- Taşköprüzâde, Ahmet Efendi,**
Mevzuâtü 'l-Ulûm, I-II, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1313.
- Teftezânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer,**
Şerhu 'l-Akâid, Çev: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1980
- et-Tirmizî, Ebû İsa b. Sevra,**
Sünenü 't-Tirmizî, Beyrut, bt.y.
- Turan, Abdülbâkî,**
“*Kuşeyrî ve Letâifu 'l-İşârât İsimli Tefsîri*” Selçuk Üniversitesi. İlähiyat Fak. Dergisi, S. 4, Konya, 1991,
- Turan, Osman,**
Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965
- Türker, Mübahat,**
Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasabetleri, Ankara, 1956.
- Unat, Faik Reşit,**
Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara, 1994.
- Ubeyde, Kamil Muhammed,**
ez-Zemahşeri, el-Müfessir el-Beliğ, Beyrut, 1994

-Uludağ, Süleyman,

Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri), Ankara, 1991

-Ünalın, Abdülkerim,

İlkıyâ el-Herrâsî ve Ahkamu'l-Kur'ân'ındaki Metodu, (Basılmamış Y.Lisans tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990.

-el-Vâhidî, Ali b. Ahmet en-Nisâbûrî,

el-Vasît fî Tefsîri'l Kur'âni'l-Mecîd, I-IV, Beyrut, 1994.

el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'ân, Tah. Safvan Adnan Davûdî, I-II., Beyrut, 1995

-Yakıt, İsmail,

Türk İslâm Düşüncesi'nde Ebced ve Tarih Düşürme, İstanbul, 1993

-Yıldız, Sakıp,

"Osmanlı Tefsîr Haraketine Toplu Bakış" Uludağ Üniv, İlahiyat Fak, Dergisi, Bursa, 1987, Aynı basım

-ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin,

et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, I-II, Kâhire, 1976

-ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed,

Tezkiratü'l-Huffâz, I-IV, Haydarabad, 195

Tarîhu'l-İslâm, Tah: Dr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut, 1987.

-ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Carullah

el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, I-IV, Kâhire, bt.y.

-ez-Zeylâî, Abdullah b. Yusuf,

Nasbu'r-Râye, I-IV, by.y, 1973.

-ez-Ziriklî, Hayruddin,

el-A'lâm, I-VIII, Beyrut 1995.